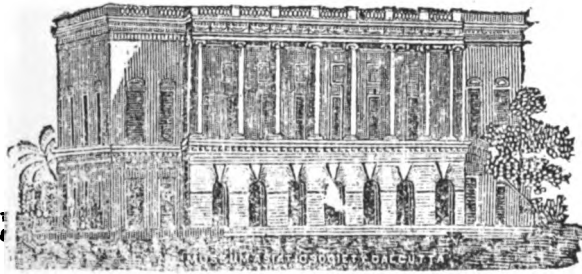

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 420.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RÁJENDRALÁLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS I.

CALCUTTA.

PRINTED BY N. K. SIRKAR AT THE GANÉSA PRESS.

1879.

BIBLIOTHECA INDICA,

A B

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos, 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The Vāyu Purāna :

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RÁJENDRALÁLA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KÁLIKA PRESS.

1880, 79-80.

वायुपुराणम् ।

—:0:—

महर्षिवेदव्यासप्रणीतम् ।

—:0:—

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासियातिक-सोसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रनालमित्तेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

कलिकाताराजधान्यां

कालिकायन्त्रे मुद्रितम् ।

५

संवत् १९३०

अथ वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

अध्याये	विषयः	पृष्ठे	अध्याये	विषयः	पृष्ठे
१	अनुक्रमणिका	१	१७	महादेवतनुवर्चनं	२०१
१	हादशवार्षिकसप्तमिरूपणं	२०	१८	अश्विनं ब्राह्मणकीर्तनं	२०८
२-४-५-६	दृष्टिमकरणं	२८	१९	अग्निवंशवर्चनं	२१४
७	प्रतिसन्धिकीर्तनं	४२	२०	दशम्रापवर्चनं	२२०
८	चतुराश्रमविभागः	६०	२१	देववंशवर्चनं	२५२
९	देवादिकृष्टिवर्चनं	७९	२२	सुमन्त्राः	२६०
१०	मन्वन्तारादिवर्चनं	९१	२३	सायम्भूतवंशवर्चनं	२६७
११	पाशुपतयोगः	१००	२४-२५	जम्बूद्वीपवर्चनं	२७४
१२	योगीपसर्गाः	१०६	२६-२७-२८	पूर्वादिचतुर्दिग्विभागस्य- सरःशैलादिकीर्तनं	२८३
१३	योगैश्वर्यादि	१११	२९	शैलस्थितविषदेवास्तय- कीर्तनं	२९५
१४-१५	पाशुपतयोगः	११४	३०	देवकूटपर्वतमर्यादा कीर्तनं	३१२
१६	शौचाचारसूचनं	११९	३१	कौलासवर्चनं	३१५
१७	परमाश्रमप्राप्तिकथनं	१२४	३२	देवमदीवर्चनं	३२४
१८	यतिप्राप्त्यधिकारविधिः	१२५	३३-३४	केतुमासवर्चनं	३३३
१९	अरिष्टानि	१२८	३५	भारतवर्षवर्चनं	३४०
२०	कुंकारप्राप्तिसूचनं	१२९	३६	किंपुरुषादिवर्षवर्चनं	३५४
२१	कनकनिरूपणं	१३७	३७	महावतारवर्चनं	३५८
२२	कसपसंस्थाननिरूपणं	१४५	३८	जम्बूद्वीपान्तर्वर्तिद्वीप- वर्चनं	३६६
२३	मातृश्वरावतारयोगः	१४९			
२४	शार्ङ्गलक्ष्यं	१७१			
२५	मधुकैटभोत्पत्तिविमाश्वर्चनं	१८८			
२६	सरीर्यातिः	१९८			

अध्याये	विषयः	श्लो	अध्याये	विषयः	श्लो
४८	सप्तहोपाह्वयर्षनं ...	३७१	५८	चतुर्थगाण्डानं ...	४८८
५०-५१	ज्योतिःप्रसाः ...	३८०	५९	नृपिलक्षणं ...	४०९
५२	ध्रुवचर्या ...	४१०	६०	सहास्थानतीर्थवर्षनं ...	५१३
५३	ज्योतिःसन्निवेशः ...	४१९	६१	प्रजापतिवंशानुकीर्तनं	५२९
५४	नीलकण्ठस्यः ...	४४४			
५५	सिद्धोद्भवस्यः ...	४५७			
५६	पितृवर्षनं ...	४६५			
५७	सप्तप्रवर्षनं ...	४७३			

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first, edition of the *Váyu Purána*, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

ॠ. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, 14×5½ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, *Nágara*. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of *Phálguna*, *Śaka*, 1688. Purchased by me at *Virabhúna*. Complete, but very incorrect.

ॡ. From the Library of *Bábu Hitalála Miśra*, of *Mánakara*, *Zillah Burdwan*. Yellow paper, 20×4¾ inches. Folia, 334. Lines 8 to 9 on each page. Character, *Bengali*. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

ॢ. From the Library of *Mahárájá Kamalakriśṇa*, of *Calcutta*. Yellow Paper, 17×5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, *Bengali*. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete ; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

II

३. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 13×5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nāgara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

४. From the Library of the Deccan College, Púná. No. VIII of 1874-75. Paper, 11×5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nāgara. Date, none. Incomplete, but correct.

५. From the Library of Rao Sāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Mandalik, C. S. I. Yellow paper, 13½×7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1804. Copied by Prāṇanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts ; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely ; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Śákhás, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapáṭha, Jatápáṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance ; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals ; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy.

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the Rig Veda, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Śāyana's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxvii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the Vedas and Chand's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller - to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads; 1, Sentences; 2, Phrases; 3, Words; 4, Spelling; 5, Grammatical concordance; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Paṇḍits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Paṇḍits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अनाङ्गपाल. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would not be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ऋ, ॠ, ॡ, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as अयन्ति into अयन्ति where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in anushtup particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *dr̥sha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Paṇḍits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my Mss. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

श्रीश्रीगणेशाय नमः ॥

वायुपुराणम् ।

अथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमशिका ।

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयसुदीरयेत् ॥

जयति पराशरसुतः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्त्रकमलगतं वाङ्मयममृतं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं भ्रुवमव्ययम्(२) ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं लोककर्तारं सर्वत्रमपराजितम् ।

प्रभुं भूतभविष्यस्य साम्प्रतस्य च सत्पतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यश्चैव धर्मश्च सहसिद्धिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान्पश्यते भावान्नित्यं सदसदात्मकान् ।

आविशन्ति पुनस्तं वै क्रियाभार्यमौखरम् ॥ ४ ॥

१ एतत्पदस्योपरच्छ्लोकद्वयं च०, न०, च, उ पुस्तकेषु नास्ति ।

२ पदमव्ययमिति च० ।

लोककल्लोकतत्त्वज्ञी योगमास्थाय तत्त्ववित् ।

असृजत् सर्कभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ५ ॥

तमजं विश्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाक्षिणं ।

पुरायास्थानजिह्वासुर्मजामि अरणं प्रभुं ॥ ६ ॥

ब्रह्मवायुमहेन्द्रे भ्यो नमस्कृत्य समाहितः ।

ऋषीणाञ्च वरिष्ठाय वसिष्ठाय महात्मने ॥ ७ ॥

तन्ममे चरतियशसे जगत्कर्षाय चर्मये ।

वसिष्ठाय च श्चचये कृष्णदैपायनाय च ॥ ८ ॥

पुराणं सम्यवस्थामि ब्रह्मीकं वेदसम्पितम् ।

धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥

असीमकथ्यं विक्रान्ते राजन्येऽनुपमत्विति ।

प्रयासतीमां धर्मैष भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १० ॥

ऋषयः संग्रितात्मानः सत्यव्रतपरायणाः ।

ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रस्तु रेजिरे ।

नयासौरे इषवत्याः पुण्यायाः श्चिरोधसः ।

दौघितास्ते यद्वाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः ॥ १२ ॥

द्रष्टुन्तान् स महाबुधिः सतः प्रीराणिकोत्तमः ।

लोमानि हर्मयाश्चक्रे श्रोतृणां यत् सुभाषितैः ।

कर्मणा प्रपितस्तेन लोकेऽग्निहोमहर्मयः ॥ १३ ॥

तपःश्रुताचारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः ।

शिशो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥

पुराणवेदो अखिलस्तस्मिन् सम्यक् प्रतिष्ठितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतवर्द्धिनी ॥ १५ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावीषधयो यथा ॥ १६ ॥
 स तान्प्रायेण सुधियो न्यायविन्मुनिपुङ्गवान् ।
 अभिगम्योपसंसृत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 तोषयाभास मिधावी प्रणिपातेन तामृषीन् ॥ १७ ॥
 ते चापि सन्निवः प्रीताः संसदस्या महीजमः ।
 तस्मै साम च पूजाञ्च यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य शुश्रूषा समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तमतिविश्रस्तं विद्वांसं लोमहर्षणम् ॥ १९ ॥
 तस्मिन् सत्रे गृहपतिः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
 इन्द्रितैर्भावमालम्ब्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मविन्दमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सस्यगुपासितः ।
 दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणाश्रया कर्षा ॥ २१ ॥
 एषाश्च ऋषिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमता ।
 शुश्रूषाऽस्ति महाबुद्धे तच्छ्रावयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सर्व्वं ह्रीमि महात्मानो नानागोत्राः समागताः ।
 स्वान् स्वान् वंशान् पुराणैस्तु ऋणुयुर्मन्त्रवादिनः ॥ २३ ॥
 संपुत्रान् दीर्घसन्नेऽस्मिन् आवयेथा मुनीनथे(२) ।
 दीक्षिष्वमाचैरस्माभिस्तेन प्रागसि संस्कृतः ॥ २४ ॥

१ सूतमधीदयदिति च० ।

२ यस्मिन् आवय भो मुनोनिति च०, व० च ।

इतिसन्निहितः(१) सूतस्तैरेव सुनिभिः पुरा ।
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २५ ॥
 स्रधर्म एष सूतस्य सन्निर्दृष्टः पुरातनैः ।
 देवतानामृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसां ॥ २६ ॥
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाञ्च महात्मनां ।
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥
 न हि वेदेषुधीकारः कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।
 वैश्वस्य हि पृथोर्व्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः ।
 सुत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्षवैज्ञतः ॥ २८ ॥
 रिन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं वृहस्पतेः ।
 शुहावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।
 प्रमादात्तत्र सञ्चने प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ॥ २९ ॥
 शिष्यहृद्येन यत् पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्षवैज्ञतः ॥ ३० ॥
 यज्ञं जज्ञात् सप्तभवद्वाङ्मयाऽवरयोनितः ।
 ततः पूर्वेषु साधर्म्यात्स्रधर्म्या प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥
 स्रधर्मो ह्येष सूतस्य धर्मः सन्निपजीवनं ।
 रत्ननागाश्चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥ ३२ ॥
 तत् स्रधर्ममहं पृष्टो भवन्निरुद्धवादिभिः ।
 कस्मात् सम्यङ् न विद्व्यां पुराणस्यपिपूजितम् ॥ ३३ ॥
 पितृणां मानसी कन्या वासवी समपद्यत ।
 स्रध्याता च पितृभिर्भ्रातृभ्योनी बभूव सा ॥ ३४ ॥

१ सन्निहित इति अ० ।

अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः ।
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे ।
 पुरुषाय पुराणाय ऋगुवाक्यप्रवर्तिने(१) ।
 मानुषच्छास्त्ररूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ३६ ॥
 जातमानस्य यं वेद उपतस्ये ससङ्ग्रहः ।
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णादवाप तं ॥ ३७ ॥
 मतिं मन्यानमाविध्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥
 वेदद्रुमस्य यं प्राप्य सशाखः समपद्यत ।
 भूमिकालगुणान् प्राप्य बहुशाखो यथा द्रुमः ॥ ४९ ॥
 तस्माद्द्रुममुत्पत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वज्ञात्सर्वं वेदेषु पूजिताहीमतेजसः ॥ ४० ॥
 पुराणं सम्भवस्यामि यदुक्तं मातरिस्वना ।
 पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ ४१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तस्तुर्वाहुस्तुर्मुखः ।
 अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्वयम्भूर्हेतुरीश्वरः ॥ ४२ ॥
 अव्यक्तं कारणं यस्यन्नित्यं सदसदात्मकम् ।
 महदादिविशेषात्सं सृजतीति विनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 अण्डं हिरण्यस्यैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अण्डस्यावरणञ्चाद्भिरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

१ ऋगुवाक्यार्थवर्तिन इति ख० ।

२ मन्यानमाविष्कृति ख० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना वृतं ।
 भूताद्भिर्महता चैव प्रव्यक्तेनावृतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽत्र विष्णुदेवानामृषीणाञ्चोपवर्षितम् ।
 नदीनां सव्यं तानाञ्च प्रादुर्भावोऽत्र गच्छते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सव्यं षां कल्पानाञ्चोपवर्षितम् ।
 कीर्त्तनं ब्रह्मचरस्य ब्रह्मजस्य च कीर्त्तितम् ॥ ४७ ॥
 अतो ब्रह्मणि स्रष्टृत्वं प्रजासर्गोपवर्षितम् ।
 अथस्यासात्र कीर्त्तिते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मतः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वक्षरश्चैव जगतः स्थापनन्तथा ।
 ग्रयनञ्च हरेरत्र एधिव्युत्तरणन्तथा ॥ ४९ ॥
 सन्निवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागश्च ।
 वृक्षाणां गृहसंस्थानां सिद्धानाञ्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पथाश्चैव सञ्चरं बहुविस्तरं ।
 स्वर्गं स्थानविभागञ्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधीनाञ्च वीरुधाञ्च प्रकीर्त्तनं ।
 वृक्षनारकिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्त्तनम् ॥ ५२ ॥
 देवतानामृषीणाञ्च द्वे सृती परिकीर्त्तिते ।
 अनादीनां तनूनाञ्च सृजनम्यजनन्तथा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सव्यं शास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अङ्गानि धर्मशास्त्रञ्च व्रतानि नियमास्तथा ।
 पशूनां पुदुषाणाञ्च सम्भवः परिकीर्त्तितः ॥ ५५ ॥

तथा निर्व्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ।
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणो बुद्धिपूर्व्वकाः ॥ ५६ ॥
 त्रयोऽन्ये बुद्धिपूर्व्वस्तु ततो लोकानकल्पयत् ।
 ब्रह्मणोऽवयवेभ्यश्च धर्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥
 ये हादश्च प्रसूयन्ते प्रजाः कल्पे पुनः पुनः ।
 कल्पयोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिश्च यस्तयोः ॥ ५८ ॥
 तमोमात्रावृतत्वाच्च ब्रह्मणोऽधर्मसंभवः ।
 तथैव शतरूपायाः संभवश्च ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियन्नतोत्तानपादौ प्रसृत्याकृतयश्च ताः ।
 कीर्त्यन्ते धृतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६० ॥
 रुचेः प्रजापतेर्षोर्द्धमाकृत्यां मिथुनीहवः ।
 प्रसृत्यामपि दक्षस्य कन्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 दाक्षायणेषु चाप्यूर्ध्वं अदाद्यासु महात्मनाम् ।
 धर्मस्य कीर्त्यते सर्गाः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः ।
 महेश्वरस्य सत्याच्च प्रजासर्गः प्रकीर्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयश्च ब्रह्माणं तादृशं कीर्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां सुक्तिकाङ्क्षिणां ॥ ६४ ॥
 अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ।
 त्रैवेदिकां कथाञ्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मणारायणाभ्याश्च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोष भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ।

कीर्त्तये नाम हेतुश्च यथाऽरोदीन्महामनाः ॥ ६७ ॥
 रुद्रादीनि यथा ह्यष्टौ नामान्याप्रोत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६८ ॥
 भृश्वदीनासुषीणाश्च प्रजासर्गोपवर्चनम् ।
 वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्यत्र गोचानुकीर्त्तनम् ॥ ६९ ॥
 भृशनेः प्रजायाः सम्भूतिः स्वाहायां यत्र कीर्त्तिता ।
 पितृणां द्विःप्रकाराणां स्वधायस्तदनन्तरं ॥ ७० ॥
 पित्रवंशप्रसङ्गेन कीर्त्तये च महेश्वरात् ।
 दक्षस्य शापः सत्यर्षे भृश्वदीनाश्च धीमतां ॥ ७१ ॥
 प्रतिशापश्च रुद्रस्य दक्षाद्भुतकर्म्मणः ।
 प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्तये यत्र विस्तरः ॥ ७२ ॥
 तेषां नियोगो ह्यीपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥
 स्वायम्भुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्त्तय नम् ।
 उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महात्मनः ॥ ७४ ॥
 ह्यीपानां सप्तसुद्राणां पर्वतानाश्च कीर्त्तय नम् ।
 मर्षाणाश्च नदीनाश्च तद्भेदानाश्च सर्वशः ॥ ७५ ॥
 ह्यीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाश्चैव जम्बुह्यीपसमुद्रयोः ।
 प्रमाणं योजनाद्येषु कीर्त्तये पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥
 हिमवान् हेमकूटस्तु निषधी मेरुरेव च(१) ।
 नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च कीर्त्तये वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्रायायामविस्तराः ।

कीर्त्त्यन्ते योजनापेक्ष ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादौनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।
 भूतैषोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्भुवैस्तथा ॥ ७९ ॥
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः समभिर्धृताः ।
 ततश्चाप्यमयी भूमिर्लोकालोकश्च कीर्त्त्यते ॥ ८० ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ।
 भूरादयश्च कीर्त्त्यन्ते वरुणैः प्राक्ततैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वं च तत्प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ।
 सव्यासपरिमाणञ्च सङ्घेपेथैव कीर्त्त्यते ॥ ८२ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पृथिव्याद्याप्यशेषतः ।
 प्रमाणं योजनापेक्ष साम्प्रतैरभिमानिभिः ।
 महेंद्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरमूर्धनि ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ध्वं गतिधीक्ता स्वर्गस्यालातचक्रवत् ।
 नागवीथ्यजवीथ्योश्च लक्षणं परिकीर्त्त्यते ॥ ८४ ॥
 काष्ठयोर्लखयोश्चैव मण्डलानाञ्च योजनैः ।
 लोकालोकस्य सन्ध्याया अङ्गो विषुवतस्तथा ॥ ८५ ॥
 लोकपालाः स्थिताः ऊर्ध्वं कीर्त्त्यन्ते ये चतुर्दिशं ।
 पितृणां देवतानाञ्च पत्न्यामी दक्षिणोत्तरो ॥ ८६ ॥
 गृह्णन्त्यां न्यासिनाश्चीत्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ।
 कीर्त्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यच्च धिष्ठिताः ॥ ८७ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोश्चारो ग्रहाणां ज्योतिषान्तथा ।
 कीर्त्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात् प्रजानाञ्च शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्यन्दनोऽर्धवशात् स्वयं ।

कीर्त्स्नं ते भगवान् येन प्रसर्पति द्विवि स्त्रयं ॥ ८९ ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसीभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ ९० ॥
 अपां सारमयवेन्दीः कीर्त्स्नं ते च रथस्तथा ।
 छद्मिन्ध्रयो च सोमस्य कीर्त्स्नं ते सूर्यकारितौ ॥ ९१ ॥
 सूर्यादीनां स्यन्दनानां भुवादेव प्रकीर्त्सनं ।
 कीर्त्स्नं ते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे भ्रुवः स्थितः ॥ ९२ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।
 निवासा यत्र कीर्त्स्नं ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ९३ ॥
 सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षशीतोष्णनिःस्रवः ।
 प्रविभागश्च रश्मीनां नामतः कर्मतोऽर्थतः ॥ ९४ ॥
 परिमाणगती चीत्ने ग्रहाणां सूर्यसंश्रयात् ।
 यथा चाद्य विषात् प्राप्ता ग्रन्थोः कण्ठस्य नीलता ॥ ९५ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याद्य विषादः शूलपाणिनः ।
 स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरं ॥ ९६ ॥
 लिङ्गोद्भवकथा पुण्या सर्वपापप्रणाशिनी ।
 विश्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ ९७ ॥
 पुरुवरस ऐशस्य माहात्म्यानुप्रकीर्त्सनं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां तर्पणञ्चास्तस्य वै ॥ ९८ ॥
 ततः पर्व्याणि कीर्त्स्नं ते पर्व्याणाञ्चैव सन्धयः ।
 स्वर्गलोकागतानाञ्च प्राप्तानाञ्चाप्यधीगतिं ।
 पितृणां द्विप्रकाराणां त्र्यहो नानुग्रही महान् ॥ ९९ ॥
 युयुत्सुस्या प्रमाणश्च कीर्त्स्नं ते च कृते युगे ।

चेतायुगे चापकर्षाद्दार्तायाः संप्रवर्त्तनं ॥ १०० ॥
 वर्षानामात्रमाणाश्च संख्यानाश्च प्रवर्त्तनं ।
 वर्षानामात्रमाणाश्च संख्यतिर्धर्मस्तथा ॥ १०१ ॥
 यन्नप्रवर्त्तनश्चैव संवादी यत्र कीर्त्त्यते ।
 ऋषीणां वसुना सार्धं वसोबाधः पुनर्गतिः ॥ १०२ ॥
 प्रयानां दुर्वचस्त्वच्च स्त्रायश्चुवन्ते मनुं ।
 प्रशंसा तपसञ्चीकृता युगावस्थाश्च छत्त्रशयः ।
 द्वापरस्य कलेषाञ्च सङ्घेपेण प्रकीर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 देवतिर्य्यङ्मनुष्याणां प्रमायानि युगे युगे ।
 कीर्त्त्यन्ते युगसामर्थ्यात् परिचाहीच्छयायुषः ॥ १०४ ॥
 शिष्टादीनाश्च निर्देयः प्रादुर्भावश्च कीर्त्त्यते ।
 वेदस्य तद्विजातानां मन्त्राणाञ्च प्रकीर्त्तनं ॥ १०५ ॥
 शास्त्रानां परिमाणञ्च वेदव्यासादिशब्दमं ।
 मन्वन्तराणां संहारः संहारान्ते च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानामृषीणाञ्च मनोः पिढगणस्य च ।
 न शक्यं विस्ताराहस्तुमित्युक्तञ्च समासतः ॥ १०७ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्त्तिता ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामितदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाञ्च वर्त्तमानेन कीर्त्त्यते ।
 तथा मन्वन्तराणाञ्च प्रतिबन्धानलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाञ्च प्रोक्तं स्त्रायश्चुवेऽन्तरे ।
 मन्वन्तरत्रयश्चैव कालज्ञानञ्च कीर्त्त्यते ॥ ११० ॥
 मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानाञ्च कीर्त्तनं ।

दक्षस्य चापि दीहिताः प्रियाया दुहितुः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिस्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ १११ ॥
 सावर्णाद्याश्च कौर्त्थ्यन्ते मनवो मेरुमाश्रिताः ।
 ध्रुवस्योत्तानपादस्य प्रजासर्गापवर्षणम् ॥ ११२ ॥
 पृथुनापि च वैख्येन भूमिर्हीहप्रवर्त्तनम् ।
 पाषाणां पयसाश्चैव वंशानाश्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चैयं वसुन्धरा ॥ ११३ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां(१) प्रजापतेः ।
 दक्षस्य कौर्त्थ्यंते जस्य सीमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यभवेशत्वं महेन्द्राणाश्च कौर्त्थ्यंते ।
 मन्वादिका भविष्यन्ति आख्यानेर्बहुभिर्द्वंताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्वतस्य च मनोः कौर्त्थ्यंते सर्गविस्तरः ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
 ब्रह्मशुक्रात् समुत्पत्तिर्भृग्व्वादीनाश्च कौर्त्थ्यंते ॥ ११६ ॥
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे ।
 दक्षस्य कौर्त्थ्यंते सर्गा ध्यानाद्देवस्यतेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दक्षपुत्राण्यहावलान् ।
 नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षोऽसृजत् कन्या वीरिण्यामेव विश्रुताः ।
 कौर्त्थ्यंते धर्मसर्गश्च कश्यपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मणश्च विष्णोश्चैव भवस्य च ।
 एकत्वश्च पृथक्त्वश्च विशेषत्वश्च कौर्त्थ्यंते ॥ १२० ॥

१ मारिषाणांति अ०, म०, प० च ।

ईशत्वाच्च यथा शक्त जाता देवाः स्वयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दिव्या देवांशसम्भवाः ॥ १२१ ॥
 कीर्त्त्यन्ते मरुताश्चाथ गणास्ते सप्तसप्तकाः ।
 देवत्वं पिब्रवाक्येन वायुस्कन्धेन चान्नयः ॥ १२२ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वीरगरक्षसाम् ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ।
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्त्यन्ते बहुविस्तरात् ॥ १२३ ॥
 समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतहस्तिनः ।
 वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् ॥ १२४ ॥
 भृगूणां विस्तरश्चीत्तस्तथाचाङ्गिरसामपि ।
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवाचेर्षीहात्मनः ॥ १२५ ॥
 पराशरस्य च मुनेः प्रजानां यत्र विस्तरः ।
 देवतानामृषीणाञ्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्रः कन्याः प्रकीर्त्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पिब्रदौहित्रनिर्द्देशो देवानां जन्म चोच्यते ॥ १२७ ॥
 विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहात्मनां ।
 इलाया विस्तरश्चीत्त आदित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विकुक्षिचरितश्चीत्तं धुन्वीचैव निवर्द्धणम् ।
 बृहदृबलान्तसंश्लेषादिस्वाकायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां क्षितीशानां यावज्जङ्गमणादिति ।
 कीर्त्त्यन्ते विस्तरौ यत्र यथातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुपशंससुद्देशो हैहयस्य च विस्तरः ।
 क्रोष्टीरनन्तरं चीत्तस्तथा वंशस्य विस्तरः ॥ १३१ ॥

ज्यामद्यस्य च(१) माहात्म्यं प्रजासर्गं च कौत्स्यंते ।
 देवावधस्य त्वर्कास्य वृष्टे चैव महात्मनः ॥ १३२ ॥
 अत्रिमिचान्वयश्चैव विष्णोर्दिव्याभिर्ग्रसनं ।
 विवस्वतोऽथ संप्राप्तिर्मणिरत्नस्य धीमतः ॥ १३३ ॥
 युधाजितः प्रजासर्गः कौत्स्यंते च महात्मनः ।
 कौत्स्यंते चान्वयः श्रीमान् राजर्षेर्देवमीयुषः(२) ॥ १३४ ॥
 पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितञ्च महात्मनः ।
 कंसस्य चापि दौरात्म्यं एकान्तेन समुद्भवः ॥ १३५ ॥
 वासुदेवस्य देवक्यां विष्णोर्जन्म प्रजापतेः ।
 विष्णोरनन्तरञ्चापि प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ १३६ ॥
 देवासुरे समुत्पन्ने विष्णुना स्त्रीबधे कृते ।
 संरक्षता शक्रबधं शायः प्राप्तः पुरा भृगोः ।
 भृगुश्चीत्थापयामास दिव्यां शुक्रेण मातरं ॥ १३७ ॥
 देवानामसुरानाञ्च संग्रामाद्वाद्वायुताः ।
 नारसिंहप्रभृतयः कौत्स्यंते प्राच्यनाशनाः ॥ १३८ ॥
 शुक्रेणाराधनं स्थाणोर्धीरेण तपसा कृतं ।
 वरदानप्रक्षुब्धेन यत्र शर्वस्तवः कृतः ।
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥
 जयन्त्या सह सत्ते(३) तु यत्र शुक्रे महात्मनि ।
 असुरास्त्रोहयामास शुक्रेरुपेण बुद्धिमान् ।

१ सामवस्य चेति अ० ।

२ देवमीयुष इति अ० ।

३ बुक्ते इति अ० ।

ब्रह्मस्यतिस्तु तान् शुक्रः शशाप सुमहाद्युतिः ॥ १४० ॥
 उक्तञ्च विष्णुमाहात्म्यं विष्णोर्जन्मादिशब्दनं ।
 तुर्वसुः शुक्रदोहित्री देवयान्या यदीरभूत् ।
 अनुष्टुप्सुम्नाथा पूर्यथातितनया नृपाः ॥ १४१ ॥
 अथ वंश्या महात्मानस्तीर्षां पार्थिवसप्तमाः ।
 कौर्त्थन्ते दीर्घयशसी भूरिद्रविणतेजसः ॥ १४२ ॥
 कुशिकस्य च विप्रर्वैः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः ।
 वार्हस्पत्यन्तु सुरभिर्यत्र शापमिहानुदत् ॥ १४३ ॥
 कौत्तनं जङ्गवशस्य शान्तनोर्वीर्यशब्दनं ।
 भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥
 अनागतानां सप्तानां मनूनाञ्चोपवर्षनं ।
 भोमस्यान्ति कलियुगे क्षीणे संहारवर्षनं ॥ १४५ ॥
 परार्हपरयोश्चैव लक्षणं परिकीर्त्तयेत् ।
 ब्रह्मेणो योजनायेण परिमाणविनिर्णयः ॥ १४६ ॥
 नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिकः स्मृतः ।
 त्रिविधः सर्वभूतानां कौर्त्थन्ते प्रतिसप्तरः ॥ १४७ ॥
 अनाष्टिर्भास्कराश्च घोरः संवत्सकोऽनलः ।
 मेघो ह्येकार्णवं वायुस्तथा रात्रिर्ब्रह्मात्मनः ॥ १४८ ॥
 संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ।
 भूरादीनाञ्च लोकानां सप्तानामुपवर्षनं ।
 कौर्त्थन्ते चात्र निरयाः पापानां रौरवाद्यः ॥ १४९ ॥
 ब्रह्मलोकोपरिष्ठात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं ।
 यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सङ्घये ॥ १५० ॥

सर्वेषाञ्चैव सत्वानां परिणामविनिर्णयः ।
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गं सर्वसंहारवर्षणं ॥ १५१ ॥
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्वाष्टकमेव च ।
 गतिर्दोर्धमधसोक्ता धर्माधर्मसमाश्रयात् ॥ १५२ ॥
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्घयः ।
 प्रसङ्गाय च दुखानि ब्रह्मण्यथाप्यनित्यता ॥ १५३ ॥
 दोरात्म्यञ्चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वञ्च मोक्षस्य वैरान्याहोषदर्शनं ॥ १५४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।
 नानात्वदर्शनान्च्छुभं ततस्तदभिवर्त्तते (१) ॥ १५५ ॥
 ततस्तापत्रयातीतो नीरूपास्थो निरञ्जनः ।
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कुतश्चन ॥ १५६ ॥
 कीर्त्त्यंते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कीर्त्त्यंते ऋषिवंशश्च सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इति कृत्यसमुद्देशः पुराणस्योपवर्णितः ।
 कीर्त्त्यंते जगतीऽह्मञ्च सर्वप्रलयविक्रियाः ।
 प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावी वशिष्ठस्य शक्तेर्जन्म तथैव च ।
 सौदासान्निप्रहस्तास्य विश्वामित्रकृतेन च ॥ १५९ ॥
 पराशरस्य चोत्पत्तिरदृश्यात्वं यथा विभोः ।
 जज्ञे पितृणां कन्यायां व्यासश्चापि यथा सुनिः ॥ १६० ॥
 शुकस्य च तथा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ।

पराशरस्य प्रहेषो विश्वामित्रकृतो यथा ॥ १६१ ॥
 वशिष्ठसम्भृतस्याग्निर्विश्वामित्रजिघांसया ।
 सन्तानहेतोर्विभुना चीर्णः स्तन्देन धीमता ।
 देवेन विधिना विप्र विश्वामित्रहितैषिणा ॥ १६२ ॥
 एकं वेदञ्चतुष्याद्दत्तुर्वा पुनरीश्वरः ।
 यथा विभेद् भगवान् व्यासः सर्वान् स्वबुद्धितः(१) ।
 तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः षड्गुणीयैश्च यथा पृष्टः स्वयम्भुवा ।
 पृष्टेन चानुपृष्टास्ते मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देशं पुण्यमभीषन्तो विभुना तद्धितैषिणा ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्याङ्गं शुभविक्रमं ।
 अनौपम्यमिदञ्चक्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।
 पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्स्यथ यद्धितम् ॥ १६५ ॥
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नैमिर्विश्रीर्यते ।
 पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्त्वा चैवमुषीन् ब्रह्मा द्यदृश्यत्वमगात्पुनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सत्रेण मुनयो नैमिषे तदा ।
 मृते शरद्वति तथा तस्य चीत्थापनं कृतं ॥ १६७ ॥
 ऋषयो नैमिषेयास्तु अथवा परया पुनः ।
 निःसीमां गामिमां कृत्वा कृत्वा राजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

१ सर्वोद्वपचादिति क०, न०, घ० च ।

प्रीतं तथास्ततातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १६८ ॥
 अनुससुहृतं चापि नृपमैहं यथा पुरा ।
 गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनं ॥ १७० ॥
 सन्निपातः पुनस्तस्य यथा यन्ने महर्षिभिः ।
 दृष्ट्वा हिरण्ययं सर्वं यन्ने वस्तु महात्मनां ॥ १७१ ॥
 तदा वै नैमिषेयाणां सन्ने द्वादशवार्षिके ।
 यथा विवदमानस्तु ऐहः संस्थापितस्तु तैः ॥ १७२ ॥
 जनयित्वा त्वरप्लास्ते ऐहपुत्रं यथायुधं ।
 समापयित्वा तत्क्षत्रमायुधं पर्युपासते ॥ १७३ ॥
 एतत्सर्वं यद्वाहृतं व्याख्यातं द्विजसत्तमाः ।
 षट्षीणां परमं चात्र श्लोकतत्तमसुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानसुत्तमं ।
 भवतारक्ष रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् ॥ १७५ ॥
 तथा पाशुपता श्रौगा स्थानानाञ्चैव क्लीर्त्तनं ।
 किङ्कीर्णवस्त्रं द्नेत्रस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १७६ ॥
 कथ्यते यत्र विप्राणां वामुना ब्रह्मवादिना ।
 धन्यं यमस्वसायुष्यं पुष्यं पापप्रणाशनं ।
 क्लीर्त्तनं श्रवणं चास्य धारणञ्च विशेषतः ॥ १७७ ॥
 अनेन हि क्रमेणैदं पुराणं संप्रचक्षते ।
 सुखमर्षः समासेन महानप्युपसभ्यते ।
 तस्मात् किञ्चिद्वसुद्विष्य पश्चाद्व्यामि विस्तरम् ॥ १७८ ॥
 पादमाद्यमिदं सम्यक् योऽधीवीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्वं नास्त्यत्र संग्रहः ॥ १७८ ॥
 यो विद्याश्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।
 न चेत्पुराणं संविद्यानैव स स्वाहिसत्त्वः ॥१८० ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपलंघयेत् ।
 विभेत्स्वल्पश्रुताहेदी मामयं प्रहरिष्यति ॥ १८१ ॥
 अभ्यसन्निममध्यायं साक्षात् प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।
 चापदं प्राप्य सुष्येत यथेष्टां प्राप्नुयात्कतिं ॥ १८२ ॥
 यस्मात्पुरा छानतीदं पुराणं तेन तत् स्मृतं ।
 निरुक्तमस्य यो वेद् सर्वपापैः प्रमुष्यते ॥ १८३ ॥
 नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।
 तस्यापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥
 अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं
 महेश्वरः सर्वमिदं पुराणं ।
 स सर्गकाले च करोति सर्गान्
 संहारकाले पुनराददीत ॥ १८५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुक्रमिका नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

हादमपापिकचपनिरपचं ।

शुक उवाच ।

प्रत्यङ्गवन् पुनः सूतसृषयस्ते तपोधनाः ।
कुत्र सत्रं समभवत् तेषामद्गतकर्मेणाम् ॥ १ ॥
क्रियन्तश्चैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तत ।
पाचचक्ष पुराणञ्च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २ ॥
पाचक्ष्व विस्तारेणैदम्परं क्रीतूहलं हि नः ।
इति सन्नीदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥
शृणुष्वं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रसुत्तमं ।
यावन्तस्त्राभवत् कालं यथा च समवर्त्तत ॥ ४ ॥
सिसृक्षमाणा विश्वं हि यत्र विश्वसृजः पुरा ।
सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवक्षरान् ॥ ५ ॥
तपोऽष्टपतिर्यत्र ब्रह्मा ब्रह्माऽभवत्स्वयं ।
इलाया यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ।
मृत्युयज्ञे महातेजास्तस्मिन् सत्रे महात्मनां ॥ ६ ॥
विबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवक्षरान्
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नैमिरशीर्यत ।
कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं सुनिपूजितं ॥ ७ ॥
यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता ।
रोहिणी सुषुवे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सूतः ॥ ८ ॥
शक्लिन्येष्टः समभवत् वशिष्ठस्य महात्मनः ।

अरुन्धत्याः सुता यत्र शतसुत्तमतेजसः ॥ ८ ॥
 कस्मात्पादो नृपतिर्यत्र शतस्र शक्तिष्वा ।
 यत्र वैरं समभवद्विष्णामिषवशिष्टयोः ॥ १० ॥
 अट्टश्याम्यां समभवन्मुनिर्व्यत्र पराशरः ।
 पराभवो वशिष्ठस्य यस्मिन् जातेष्ववर्त्तत ॥ ११ ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः ।
 नैमिषे ईजिरे यत्र नैमिषेयास्ततः स्मृताः ॥ १२ ॥
 तत्क्षत्रमभवत्क्षेत्री समाः द्वादश धीमता ।
 पुरुरवसि विक्रान्ते प्रयासति वसुध्वरा ॥ १३ ॥
 अष्टादश समुद्रस्य क्षीपानग्रन्पुरुरवाः ।
 तृतीयो नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतं ॥ १४ ॥
 सर्वशो चकमे यत्र देवह्यतिप्रणोदिता ।
 आजहार च तत्क्षत्रं स्वर्वेश्वासहसङ्गतः ॥ १५ ॥
 तस्मिन्नरपती सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे ।
 यं गर्भे सुषुवे गङ्गा पावकाहीमतेजसं ।
 तदुत्सवं पर्वतेभ्यस्तंहिरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
 हिरण्ययन्ततश्चक्रौ यज्ञवाटं महात्मना ।
 विश्वकर्मा स्वयं देवो भावयन् लोकभावनं ॥ १७ ॥
 बृहस्पतिस्तस्तत्र तेषाममिततेजसां ।
 ऐहः पुरुरवा भेजे तं देशं सृगयां चरन् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं यज्ञवाटं हिरण्ययं ।
 लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
 नैमिषेयास्तस्तस्य चुक्षुधुर्नृपतेर्भृशं ।

निजङ्गुचापि संक्रुधाः कुशवज्जैर्मनीषिषः ।
 ततो निशान्ते राजानं सुनयो दैवनोदिताः ॥ २० ॥
 कुशवज्जैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहात्तनुं ।
 और्ध्वं श्रेयं ततस्तस्य पुत्रश्चक्रुर्दुर्गं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महात्मानं पितरं यं प्रचक्षते ।
 स तेषु वर्तते सम्यक् धर्मशीलो महीपतिः ।
 आयुरारोग्यमत्युद्यं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविर्दावराः ।
 सप्तमारेभिरे कर्तुं यथावदर्थभूतये ॥ २३ ॥
 बभूव सप्तं तप्तेषां ब्रह्माचर्यं महात्मनां ।
 विश्वं सिद्धश्चमाणानां पुरा विश्वसृजामिव ॥ २४ ॥
 वैखानसैः प्रियसखैर्वाक्यस्त्रिजैर्मरौचिकैः ।
 अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवेम्बानवरप्रभैः ॥ २५ ॥
 पिष्टदेवाप्सरःसिद्धैर्गन्धर्वीरगचारणैः ।
 सभारैस्तु शुभैर्जुष्टनैरेवेन्द्रसदो यथा ॥ २६ ॥
 स्तोत्रसत्रमहेर्ह्वान् पिष्टन् पित्रैश्च कर्मभिः ।
 भानर्षुश्च यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविधि ॥ २७ ॥
 भाराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्मान्तरेष्वथ ।
 जगुः सामानि गन्धर्वा नन्दतुष्टापस्वरोगणाः ॥ २८ ॥
 व्याजङ्गुसुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभां ।
 मन्त्राद्विदितस्त्वविदांसो जगदुच्य पराक्षरं ॥ २९ ॥
 विःण्णावचनाचैके निजङ्गुः प्रतिवादिनः ।
 ऋषयस्तत्र विदांसः साङ्ख्यार्षान्यायकोविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिद्दुष्टं चराचरसाः ।
 न च यज्ञहनो देवा न च यज्ञमुषोऽसुराः ॥ ३१ ॥
 प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 शक्तिप्रज्ञाक्रियाद्योगैर्विधिरासीत् स्तनुष्ठितः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सप्तं द्वादशाब्दं मनीषिणः ।
 भ्रुवाद्या ऋषयो धीरा ज्योतिष्टोमान् पृथक् पृथक् ।
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सर्वानयुतदक्षिणान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयन्नास्ते सर्वे वायुमेव महाभिषं ।
 पप्रच्छुरमितात्मानं भवन्नित्येदं हिजाः ।
 प्रनोदितश्च वंशार्थं स च तानब्रवीत्प्रभुः ॥ ३४ ॥
 शिष्यः स्वयम्भुजो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्वागी ।
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्यः समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्यग्योन्यादिभिर्दमैः सर्वलोकान्विभर्ति यः ।
 सप्तस्कन्धादिकं शश्वत् प्रवते योजनादरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संस्थिताः सप्तका गणाः ।
 व्यूहस्रयाणां भूतानां कुर्वन् यश्च महाबलः ।
 तेजसचाय्युपध्वानन्दधातीमं शरीरिणं ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्यावृत्तयः पञ्च करणानाञ्च वृत्तिभिः ।
 प्रैर्यमाणाः शरीराणां कुर्वन्तेयास्तु धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिर्हिगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः ।
 तेजसप्रकृतिद्योक्तोऽप्ययं भावो मनीषिभिः ॥ ३९ ॥
 तत्राभिमानो भगवान् वायुघातिक्रियात्मकः ।

वातारणिः समाख्यातः शब्दशास्त्रविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या श्रद्धया सर्वान् सुनीन् प्रज्ञादयन्निव ।

पुराणज्ञः सुमनसः पुराणाश्रययुक्तथा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे, वायुप्रोक्ते द्वादशवर्षिकसत्रनिरूपणं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—000—

प्रजापतिस्त्वष्टिकथनं ।

सूत उवाच । महेश्वराद्योत्तमवीर्यकर्म्मणे
सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।
सहस्रसूर्यान्लवश्चै नम-
स्त्रिलोकसंहारविस्मृतये नमः ॥ १ ॥
प्रजापतीन् लोकानमस्कृतांस्तथा
स्वयम्भुरुद्रप्रभृतीन् महेश्वरान् ।
भृगुं मरुचिं परमेष्ठिनं मनुं
रजस्तमोधर्म्ममथापि कश्यपं ॥ २ ॥
वशिष्ठदक्षाच्चिपुलस्त्यकर्हमान्
दक्षिं विवस्वन्तमथापि च क्रतुं ।
सुनिन्ताथैवाङ्घ्रिरसं प्रजापतिं
प्रणम्य मूर्ध्ना पुलहस्त भावतः ॥ ३ ॥
तथैव द्युक्क्रोधनमेविकश्चितं

प्रजाविद्वद्ग्रापितकार्यशासनं ।
 पुरातनानप्यपरांश्च शाश्वता-
 स्सद्यैव चान्यान् संगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तद्यैव चान्यानपि धैर्य्यशीभिनः
 सुनीन् ब्रह्मस्यत्युशनःपुरोगमान् ।
 तपःशुभाचारऋषीन् दयान्वितान्
 प्रणम्य वक्ष्ये कंसिपोपनाशिनीं ॥ ५ ॥
 प्रजापतेः सृष्टिमिमांमनुत्तमां
 सुरेशदेवप्रिगणैरलङ्कृतां
 शुभामतुल्याममहासृष्टिप्रियां ।
 प्रजापतीनामपि चीस्वनाशिषां
 विशुद्धवाग्बुद्धिशरीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपोभृतां ब्रह्मदिनादिकालिकीं
 प्रभूतमाविष्कृतपोरुषन्धियं ।
 श्रुती स्मृती च प्रसृतासुदाहृतां
 परां पराणांमनिसप्रकीर्तितां ॥ ७ ॥
 समासबन्धैर्नियतैर्यथातथं
 विशब्दनेनापि मनःप्रहर्षिणीं ।
 यस्याश्च ब्रह्मा प्रथमा प्रवृत्तिः
 प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं
 ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसूति ।
 आत्मा-गुहा धीनिरग्रापि चक्षुः

चैत्रं तथैवाद्यतमक्षरम् ॥ ८ ॥
 युक्तं तपः सत्वमतिप्रकाशं
 तद्वरुष्टिं नित्यं पुरुषं द्वितीयं ।
 तमप्रभियं पुरुषेषु युक्तं
 स्वयंभुवा लोकापितामहेन ॥ १० ॥
 सत्त्वात्कत्वाद्ब्रह्मसोतिरेकान्
 काशान् धीमान्नियमावधेषु ।
 चैत्रयुक्तान् नियतान्तिकारान्
 लोकस्य सन्तानविष्टिहेतून् ।
 प्रकल्पकस्या सुप्रवे तत्पादो
 सङ्ख्यमात्रेषु सङ्ख्यारस्य ॥ ११ ॥
 हेमसुराग्निदुससागराणां
 मनुप्रजैर्भिषिपिद्विजानां ।
 पिशाचयक्षीरगराक्षसानां
 ताराप्रहार्कानिशाचराणां ॥ १२ ॥
 मासतुसंवत्सराचरानां
 दिक्कालयोगादियुगायनानां ।
 वनोपधीनामपि नौरुधासु
 जलौकसामक्षरसां पशूनां ॥ १३ ॥
 विद्युत्परिकोषविहङ्गमानां ।
 यत्सूक्ष्मं यद्भूवि यद्वियत्स्थं
 यत्स्वावरं यत्र यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वं स तस्यास्ति गतिर्विभक्ति-

रामाण्यो यावद्विद्यं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 छन्दांसि वेदाः सक्वचो यजूंषि
 सामानि क्षीमश्च तथैव यज्ञः ।
 आजीव्यमेघां यद्भीप्सितश्च
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्
 सभूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां ।
 येषामिदं पुण्यकृतां प्रसूत्या
 लोकत्रयं लोकनमस्तातानां ।
 सुरेशदेवर्षिमनुप्रधीना-
 मापूरितश्चोपरिभूवितश्च ॥ १६ ॥
 रुद्रस्य शापात् पुनरुद्भवश्च
 दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलोके ।
 वासः क्षिती वा नियमाद्भवस्य
 दक्षस्य चात्र प्रतिशापलाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 युगेषु सभूतिविकल्पनश्च ।
 ऋषित्वमार्गस्य च संप्रवृत्ति-
 र्यथायुगादिव्यपि चेत्तदत्र ॥ १८ ॥
 ये ह्यपरेषु प्रथयन्ति वेदान्
 व्यासाच्च तेऽत्र क्लमशो निवेदाः ।
 कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या
 ब्राह्मणस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अश्वीनिज(१) स्वेदजरायुजानां
 धर्मात्मनां स्वर्गनिवासिनां वा ।
 ये यातनास्थानगताश्च प्रीवा-
 स्तर्केण तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं
 नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
 बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र
 प्रीक्षा च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।
 तच्छास्त्रयुक्त्या समतिप्रयत्नात्
 समस्तमाविष्कृतधीष्टतिभ्यः ।
 विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यत्
 यथातथन्तच्छृणुतोऽप्यमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिप्रकरणं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ।

१ अश्वीनिज इति शार्पप्रयोगः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

ऋषयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
प्रत्यक्षुस्ते ततः सर्वे सृतं पथ्याकुलेक्षणाः ॥ १ ॥
भवान् वै वंशकुशलो व्यासात् प्रत्यक्षदर्शवान् ।
तस्मात्त्वं भवनं कृतञ्च लोकस्यामुष्य वर्णय ॥ २ ॥
यस्य यस्यान्वया ये ये तांस्तानिहाम वेदितुं ।
तेषां पूर्वर्षिसृष्टिश्च विधित्वान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
असक्तत्परिपृष्टस्तेर्षहात्मा लोमहर्षणः ।
विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥

लोमहर्षण उवाच ॥

पृष्टाश्चैतां कथां दिव्यां स्रष्टां पापप्रणाशिनीं ।
कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसम्पत्तां ॥ ५ ॥
यद्येमान्धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
आवयेच्चापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥
शुचिः पर्वसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्तनात् ।
स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥
विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतं ।
कीर्त्तमानं निबोधध्वं सर्वेषां कीर्त्तिवर्धनं ॥ ८ ॥
धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्गमायुर्विबर्धनं ।

कीर्त्तनं स्थिरकीर्त्तिनां सर्वेषां पुण्यकारिणां ॥ ८ ॥
 सर्गं च प्रतिसर्गं च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चसप्ततमं ॥ १० ॥
 कल्पीभ्योऽपि हि यः कल्पः शुचिभ्यो नियतः शुचिः ।
 पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि मादृतं वेदसञ्चितं ॥ ११ ॥
 प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ।
 प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः ॥ १२ ॥
 उपोषातीऽनुमन्त्रश्च उपसंहार एव च ।
 धर्मो यमस्यमायुष्यं सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥
 एवं हि पादाश्चत्वारः समासात् कीर्त्तिता मया ।
 वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु विस्तरेण यथाक्रमं ॥ १४ ॥
 तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ।
 अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने ।
 ब्रह्मणे लोकतन्त्राय नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ १५ ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरूप्यं सप्तसप्ततमं ।
 पञ्चप्रसाद्यं षट्शतं पुरुषाधिष्ठितं नृतं ।
 असंशयात् प्रवक्ष्यामि भूतमर्गमनुत्तमं ॥ १६ ॥
 अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकं ।
 प्रधानं प्रकृतिश्चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥
 गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविदर्शितं ।
 अजातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्यात्काम्यवस्थितं ॥ १८ ॥
 जगद्धीनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनं ।
 विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल ॥ १९ ॥

अनाद्यन्तम नं सूक्ष्मनिगुणं प्रभवाम्ययं ।
 अस्मान्प्रतमविश्वेयं ब्रह्माये समवर्तत ॥ २० ॥
 तस्यात्माना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमीमयं ।
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोमये ॥ २१ ॥
 सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।
 गुणभावाहाच्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ।
 सत्वोद्भिस्तौ महानये सत्वभाजप्रकाशकम् ।
 मनो महान् विज्ञेयो मनस्तत्कारणं स्मृतं ॥ २३ ॥
 लिङ्गमात्रसमुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।
 धर्मादौनाम्तु रूपाणि लोकतत्त्वाद्येतेवः ।
 महान्तु सृष्टिं कुरुते नीच्यमानः सिसृक्षया ॥ २४ ॥
 मनो महान्ततिर्ब्रह्मा पूर्वुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा चितिः स्मृतिः संवित् विपुरं चीच्यते बुधैः ॥ २५ ॥
 मनुते सर्वमभूतानां यस्माच्चैष्टाफलं विभुः ।
 सौक्ष्मत्वेन विवृष्टानां तेन तन्मन उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामयजो यस्मान्महान् परिभाषतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ(१) महानिति ततः स्मृतः ॥ २७ ॥
 विभर्त्सि मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च भावावां सल्लिखान्त्रयात् ।
 यस्माद्ब्रह्मयते भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

(१) शेषेभ्यो मनुतमेव इति च०, घ०, ङ० च ।

आपूरयित्वा यस्माच्च कृत्स्नान्देहाननुग्रहैः ।
 तत्त्वभावांश्च नियतान् तेन पूरिति चोच्यते ॥ ३० ॥
 बुध्यते पुरुषस्याच्च सर्व्वभावान् हिताहितान् ।
 यस्माद्बोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ख्यातिः प्रत्युपभोगश्च यस्मात् संवर्त्तते ततः ।
 भोगश्च ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति स्मृतः ॥ ३२ ॥
 ख्यायते तद्गुणैर्वापि नामादिभिरनेकशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साक्षात् सर्व्वं विजानाति महात्मा तेन चेश्वरः ।
 तस्माज्जाता ग्रहाश्चैव प्रज्ञा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च रूपाणि क्रतुकर्मफलानि च ।
 चिन्तोति यस्माद्भोगार्थन्तेनासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥
 वर्त्तमानान्यतीतानि तथा चानागतान्यपि ।
 स्मरते सर्व्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते ॥ ३६ ॥
 कृत्स्नश्च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्म्यमुच्यते ।
 तस्माद्द्विद्रेव्ण्यैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्व्वस्मिन् सर्व्वन्तस्मिंश्च विद्यते ।
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्बुद्धिसत्तरैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवान् ज्ञानसन्निधिः ।
 इन्द्रानां विपुरीभावाद्दिपुरं प्रीच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥
 सर्व्वेशत्वाच्च लोकानामवश्यश्च तथेश्वरः ।
 ब्रह्मत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वान्नव उच्यते ॥ ४० ॥
 अत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानादेकत्वाच्च स कः स्मृतः ।

यस्मात्पुर्थ्यनुश्रिते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति चोच्यते ॥ ४१ ॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वमाद्यमनुत्तमम् ।
 व्याख्यातं तत्त्वभावत्रैरेवं सङ्गावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सृष्टिं विक्रमते चोद्यमानः सिसृक्षया ।
 सङ्कल्योऽध्ववसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकात्स्वार्थहेतवः ।
 त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वरजसतामसः ॥ ४४ ॥
 त्रिगुणाद्रजसोद्विक्तादहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
 महताचावृतः सर्गो भूतादिविकृतस्तु सः ॥ ४५ ॥
 तस्माच्च तमसोद्विक्तादहङ्कारादजायत ।
 भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्तामसस्तु सः ॥ ४६ ॥
 आकाशं शुभिरं तस्मादुद्विक्तं शब्दलक्षणं ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिश्चावृणोत् पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रन्तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
 भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ॥ ४८ ॥
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ४९ ॥
 रसमात्रास्तु ता ह्यापी रूपमात्राभिरावृणोत् ।
 आपो रसान् विकुर्व्वन्त्यो गन्धमात्रं ससर्जिरे ॥ ५० ॥
 सङ्गातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ।
 रसमात्रन्तु तत्तोयं गन्धमात्रं समावृणोत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

[५]

अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः ।
 अग्रान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततन्मानसर्गोऽयं विज्ञेयस्तु परस्मरात् ।
 वैकारिकादहङ्कारात्स्त्वोद्दिक्तात्तु सात्विकात् ।
 वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्सम्पुवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानीन्द्रियाणि स्युर्हेवा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ५४ ॥
 श्रीचन्द्रकचक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादीनामवाप्तार्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ॥ ५५ ॥
 पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ।
 गतिर्विसर्गी ज्ञानन्दः शिष्यं वाक्यञ्च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रञ्च स्पर्शमात्रं समाविशेत् ।
 द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्कौऽभवत् ॥ ५७ ॥
 रूपन्तथैव विशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
 त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपश्च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसाम्बिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् ।
 संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्ति महीमिमां ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥
 श्रान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ॥ ६१ ॥

भूमेरन्तस्त्रिदं सर्वं लोकालोकघनावृतम् ।
 विशिषा इन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ३२ ॥
 गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुत्तरोत्तरम् ।
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्सत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
 उपलभ्य शुचेर्गन्धं केचिद्वायोरनैपुषात् ।
 पृथिव्यामेव तद्विद्यादेषां वायोश्च संश्रयात् ॥ ३४ ॥
 एते सप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक् पृथक् ।
 नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
 ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संश्रयात् ॥ ३५ ॥
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ।
 महदादयो विशिषान्ता षण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ३६ ॥
 एककालं समुत्पन्नं जलबुद्बुदवच्च तत् ।
 विशिषेभ्योऽण्डमभवत् बृहत्तदुदकञ्च यत् ।
 तत्तस्मिन् कार्यकरणं संसिद्धं ब्रह्मणस्तदा ॥ ३७ ॥
 प्राकृतेऽण्डे विबुद्धे सन् क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ ३८ ॥
 आदिकर्ता च भूतानां ब्रह्माऽप्ये समवर्त्तत ।
 हिरण्यगर्भः सोऽप्येऽस्मिन् प्रादुर्भूतस्तुमुखः ।
 सर्गे च प्रतिसर्गे च क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ३९ ॥
 करचैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च ।
 भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसन्धिषु(१) ॥ ७० ॥

१ पुनर्देहान् समानसमसन्धिषु इति क० ।

हिरण्यस्तु यो मेरुस्तस्योत्सवं तन्महात्मनः ।
 गर्भीदकं समुद्राच्च जराद्यस्थीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तस्मिन्नष्टे त्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै ।
 समद्वीपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः सुमहद्भिश्च नदीभिश्च सहस्रशः ।
 अन्तस्तास्मिंस्त्रिमे लोका अन्तर्विश्वमिदं गतम् ॥ ७३ ॥
 चन्द्रादित्यौ सप्तचद्री सप्तद्वी सह वायुना ।
 लोकालोकश्च यत्किञ्चिच्चाण्डे तस्मिन् समर्पितम् ॥ ७४ ॥
 अग्निर्दशगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽण्डं समावृतम् ।
 आपो दशगुणा ह्येवन्तेजसा वाञ्छतो वृताः (१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदशगुणेनैव वाञ्छतो वायुना वृतम् ।
 वायोर्दशगुणेनैव वाञ्छतो नभसा वृतं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन वृतो वायुः खञ्ज भूतादिना वृतम् ।
 भूतादिर्न्यहता चापि अव्यक्तेन वृतो महान्
 एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्द्वृतम् ॥ ७७ ॥
 एताश्चावृत्य चान्धोन्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च असन्तेयताः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्परौत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ।
 आधाराधियभावेन विकारस्य विकारिषु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं चैवमुद्दिष्टं ब्रह्मा चैत्रञ्च उच्यते ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः चैत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।

१ अपां दशगुणेनैव तेजसा वाञ्छतो वृता इति नित्यं प्राणो न विद्युमर्हति ।

अबुद्धिपूर्वम् प्रागासीत् प्रादुर्भूता तद्विद्यया ॥ ८० ॥

एतद्विरण्यगर्भस्य जन्म यो वेद् तत्त्वतः ।

आयुष्मान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांस्र भवत्युत ॥ ८१ ॥

निवृत्तिकामोऽपि नरः शुद्धात्मा लभते गतिम् ।

पुराणश्रवणान्नित्यं सुखञ्च ज्ञेयमाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोते सृष्टिप्रकरणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

—000—

लोकसृष्टिर्वा उवाच । यद्विसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरन्विजाः ।

एतत् कालान्तरं त्रैयमहर्वं पारमेश्वरम् ॥ १ ॥

रात्रिस्त्रेतावती त्रैया परमेश्वरस्य कृत्स्नशः ।

अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २ ॥

अहश्च विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा ।

उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥

प्रजाः प्रजानाम्प्रतय ऋषयो मुनिभिः सह ।

ऋषीन् सनत्कुमाराख्यान् ब्रह्मसायुज्यगैः सह ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ।

तस्मात्त्वा इन्द्रियगणो बह्विध मनसा सह ॥ ५ ॥

अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेश्वरस्य धीमतः ।

अहरन्ते प्रलीयन्ते रात्रान्ते विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥

स्वाकाम्यवस्थिते सत्वे विकारे प्रतिसंहते ।

साधर्म्येणावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

तमःसत्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।

अनीद्विक्ती प्रसूतो च तो तथा च परस्परम् ।

गुणसाम्ये लयी त्रैयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्तान्त्रितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहर्मुखे प्रवृत्ते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ १० ॥
 क्षीभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः ॥ ११ ॥
 प्रधानात् क्षीभ्यमानास्तु रजो वै समवर्त्तत ।
 रजः प्रवर्त्तकं तत्र वीजेष्वपि यथा जलम् ॥ १२ ॥
 गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ।
 गुणेभ्यः क्षीभ्यमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजन्तिरे ।
 आन्त्रिताः परमा गुह्याः सर्वात्मानः शरीरिणः ॥ १३ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्वं विष्णुरजायत ।
 रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।
 सत्वप्रकाशको विष्णुरीदासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
 एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ।
 परस्परान्त्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः ॥ १६ ॥
 परस्परेण वर्त्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ।
 अन्यीन्यमिधुना ह्येते ह्यन्यीन्यमुपजीविनः ।
 क्षणं विद्योगी न ह्येषान्न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १७ ॥
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ।
 ब्रह्मा तु रजसोद्भिक्तः सर्गायेह प्रवर्त्तते ।
 परश्च पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ १८ ॥

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण
 प्रवर्त्तते चोद्यमानः समन्तात् ।
 अनुप्रवर्त्तन्ति महान्त एव
 चिरस्थिताः स्त्रे विषये प्रियत्वात् ॥ १९ ॥
 प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते ।
 ईश्वराधिष्ठितात् पूर्वन्तस्मात्सदात्मकात् ।
 ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥
 तस्मात्समोऽव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 संसिद्धः कार्यकरणैर्ब्रह्माऽग्रे समर्त्तत ॥ २१ ॥
 तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ।
 स वै शरीरो प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥
 अप्रतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्य्येण च सोऽन्वितः ।
 धर्म्येण चाप्रतीघेन वैराग्येण समन्वितः ॥ २३ ॥
 तस्येश्वरस्यापतिघं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।
 धर्म्यैश्वर्य्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥
 अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ।
 वशीकृतत्वाद्देगुण्यात् सुरेशत्वात्स्रभावतः ॥ २५ ॥
 चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ।
 सहस्रमूर्धा पुरुषस्तिस्त्रीऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥
 सत्त्वं रजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ।
 सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्यपि ।
 पुरुषत्वे ह्युदासीनस्तिस्त्रीऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलगर्भाभः काली जात्याश्चनप्रभः ।
 पुरुषः पुष्करीकाची रूपं तत्परमात्मनः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामहृत्तिः स्वलीलया ॥ २० ॥
 त्रिधा यद्वर्त्तते लोके तस्मान्निगुण उच्यते ।
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्त्तितः ॥ २१ ॥
 यदाप्नोति यदादत्ते यच्चास्ति विषयं प्रति ।
 तच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते ॥ २२ ॥
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्स्वयं प्रभुः ।
 स्वामित्वमस्य तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ २३ ॥
 भगवान् भगसङ्गावाद्वागो रागस्य शासनात् ।
 परस्य तु प्रकृतत्वाद्दवनादोमिति स्मृतः ॥ २४ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।
 नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ २५ ॥
 त्रिधा विभज्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।
 सृजते प्रसते चैव वीचते च त्रिभिस्तु येत् ।
 अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भू तच्चतुर्मुखः ॥ २६ ॥
 आदित्वाच्चादिदेवोऽसावजातत्वाद्दजः स्मृतः ।
 पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः स्मृतः ॥ २७ ॥
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः स्मृतः ।
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामवशात्वात्तद्येश्वरः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मत्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते ।
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानाद्दिभुः सर्वगतो यतः ॥ २९ ॥

यस्मात् पुण्यं तु गते च तस्मात् पुनश्च उच्यते ।
 नोत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 ईश्वत्वाद्गुण्यते यज्ञः कविर्ब्रह्मन्तदर्थनात्(१) ।
 क्रमचः क्रमचोयत्वाद्दशकस्याभिप्रायनात् ॥ ४१ ॥
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्वयमजोन्निरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमस्य गर्भोऽभूर्हिरण्यस्यापि गर्भजः ।
 तस्माद्विरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥ ४२ ॥
 स्वयम्भूवो निष्ठतस्य काशो तर्षाप्रजस्तु यः ।
 न प्रभवः परिसंख्यातुमपि वर्णयते रपि ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिष्ठतेस्तु पराख्यो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 तावच्छेषोऽस्य काशोऽन्यस्तास्मान्ते प्रतिवृज्यते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ।
 समतीतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥
 यस्त्वऽयं वर्तते कश्यो वाराहन्तं निबोधत ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कश्योऽयं वर्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥
 तस्मिन् स्नायन्मुवाद्यास्तु मनवः सुखतुर्दश ।
 अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा समहीपा समस्ततः ।
 पूर्वं युगसहस्रं वै परिपाषा नरेच्छरेः ।
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां नृणाम् विस्तरं ॥ ४८ ॥

१ कविर्ब्रह्मन्तदर्थनादिति अ०, ब०, उ० च ।

मन्वन्तरेषु चैकेन सर्वास्त्रैवान्तराणि वै ।
 भविष्याणि भविष्यैश्च कल्पः कल्पेन चैव ह ॥ ४१ ॥
 अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सहान्वयेः ।
 अनागतेषु तद्वच्च तर्काः कार्यो विजानता ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

— 000 —

सूत उवाच । आपो ज्ञानेः समभवन्नष्टेऽग्नी पृथिवीतले ।

साग्नराक्षैकलीनेऽस्मान्नष्टे स्यावरजङ्गमे ॥ १ ॥

एकार्णवे तदा तस्मिन् न प्राञ्जायत किञ्चन ।

तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ २ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो रक्तावर्णोऽद्यतीन्द्रियः ।

ब्रह्मा नारायणास्थः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥

सखीद्रेकात् प्रबुधस्तु शून्यं लोकसुदीप्त सः ।

इमञ्चीदाहरन्त्यत्र स्त्रीकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥

आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शशुमः ।

असु श्रुते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥

तुष्यं युगसहस्रस्य नैशङ्कालसुपास्य सः ।

शर्व्वथ्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

निशायामिव खयोतः प्रावृट्काले ततस्ततः ॥ ७ ॥

ततस्तु सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।

अनुमानादसंमूढो भूमिरुत्तरणं प्रति ॥ ८ ॥

अकरोत् स तनुस्वन्धां कल्पादिषु यथा पुरा ।

ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥
 सलिलीनाम्बुतां भूमिन्दृष्ट्वा स तु समन्ततः ।
 किञ्च रूपं महत् कृत्वा उदरेयमहं महीं ॥ १० ॥
 जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् ।
 अधृष्यं सर्वभूतानां वास्यं धर्मसंज्ञितं ॥ ११ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनसुच्छितं ।
 नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिखनं ॥ १२ ॥
 महापर्वतवर्षाणं श्वेतग्रीष्मोदद्विणं ।
 विदुदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥
 पीनवृत्तायतस्करं सिंहविक्रान्तगामिनं ।
 पीनोन्नतकटीदेशं सुस्वरूपं शुभलक्षणं ॥ १४ ॥
 रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।
 पृथिव्युत्तरार्धाय प्रविवेश रसातलं ॥ १५ ॥
 स वेदवाद्युपदंष्ट्रः क्रतुवचाधितीमुखः ।
 अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ १६ ॥
 अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
 आण्यनाशः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ १७ ॥
 सत्यधर्ममयः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायश्चित्तरतो घोरः पशुजानुर्महाकृतिः ॥ १८ ॥
 ऊर्ध्वगान्धो होमसिद्धः स्थानवीजो महौषधिः ।
 वेद्यान्तरात्मा मन्त्रस्त्रिगाण्यसृक् सोमशोषितः ॥ १९ ॥
 वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हृष्यकव्यातिवेगवान् ।
 प्रान्वंशकाथो अतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ २० ॥

दक्षिणाङ्गदयो योगी महासत्रमयो विभुः ।
 उपाकर्मेष्टिर्दक्षिणः प्रवर्ग्यवित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
 ज्ञायापत्नीसहायो वै मणिशुक्ल इवोच्छ्रितः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः स प्राविशत् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अग्निः संज्ञादितासुर्वी स तामग्रन् प्रजापतिः ।
 उपगम्योष्णहाराद्य अपस्तात्र स विन्यसत्(१) ॥ २३ ॥
 सासुद्रीर्ष्व ससुद्रेषु नादेयीष नदीष्वथ ।
 रसातलतले मग्ना रसातलतले गता ।
 प्रभुर्मीकङ्कितार्थाय दंष्ट्रयाभ्युष्णहार नां ॥ २४ ॥
 ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 सुमोष पूर्वमनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २५ ॥
 तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थितः ।
 अरितत्वाच्च देवस्य न मही याति विभ्रवम् ॥ २६ ॥
 ततोऽपृत्यं क्षितिन्देवी जगतः स्थापनेक्षया ।
 पृथिव्याः प्रविभागाय मनश्चक्रोऽम्बुजेक्षयः ।
 पृथिवीन्तु समीकृत्य पृथिव्यां सोऽपि नोद्भिरौ ॥ २७ ॥
 प्राक्सर्व्वं दह्यमनास्तु तदा सम्बत्तं काम्बिना ।
 तेनाग्निना विशीर्षास्ते पर्व्वं ता भुवि सर्व्वशः ॥ २८ ॥
 शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहृताः ।
 निषिक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचक्षोऽभवत् ॥ २९ ॥
 स्तत्राचक्षत्वाद्दक्षलाः पर्व्वं भिः पर्व्वताः स्मृताः ।

१ पाठोऽयं न सतीपोनो षवित्तुमर्षति ।

गिरयोऽन्तर्निर्गोर्षत्वाच्चयनाच्च शिखीच्चयाः ॥ ३० ॥
 ततस्तेषु विशीर्षेषु लोकीर्द्धिगिरिष्वथ ।
 विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 ससमुद्रामिमां पृथ्वीं समद्वीपां सपर्वतां ।
 भूराद्याश्चतुरो लोकान् पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् सिद्धक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
 ससर्ज सृष्टिन्तद्रूपां कल्पादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिधायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो अन्वसंश्रितः ।
 अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चाश्रितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सर्वतस्तमसा चैव द्वीपः कुम्भवदावृतः ।
 बहिरन्तःप्रकाशश्च शुद्धो निःसंश्र एव च ॥ ३६ ॥
 यस्मात्तैः संवृता बुद्धिर्मुख्यानि करणानि च ।
 तस्मात्ते संवृतात्मानो नगा मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥
 मुख्यसर्गं तथा भूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ह्यसाधकं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यमन्यत ॥ ३८ ॥
 तस्याभिधायतस्तत्र तिर्यक् स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात्तिर्यग्भवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीतस्ततः स्मृतं । ३९ ॥
 तमोबहुत्वात्ते सर्वे ह्यज्ञानबहुलाः स्मृताः ।
 उत्पद्यथाहिण्यपि ते ध्यानाद्यज्ञानमानिनः ॥ ४० ॥

तिर्यक्स्त्रीतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।
 अहंकारता अहंमना अष्टाविंशद्विधाककाः ॥ ४१ ॥
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ।
 अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥
 अतः प्रकाशास्ते सर्वे प्रावृताश्च वहिः पुनः ।
 यस्मान्तिर्यक् प्रवर्त्तत तिर्यक्स्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 तिर्यक् स्त्रीताश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमीश्वरः ।
 अभिप्रायमद्योदृतं दृष्ट्वा सर्वं न्तथाभिधं ।
 तस्याभिधायती नित्यं सात्त्विकाः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्वव्यवस्थितः ।
 यस्माद्द्वयवर्त्तते।र्ध्वस्तु ऊर्ध्वस्त्रीतास्ततः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 ते सुखप्रीतिवहुला वहिरन्तश्च संवृताः ।
 प्रकाशा वहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्त्रीतोद्भवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥
 तेन वातादयो ज्ञेयाः स्रष्टात्मनो व्यवस्थिताः ।
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतःसु स्रष्टेषु देवेषु स तदा प्रभुः ।
 प्रीतिमानऽभवद्ब्रह्मा ततोऽन्यं सोऽभ्यमन्यत ।
 ससर्वं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः ॥ ४८ ॥
 अथाभिधायतस्तस्य सत्त्वाभिधायिनस्तदा ।
 प्रादुर्ध्वभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्त्रीतः सुसाधकं ।
 यस्मादर्वाक् व्यवर्त्तत ततोऽर्वाक्स्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥
 ते च प्रकाशबहुलास्तमःसस्वरजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वह्निरन्तय मनुष्याः साधकाश्च ते ।
 लक्षणेस्सारकाद्यैस्ते षष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहस्रर्षिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्गां ह्यर्वाक्स्त्रोताः प्रकीर्त्तितः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः ।
 विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च ।
 विष्टसं वर्त्तमानश्च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ।
 विपर्ययेण भूतादिरशक्त्या च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्गां विज्ञेयोमहत्तस्तु सः ।
 तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गं ऐन्द्रियकः स्मृतः ।
 इत्येष प्राक्ततः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै श्यावराः स्मृताः ।
 तिर्यक् स्त्रोताश्च यः सर्गस्तिर्यग्योनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोर्ध्वस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु सः स्मृतः ।
 तथार्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ ५८ ॥
 षष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः ।
 पञ्चैते वैज्ञताः सर्गाः प्राक्ततास्तु त्रयः स्मृताः ॥ ५९ ॥
 प्राक्ततो वैज्ञतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
 प्राक्ततास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ।
 विस्तरानुग्रहं सर्गं कीर्त्त्यमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्धावस्त्रितः सोऽथ सर्वभूतेषु छत्त्रत्रयः ।
 विपर्ययेषु मन्त्रेषु च तुभ्या सिद्धया तत्रैव च ॥ ६२ ॥
 स्वावरेषु विपर्ययस्त्रिपर्यय्योनिषु मन्त्रिता ।
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्हेवेषु कृत्स्नत्रयः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः ।
 सर्गाः परस्परस्यात्र प्रकारा बहुवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अग्नेः ससर्जं त्रै मन्त्रा मानसानाम्बनः समान् ।
 सनन्दमन्त्रं सजकं त्रिर्द्वांसश्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 विज्ञानेन त्रिष्टयास्तौ त्रैवर्त्तेन महीजसः ।
 संबुद्धाश्चैव नानात्वाद्द्विष्टयाश्चयोऽपि ते ।
 अष्टद्वैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गं कृताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु स्थतीतेषु तदान्यान् साधकांश्च तान् ।
 मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ।
 आभूतसंज्ञावस्थाकामतस्तात्रिविधत ॥ ६७ ॥
 आपोऽग्निः घृत्वित्री वायुरन्तरिक्षं दिग्मन्त्राद्या ।
 स्रगं दिशः ससृद्वांश्च तदान् शैलान् वनस्थतीन् ॥ ६८ ॥
 श्लोषपीनां तद्यात्मानो ह्यात्मानो वृक्षवीरुधां ।
 यवाः काष्ठाः कलाश्चैव सुहृत्ताः सन्धिराजगदाः ॥ ६९ ॥
 अर्धमासाश्च मासाश्च अवतान्द्वयुगानि च ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानास्थाश्चैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 ब्रह्माद्यस्य ब्राह्मणा संप्रसृताः
 तद्ब्रह्मस्यः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।
 वैश्याक्षीर्षीर्षिस्य पद्भ्याश्च शूद्राः

सर्व्वे वर्षा गान्ततः संप्रसृताः ॥ ७१ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादृष्टं मव्यक्तसंभवम् ।

अण्डाब्जत्रे पुनर्ब्रह्मा लोकाद्येन कृताः स्वयं ॥ ७२ ॥

एष वः कथितः पादः समासान्न तु विस्तरात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्त्तितं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तः प्रक्रियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—080—

प्रतिसन्धिकीर्त्तनं ।

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्त्तितः ।

श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १ ॥

सन्वीध्य सतं वचसा पप्रच्छाथोत्तरां कथां ।

अतःप्रभृति कल्पज्ञ प्रतिसन्धिं प्रचक्ष्व नः ॥ २ ॥

सप्ततीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसन्धिय्यं तस्तयोः ।

एतद्देदितुमिच्छामः अत्यन्तकुशलोऽहसि ॥ ३ ॥

सोमदुर्घष उवाच । अत्रऽवोऽहं प्रवक्ष्यामि प्रतिसन्धिषु यस्तयोः ।

सप्ततीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः ।

यथायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्प्रतः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थाविबोधत ॥ ६ ॥

प्रत्याह्वते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिषु तत्र वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाहोकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

व्युच्छिन्नात् प्रतिसन्धेस्तु कल्पात् कल्पः परस्परं ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्व्वशस्तादा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिर्निगद्यते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगाख्यानामप्यच्छिन्नाश्च सन्धयः ।
 परस्वराः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सह । ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियार्थेन पूर्वकल्पाः समासतः ।
 तेषां परार्धकल्पानां पूर्वीं ह्यस्मात्तु यः परः ।
 आसीत् कल्पो व्यतीतो वै परार्धेन परस्तु सः ॥ १० ॥
 अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्धाङ्गुणीकृताः ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः ॥ ११ ॥
 यस्मिन् पूर्वः परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते ।
 एतावान् स्थितिकालश्च प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अस्मात् कल्पात्तु यः पूर्वं कल्पोऽतीतः समातनः ।
 चतुर्थ्युगसहस्रान्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १३ ॥
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन् दाहकाले ह्युपस्थिते ।
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये ॥ १४ ॥
 नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कीदृशस्तु सुकृतात्मनां ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन् चतुर्दशसु वै तेषां ।
 नीणि कीटिशतान्यासन् कीद्या द्विनवतिस्तथा ।
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा ॥ १६ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पोऽतीते तु येऽभवन् ।
 एकैकस्मिंस्तु कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वासंशतुर्दशसु वै द्विवि ।
 देवाश्च पितरश्चैव सुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥
 तेषामनुचरा ये च मनुपुत्रास्तथैव च ।

वर्षांश्चमिभिरौघाद्य तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
 मन्वन्तरेषु ये ह्यासन् देवलोके दिवोकसः ॥ १९ ॥
 ते तैः संघोजकैः सार्धं प्राप्ते सहस्रने तथा ।
 तुष्यन्निष्ठास्तु ते सर्वे प्राप्ते ह्याभूतसंज्ञवे ॥ २० ॥
 ततस्ते वश्यभाविताद्बद्धा पर्यायमात्मनः ।
 त्रेलोक्यवासिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते ह्युपग्नवे ॥ २१ ॥
 तेनोत्सुक्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः ।
 महर्षीकाय संविन्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
 ते युक्त्वा उपपद्यन्ते महसि स्यैः शरीरकैः ।
 त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्ताः सर्वे मानसीं सिद्धिमाश्रिताः ॥ २३ ॥
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्वेस्तत्रैषापरैर्जनेः ॥ २४ ॥
 मत्वा तु ते महर्षीकं देवसङ्घात्तुह्यं ।
 ततस्ते जनलोकाय सीधेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
 त्रिष्टुप्त्रिष्टुप्ताः सर्वे मानसीं सिद्धिमाश्रिताः ।
 तैः कल्पवासिभिः सार्धं महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
 दृशन्तस्त्वं इवावृत्त्य तस्मान्नृच्छन्ति स्रस्तपः ।
 तत्र नास्यान् दश स्थित्वा सत्संगच्छन्ति वै पुनः ।
 एतेन क्रमयोगेन यान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
 एवं देवयुगानान्तु सहस्राणि परस्वरात् ।
 गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥ २८ ॥
 आधिपत्यं विना ते वै ऐश्वर्येषु तु तक्षमाः ।
 भवन्ति ब्रह्मचस्तुत्या रूपेषु विषयेषु च ॥ २९ ॥

तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 ज्ञानन्दं ब्रह्मणः प्राप्य सुख्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥ ३० ॥
 अवश्यभाविनाऽर्थेन प्राप्तंते नैव ते स्वयं ।
 ज्ञानात्वेनाभिसम्बन्धाद्गदा तत्कालभाविनः ॥ ३१ ॥
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं यथा भवति जाग्रतः ।
 तत्कालभावि तेषाम् तु तथा ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नाभिसम्बन्धाः ।
 तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ ३३ ॥
 ज्ञानात्स्वदर्शनान्तेषां ब्रह्मलोकनिवासिनां ।
 विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठतां ॥ ३४ ॥
 ते तु स्वस्वच्छायाः सिद्धाः शुद्धात्मानो निरञ्जनाः ।
 प्रकृतौ कारणातीताः स्नात्मन्येव व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥
 प्रस्थापयित्वा (१) ब्रह्मात्मानं प्रकृतिस्तेषु सर्व्वं यः ।
 पुरुषाभ्यवृत्तत्वेन प्रतीता न प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 प्रवर्त्तते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्स्वदर्शिनां ॥ ३७ ॥
 अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ शान्तानामर्चिषामिव ॥ ३८ ॥
 ततस्तेषु गतेषूँषं चैलीक्यात्ममहात्मसु ।
 तैः सार्धं ये महर्ज्ञीकान्तदा नासादिता जनाः ।
 तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पाद्देहमुपासते ॥ ३९ ॥
 गन्धर्व्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः ।

पशवः पक्षिणश्चैव स्यावराः ससरौसृपाः ॥ ४० ॥
 तिष्ठन्तु तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु ।
 सहस्रं यत् स्रग्मीनां सूर्यस्यैव विभासते ।
 ते ससरस्मयो भूत्वा ह्येकेको जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणोत्तिष्ठमानास्ते चीन् लोकान् प्रदहन्त्युत ।
 जङ्गलं स्यावरश्चैव नदीः सर्वांश्च पर्वतान् ।
 पूर्वैश्च शक्या ह्यनाहृष्या सूर्ये सौष प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविद्युः सर्वे निर्हन्धाः सूर्यरश्मिभिः ।
 जङ्गलाः स्यावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्ततस्ते वै गताः पापयुगात्यये ।
 शोन्था तथा ह्यनिसृक्ताः शुभपापातुबन्धया ॥ ४४ ॥
 ततस्ते ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः ।
 विद्युद्विवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ४५ ॥
 उषित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततस्तेषु प्रवृत्तेषु जने चैलोक्यवासिषु ।
 निर्दम्बेषु च लोकेषु तेषु सूर्येस्तु सप्तभिः ।
 हृष्या क्षिती भ्रावितायां विशीर्षेष्वालयेषु च ॥ ४७ ॥
 समुद्राश्चैव मेघाश्च आपः सर्वाश्च पार्थिवाः ।
 ब्रजन्येकार्षणवत्वं हि सलिलाख्यास्तदान्विताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बहु ।
 संच्छाद्ये मां स्थितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मान्नाभान्ति भासन्ती व्याप्तिदीप्तिषु ।

सर्वतः समनुष्ठाप्य तासाञ्चाग्नी विभाष्यते ॥ ५० ॥
 तदभस्तनुते यस्मात् सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ।
 धातूँस्तनीति विस्तारे तेनाभस्तनवः स्मृताः ॥ ५१ ॥
 अरमित्येष ग्रीधन्तु निपातः कविभिः स्मृतः ।
 एकार्शवे भवन्त्यापो न ग्रीध्नास्तेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ।
 रज्ज्यां वर्त्तमानायान्तावत्तत्सलिलाज्जना ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।
 प्रशान्तवातेऽन्धकारे निरालोके समन्ततः ॥ ५४ ॥
 येनैवाधिष्ठितं ह्रीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्व्यं कर्त्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥
 एकार्शवे तदा तस्मिन्नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रग्रीष्वां पुरुषो रज्जवर्षो ह्यतीन्द्रियः ।
 ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ॥ ५७ ॥
 सत्त्वाद्देकात् प्रबुधस्तु शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।
 इमञ्चीदाहरन्त्यनञ्च लोकं नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नाराख्यास्तनव इत्यपान्नाम शशुमः ।
 आपूर्थ्य नाभिं तत्रास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 सहस्रग्रीष्वाः सुमनाः सहस्रपात्
 सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति-
 स्त्रयीपथे यः पुरुषो निरुच्यते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्षी भुवनस्य गोप्ता-

एको ह्यपूर्वः प्रथमन्तुराषाट् ।

द्विरष्टगर्भः पुरुषो महात्मा

स पठते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

कल्पादौ रजसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत् प्रजाः ।

कल्पान्ते तमसोद्विक्तो काली भूत्वाऽग्रसत् पुनः ॥ ६२ ॥

स वै नारायणाख्यस्तु सत्त्वोद्विक्तोऽर्णवे स्तपन् ।

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये समवर्त्तत ॥ ६३ ॥

सृजते असते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु तान् ।

एकार्णवे तदा लोके नष्टे स्यावरजङ्गमे ॥ ६४ ॥

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतः सलिलावृते ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्णवे स्तपन् ॥ ६५ ॥

चतुर्विधाः प्रजा यस्त्वा ब्राह्मणां रात्र्यां महार्णवे ।

पश्यन्ति तं महर्षीकात् सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ६६ ॥

भ्रुवाद्यो यथा सप्त कल्पे ह्यस्मिन् महर्षयः ।

ततो विवर्त्तमानैस्तैर्महान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥

गत्यर्थात् ऋषयो धातोर्नामनिर्घृत्तिरादितः ।

तस्माद्दृषिपरत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः ॥ ६८ ॥

महर्षीकस्थितैर्दृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।

सत्याद्या सप्त ये ह्यासन् कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ६९ ॥

एवं ब्राह्मीषु रात्रीषु ह्यतीतासु सहस्रयः ।

दृष्टवन्तस्तथा ह्यन्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७० ॥

कल्पस्यादौ तु बहुभ्यो यद्वात् संस्थाचतुर्दश ।

कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कालो निरुच्यते ॥ ७१ ॥

स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्येष प्रतिसन्धिव्युः कीर्त्तितः कल्पयोद्धयोः ।

साम्प्रतातौतयोर्मध्ये प्रागवस्था बभूव या ॥ ७३ ॥

कीर्त्तिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

साम्प्रतन्ते प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकीर्त्तनं

नाम सप्तमीऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्रमविभागः ।

—000—

सूत उवाच । तुष्यं युगसहस्रस्य नैशङ्कालमुपास्य सः ।
शब्दार्थान्ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥ १ ॥
ब्रह्मा तु सखिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।
अक्षकारे तदा तस्मिन् नष्टे स्यावरजङ्गमे ॥ २ ॥
जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
अविभागेन भूतेषु समन्तात्संस्थितेषु च ॥ ३ ॥
निशायामिव खद्योतः प्रावृष्ट्वास्ते ततस्ततः ।
तदाकाशे चरन् सोऽथ वीक्ष्यमाणः स्वयम्भुवः ॥ ४ ॥
प्रतिष्ठाया ह्युपायन्तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः ।
ततस्तु सखिले तस्मिन् ज्ञात्वा ह्यन्तर्गतां महीं ॥ ५ ॥
अनुमानात्तु सख्युद्धो भूमिबद्धरणं प्रति ।
अकारान्द्यान्तनुषैव पूर्वकल्पादिषु स्मृता ॥ ६ ॥
स तु रूपं वराहस्य कृत्वापः प्राविशत् प्रभुः ।
अग्निः सञ्छादितासुर्वीं समीच्याथ प्रजापतिः ॥ ७ ॥
उद्धृत्योर्वीमथाग्नास्तु अपस्तास्तु स विन्यसत् ।
सासुद्रीस्तु समुद्रेषु नादेयीर्निज्जगास्वपि ।
पार्थिवीस्तु स विन्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्दिरीन् ॥ ८ ॥
प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवत्तं काग्निना ।
तेनाग्निना प्रसूनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ ९ ॥

ग्रैत्यादेकार्थवे तस्मिन् वायुनापस्तु संवृताः ।
 निवृत्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राऽचस्रोऽभवत् ॥ १० ॥
 स्तत्राचस्रत्वाद्चलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽङ्घ्रिर्निर्गोर्षत्वाच्चबनाच्च शिलीचयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुदृत्य चित्तिमन्तज्जलात् प्रभुः ।
 स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत् पुनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ।
 विषमानि समीकृत्य शिलाभिरचिनोन्नितान् ॥ १३ ॥
 द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तथैव च ।
 तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सन्नविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तद्वीपाः समुद्राच्च भ्रम्योन्यस्य तु मण्डलं ।
 सन्निकृष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परं ॥ १५ ॥
 भूराख्यां चतुरो लोकाश्चन्द्रादित्यौ यद्वैः सह ।
 पूर्वन्तु निर्वर्षे ब्रह्मा स्थानाग्नीमानि संव्यंशः ॥ १६ ॥
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत् स्थानिनः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षन्दिवन्तथा ॥ १७ ॥
 स्वर्गन्दिशः समुद्रांश्च नदीः सर्वांश्च पर्वतान् ।
 शोषधीनां तथात्मानमात्मानं हृत्तवीरुधां ॥ १८ ॥
 कलाः काष्ठाः कलाश्चैव सुहृत्तं सन्धिरात्राहं ।
 वर्षमासांश्च मासांश्च अयनाब्दयुगानि च ॥ १९ ॥
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्थानात्मानः स ब्रह्मा वै युगावस्थां विनिर्वर्षे ॥ २० ॥

कृतन्तेताहापरञ्च कलिश्चैव तथा युगं ।
 कल्पस्यादौ कृतयुगे प्रथमे सोऽसृजत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः ।
 तस्मिन् संवत्समाने तु कल्पे दग्धास्तदाऽग्निना ॥ २२ ॥
 अप्रामा यास्तपोलोकं जनलोकं समान्निताः ।
 प्रवर्त्तन्ति पुनः सर्गे वीजार्थन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वीजार्थेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ।
 ततस्ताः सृज्यमानास्तु सन्तानार्थं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साधकाः श्रुताः ।
 देवाय पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति हि ।
 ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 ये सर्गाहे प्रयुक्तेन कर्मणा ते दिवङ्गताः ।
 आवर्त्तमाना ब्रह्म ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥ २७ ॥
 स्वकर्मफलशेषे च स्याताश्चैव तथात्मिकाः ।
 भवन्ति जनाल्लोकात् कर्मशंसयबन्धनात् ॥ २८ ॥
 आशयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्मणाम् तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाल्लोकाः शुभाद्यमैः ॥ २९ ॥
 सृजन्ति ते शरीराणि नानारूपाणि योनिषु ।
 देवाद्यस्यावरान्ते च उत्पद्यन्ते परस्परं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्येते प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंसाहिंसे सदुक्कूरे धर्माधर्मो ऋताऽऽने ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्यासन् व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च ।
 तान्येवानागते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्गे ह्यवष्टभ्ये सिद्धचोर्भ्रमणस्तु वै ।
 प्रजास्ता ध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनानां सहस्रान्तु सोऽसृज ह वै मुखात्तदा ।
 जनास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्भिताः सुचेतसः ॥ ३६ ॥
 सहस्रमन्यहस्रस्तौ मिथुनानां ससर्ज ह ।
 ते सर्वे रजसोद्भिता शुष्णिगवाप्यशुष्णिगः ॥ ३७ ॥
 सृष्ट्वा सहस्रमन्यत्तु हन्दानामूरुतः पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामुद्भिता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ॥ ३८ ॥
 पद्भ्यां सहस्रमन्यत्तु मिथुनानां ससर्ज ह ।
 उद्भितास्तमसा सर्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ॥ ३९ ॥
 ततो वै हर्षमानास्ते हन्वोत्पन्नास्तु प्राणिनः ।
 अन्धोन्धा च्छृयाविष्टा मैथुनायोपचक्रसुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रभृतिकल्पे ऽस्मिन् मिथुनोत्पत्तिरुच्यते ।
 मासे मासेर्त्तवं यद्यत्तदाज्ञासीद्वि योषितां ॥ ४१ ॥
 तस्मात्तदा न सुषुवुः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सक्तत् ॥ ४२ ॥
 कुटकाः कुविकाश्चैव(१) उत्पद्यन्ते सुमूर्धिताः ।

१ कुटकान्, कुम्भकाश्चैव इति ७० ।

ततः प्रभृतिक्वेषेऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४२ ॥
 ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सङ्घत् ।
 शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षण्यः ॥ ४४ ॥
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राक्खटिर्था प्रजापतेः ।
 तस्यान्ववाये सम्भूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरिस्वरःसमुद्रांश्च खेदन्ते पर्वतानपि ।
 तदा नात्यम्बुशीतोष्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 पृथ्वीरसोद्भवं नाम आहारं आहरन्ति वै ।
 ताः प्रजाः कामचारिण्यो मातसीं सिद्धिमाश्रिताः ॥ ४७ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्त्रास्तां निर्विघ्नेषाः प्रजास्तु ताः ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्त्रास्तां कल्यादौ तु कृते युगे ।
 खेन खेनाधिकारेण जग्निरे ते कृते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया ।
 आद्यङ्गतयुगं प्राहुः सन्धानान्तु त्रतुःशतं ॥ ५० ॥
 ततः सहस्रगस्तासु प्रजासु प्रस्रितास्तपि ।
 न तासाम्प्रतिघातोऽस्ति न हन्तृणापि न क्रमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिक्रेताश्चयास्तु ताः ।
 विशोकाः सख्यबहुलाः प्रकास्तसुखितप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिण्यो नित्यं सुदित्तमानवाः ।
 प्रशवः प्रसिन्नश्चेन्न त तदासन् सरीसृपाः ॥ ५३ ॥
 जीह्विष्णा नारकाश्चैव ते ब्रह्मर्ष्यप्रसूतयः ।
 न मूलफलपुष्पञ्च नार्त्तवं ऋतवी न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसुखः काशी नात्यर्थं ह्युष्णशीतता ।

मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्वत्र सर्वदा ॥ ५५ ॥
 उत्तिष्ठन्ति पृथिव्यां वै ताभिर्ध्याता रसोत्थिताः ।
 बलवर्षकरी तासां सिद्धिः सा रोगनाशिन्यी ॥ ५६ ॥
 असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरधीवनाः ।
 तासां विशुद्धात् सङ्ख्याज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥
 समं जन्म च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमस्त्रीभश्च क्षमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषाः कृताः सर्वा रूपायुःश्रीलक्ष्मिण्यैः ।
 अद्विष्टपूर्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयं ॥ ५९ ॥
 अष्टवृत्तिः कृतयुगे कर्मक्षीः शुभपापयोः ।
 वर्षाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन्न सङ्करः ॥ ६० ॥
 अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्त्तयन्ति परस्परं ।
 तुल्यरूपायुषः सर्वा अधमोत्तमवर्जिताः ॥ ६१ ॥
 सुखप्राया अश्रीकाश्च उत्पद्यन्ते कृते युगे ।
 नित्यप्रद्वष्टमनसो मन्दासत्वा महाधृताः ॥ ६२ ॥
 क्षाभालाभौ न तास्वास्ता मित्रामित्रे प्रियाप्रिये ।
 मनसा विषयस्तासान्निरीह्याणां प्रवर्त्तते ।
 न लिप्यन्ति हि ताऽन्योन्यानुगृह्णन्ति चैव हि ॥ ६३ ॥
 ध्यानं परं कृतयुगे त्वे तायां ज्ञानमुच्यते ।
 प्रवृत्तं हापरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥
 संख्यं कृतं रजस्त्रे ता हापरन्तु रजस्तमो ।
 कस्यो तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु ॥ ६५ ॥
 काश्चः कृते युगे त्वेष तस्य संख्यान्निबोधत ।

अत्रारि तु सहस्राणि वर्षाणाम्नात् कृतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्ध्यांगो तस्य दिव्यानि यतान्यष्टौ च संख्यया ।
 तदा तासां बभूवायुर्न च क्लेशविपत्तयः ॥ ६७ ॥
 ततः कृतयुगे तस्मिन् सन्ध्यांशे द्वि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्व्वशः ॥ ६८ ॥
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ।
 पादतत्रावतिष्ठेत्तु सन्ध्याधर्मो युगस्य तु ।
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्वन्तर्द्धे तदा ॥ ६९ ॥
 तस्माच्च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्या युगे तस्मिंस्ते तायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥
 सर्गादौ या मयाष्टौ तु सातस्यो वै प्रकीर्त्तिताः ।
 अष्टौ ताः क्रमयोगेन सिद्धयो यान्ति संक्षयं ॥ ७१ ॥
 कल्पादौ मानसौ श्लेषा सिद्धिर्भवति सा कृते ।
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षाणामुमाचारकृतः कर्मसिद्धोद्भवः स्मृतः ॥ ७२ ॥
 सन्ध्याकृतस्य पादेन सन्ध्यापादेन चांशतः ।
 कृतसन्ध्यांशका श्लेते नींश्रीन् पादान् परस्परान् ।
 हसन्ति युगधर्मस्यै तपःश्रुतबलायुषैः ॥ ७३ ॥
 ततः कृतांशे श्लेषे तु बभूव तदनन्तरं ।
 चैतासां युगसन्ध्वन्तु कृतांशश्च विसत्तमाः ॥ ७४ ॥
 तस्मिन् श्लेषे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्त्रिह ।
 कल्पादौ संप्रवृत्तायास्त्रेतायाः प्रसुखे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रचक्ष्यति तदा सिद्धिः काशयोगेन जान्यथा ।

तस्यां सिद्धौ प्रनेष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तते ॥ ७६ ॥
 अर्षां सौख्ये प्रतिगते तदा मेघात्मना तु तौ ।
 निघेभ्यस्तनयिद्भुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसंज्ञनं ॥ ७७ ॥
 सृष्टदेव तथा वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ॥ ७८ ॥
 सर्वप्रत्युपभोगस्तु तांसान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति हि तेभ्यस्तांस्त्री तायुगमुखे प्रजाः ॥ ७९ ॥
 ततः कालेन महता तासां निव विपर्ययात् ।
 रागस्त्रीभात्मकी भावस्तादां ह्याकस्मिंकीडभवत् ॥ ८० ॥
 यत्तद्भवति नारीणां जीवितान्ते तदार्त्तवत् ।
 तदा तद् न भवति पुनर्युगवलेन तु ॥ ८१ ॥
 तासां पुनः प्रवृत्तन्तु माखे माखे तदार्त्तवत् ।
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्ततां मिथुने तदा ॥ ८२ ॥
 तासान्तत् कालभावितांसासि मास्युपगच्छतां ।
 अकाले ह्यार्त्तधीत्यन्तिर्गर्भीत्यन्तिरजायते ॥ ८३ ॥
 विपर्ययेष तासांस्तु तेन कालेन भाविनां ।
 प्राणश्रान्तिं ततः सर्व्वे वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ॥ ८४ ॥
 ततस्तेषु प्रनेष्टेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः ।
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तादा ॥ ८५ ॥
 प्रादुर्बभूवुस्तासाञ्च वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥
 तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्णरसान्वितं ।
 अमाश्रितं महावीर्य्यं पुटके पुटके मधु ॥ ८७ ॥

त्नेन ता वर्तयन्तिस्व सुखे जेतायुगस्य च ।
 ऋष्टतुष्टास्तया सिद्धया प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥
 पुनः कालान्तरेष्वेव पुनर्जीभाहतास्तु ताः ।
 वृक्षास्तान् पथ्यं गृह्णन्त मधु वामाक्षिकं वलात् ॥ ८९ ॥
 तासाम्तेनापचारेण पुनर्जीकञ्जतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 तस्याग्निवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा ।
 मावर्त्तन्त तदा तासां ह्रन्वान्भ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥
 शीतवातातपैस्त्रीत्रैस्ततस्तदा दुःखिता भृशं ।
 हन्वैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ९२ ॥
 छात्वा ह्रन्वप्रतीकारं निकेतानि चि भेजिरे ।
 पूर्वं निकामचारास्ते अनिकेताश्चया भृशं ॥ ९३ ॥
 यथायोस्यं यथाप्रीतिं निकेतेश्ववसन् पुनः ।
 मरुधन्वसु निकेषु पर्वं तेषु नदीषु च ।
 संश्रयन्ति च दुर्गाणि धन्वानं ग्राह्यतीदृकं ॥ ९४ ॥
 यथायोगं प्रथाकामं सप्तषु विषमेषु च ।
 आरब्धास्ते निकेता वै कर्तुं शीतोष्णवारचं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च ।
 धामांश्चैव यथाभागं तथैवान्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तासामायामविष्कम्भान् सन्निवेशान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं प्रदेशः संश्रितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 चक्रुष्टस्य प्रदेशिण्या व्यासः प्रादेश उच्यते ।
 तास्तः स्मृतो मध्यमथा गोकर्णसाय्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्त्रिस्तु द्वादशाङ्गुल सञ्चते ।
 रत्निरङ्गुलपर्व्याणि संख्यया त्विकविंशतिः ॥ ९९ ॥
 चतुर्विंशतिभिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः स्मृतो द्विरन्त्रिस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥
 चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नास्तिकायुगमेव च ।
 धनुःसहस्रे द्वे तत्र गव्यूतिस्तैर्धिभाव्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तैर्निश्चयते ।
 एतेन योजनेनैव सन्निवेशस्ततः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्णामेव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि त्रीणि तु ।
 चतुर्थं क्त्रिमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिं ॥ १०३ ॥
 सीधोच्चवप्रपाकारं सर्व्वतश्चातकावृतं ।
 तदेकं स्वस्तिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥
 श्रोतसीसह तद्वारं निखातं पुनरेव च ।
 हस्ताष्टौ च दश श्रेष्ठा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ १०५ ॥
 खेटाणां नगराणाञ्च ग्रामाणाञ्चैव सर्व्वंशः ।
 त्रिविधानाञ्च दुर्गाणां पर्व्वतोदकबन्धनं ॥ १०६ ॥
 त्रिविधाणाञ्च दुर्गाणां विष्कम्भायाममेव च ।
 योजनानाञ्च विष्कम्भमष्टभागाईमायतं ॥ १०७ ॥
 परमार्चाईमायामं प्रागुदप्रवरं पुरं ।
 छिन्नकर्णं विकर्णन्तु व्यञ्जनं क्लृप्तसंख्यितं ॥ १०८ ॥
 वृत्तं हीनञ्च दीर्घञ्च नगरं न प्रशस्यते ।
 चतुरस्राङ्गवन्दिकस्यं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु हस्तानष्टयतं परं ।

अथ मध्यं प्रशंसन्ति ऋक्षोत्कृष्टविवर्जितं ॥ ११० ॥
 अथ किष्कुप्रतान्यष्टौ प्राहुर्मुष्यनिवेशनं ।
 नगरादर्धविष्कम्भं खेटं ग्रामं ततो बहिः(१) ॥ १११ ॥
 नगराद्द्वीजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्धयोजनं ।
 द्विक्रीशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्षुः ॥ ११२ ॥
 विंशद्वन्धि विस्तीर्णं दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।
 विंशद्वन्धिर्धाममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११३ ॥
 धनुंषि दश विस्तीर्णः श्लोमान् राजपथः स्मृतः ।
 वृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥ ११४ ॥
 धनुंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु तैः कृताः ।
 गृहरथ्योपरथ्याय द्विकायाप्युपरथ्यकाः ॥ ११५ ॥
 षण्ढापथसतुष्यादस्त्रिपदश्च गृहान्तरं ।
 वृत्तिमार्गास्त्वर्षपदं प्रान्वंशः पदिकः स्मृतः ॥ ११६ ॥
 अवस्कारं(२) परीषाहं पदमात्रं समन्ततः ।
 क्षतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै ॥ ११७ ॥
 यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ।
 तथा कर्तुं समारब्धाश्चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ ११८ ॥
 वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः ।
 अत ऊर्ध्वं गताश्चान्या एवं मित्यगताः पुरा ॥ ११९ ॥
 बुद्ध्याऽन्विष्यस्तथा न्यायो वृक्षशाखा यथा गताः ।
 तथा क्षतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छालास्तु ताः स्मृताः ॥ १२० ॥

१ ततोर्ध्वं इति ख०, घ०, ङ० च ।

२ अवस्कारे इति ख० ।

एवं प्रसिद्धाः शाखाभ्यः शालाश्चैव गृहाणि च ।
 तस्मात्ता वै स्मृताः शालाः शालात्वञ्चैव तासु तत् ॥ १२१ ॥
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तस्मान्गृहाणि शालाय प्रासादायैव संज्ञिताः ॥ १२२ ॥
 कृत्वा हन्नेपघातांस्तान् वार्त्तोपायमचिन्तयन् ।
 नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ।
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजासृष्ट्यास्तु धाम्निजाः ॥ १२३ ॥
 ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तार्थसाधिकाप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः ॥ १२४ ॥
 तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नैर्गतानि तु ।
 वृष्ट्या तदभवत्स्त्रोतः खातानि निम्नगाः स्मृताः ॥ १२५ ॥
 एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने ।
 ये परस्तादपां स्त्रोका अपत्राः पृथिवीतले ॥ १२६ ॥
 अपाभूभेय संयोगादीषध्यस्तासु चाभवन् ।
 पुष्यमूलफलिन्यस्तु षोडश्याः प्रजन्निरे ॥ १२७ ॥
 अपफालकृष्टासानुप्ता याम्याऽरण्यास्तुर्हश ।
 ऋतुपुष्यफलाश्चैव वृष्ट्या गुल्माश्च जन्निरे ॥ १२८ ॥
 प्रादुर्भावय त्रेतायां वार्त्तार्यामीषधस्य तु ।
 तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ॥ १२९ ॥
 ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वशः ।
 अत्रत्यश्चाविनाशं त्रेतायुगवशेन तु ॥ १३० ॥
 ततस्ताः पर्यगृह्यन्त नदीक्षेत्राणि पर्यतान् ।
 वृष्ट्यान् गुल्मीषधीश्चैव प्रसृजन्तु यथावत् ॥ १३१ ॥

सिद्धात्मानस्तु ये पूर्व्वं व्याख्याताः प्राकृते मया ।
 ब्रह्मणा मानवास्ते वै उत्पन्ना योजनादिह ॥ १२२ ॥
 शान्ताश्च शुचिणश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रवृत्तमानास्ते त्रेतायां जन्निरे पुनः ॥ १२३ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा द्वीहिजनास्तथा ।
 भाविताः पूर्व्वं जातीषु कर्मभिश्चाशुभाशुभैः ॥ १२४ ॥
 इतस्त्रीभ्यो बला ये तु सत्यग्रीष्णा द्यहंसकाः ।
 वीतस्त्रीभा जितात्मानो निवसन्ति च तेषु वै ॥ १२५ ॥
 प्रतिष्ठन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽप्यतेजसः ।
 एवं विप्रतिपक्षेषु प्रपक्षेषु परस्परं ॥ १२६ ॥
 तेन दीपे च तेषान्ता भीषधी भिषतां तदा ।
 प्रनष्टा श्रियमाणा वै सुष्टिभ्यां सिक्ता यथा ॥ १२७ ॥
 अपसहूर्थं गवलाङ्गाम्यारण्याश्चतुर्दश ।
 फलं गृह्णन्ति पुष्ये च पुष्यं पत्रैश्च याः पुनः ॥ १२८ ॥
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा ।
 स्वयम्भुवं प्रसृज्जसुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिं ॥ १२९ ॥
 हृत्पथमभिलिप्सन्त आदौ चैतायुगस्य तु ।
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् ज्ञात्वा तासां मनीषितं ॥ १३० ॥
 युक्तं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य्य च ।
 पस्ताः पृथिव्या भीषधी ज्ञात्वा प्रत्यदुहृत्पुनः ॥ १३१ ॥
 ज्ञात्वा वषट् समीरन्तु दुद्दीह पृथिवीभिर्मा ।
 दुग्धेयं गीस्तादा तेन वीजानि पृथिवीतले ॥ १३२ ॥
 जन्निरे तानि वीजानि याम्यारस्तास्तु ताः पुनः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः सप्तसप्तदशास्तु ताः ॥ १४३ ॥
 ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिन्ताः ।
 प्रियङ्गुवी सुन्दाराश्च कारुषाश्च संवीनकाः ॥ १४४ ॥
 माषा सुक्ता मसूराश्च निष्पावाः संकुलत्थिकाः ।
 आदृक्श्चैवकाश्चैव सप्तसप्तदशाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
 इत्येता ओषधीनास्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 ओषध्यो यन्नियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ १४६ ॥
 ग्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिन्ताः ।
 प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४७ ॥
 श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिन्ताः सगवधुकाः ।
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ॥ १४८ ॥
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ।
 उत्पन्नाः प्रथमा ह्येता आदी त्रितायुगस्य तु ॥ १४९ ॥
 अफालकृष्टा ओषध्यो ग्राम्यारण्यास्तु सर्वशः ।
 वृक्षा गुल्मलता वल्ली वीरुधस्तृणजातयः ॥ १५० ॥
 मूलीः फलैश्च रोहिण्यो गृह्णन् पुष्पैश्च जायते(१) ।
 प्रथ्नी दुग्धा तु बीजानि यानि पूर्व स्वयम्भुवा ॥ १५१ ॥
 ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषध्यो जग्निरे त्विह ।
 यदा प्रसृष्टा ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५२ ॥
 ततः स तासां वृत्त्यर्थं वार्त्तीपायञ्चकार ह ।
 ब्रह्मा स्वयम्भू भृगवान् दृष्ट्वा सिद्धिन्तु कर्मिजा ॥ १५३ ॥

ततः प्रभृत्यधीषध्वः छष्टपथास्तु जज्ञिरे ।
 संसिद्धायान्तु वार्त्तायान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास यद्यारम्भाः परस्परं ॥ १५४ ॥
 ये वै परिगृहीतारस्तासामासन्विविधात्मकाः ।
 इतरेषां कृतव्राथाः स्थापयामास अभियान् ॥ १५५ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै यावन्तो निर्भयास्तथा ।
 सत्यं ब्रह्म यथा भूतं भुवन्तो ब्राह्मणाश्च ते ॥ १५६ ॥
 ये चान्ये प्यवलाप्तेषां वैश्वसंकर्मसंस्थिताः ।
 क्रीनाग्रानाग्रयन्ति स्य पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ।
 वैश्वानेव तु तानाहुः क्रीनाग्रान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५७ ॥
 शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ।
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रास्तानब्रवीत्तु सः ॥ १५८ ॥
 तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।
 संस्थितौ प्राकृतायान्तु चातुर्वर्णस्य सव्यंशः ॥ १५९ ॥
 पुनः प्रजास्तु ता सोहात् तान् धर्मान्तानपाकयन् ।
 वर्णधर्मैरजीवन्त्यो(१) व्यरुध्यन्त परस्परं ॥ १६० ॥
 ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा तु याथातथ्येन वै प्रभुः ।
 अत्रियाणां बलं दण्डं युद्धमाजीवमादियत् ॥ १६१ ॥
 याजनाध्यापनञ्चैव द्वितीयश्च प्रहियहं ।
 ब्राह्मणानां विशुस्तेषां कर्मास्तेतान्यथादियत् ॥ १६२ ॥
 पाशपाशं वाणिज्यश्च कृषिश्चैव विशान्ददी ।

१ वर्णधर्मो च जीवन्त्य इति च० ।

शिष्याजीवं श्रुतिश्चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६२ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मचरविद्यां पुनः ।
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवन्ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परं ।
 लोकान्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां ।
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संचामिष्वपलायिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्यानां माहृतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनां ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्येतानि वर्षाणां व्यत्याचारवतां क्षयं ।
 ततः स्थितेषु वर्षेषु स्थापयामास चाश्रमान् ॥ १६८ ॥
 गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिक्षुकं ।
 आश्रमांश्चतुरो ज्ञेतान् पूर्वमास्थापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्षकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्वन्ते ।
 कुतः कर्माश्चितिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास आश्रमाक्षामनामतः ।
 निर्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्वर्षीयकः पूर्वं गृहस्थयाश्रमः स्मृतः ।
 त्रयाक्षामाश्रमाश्च प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥
 दाराऽन्नयोऽद्यातिथेयद्रव्याश्चावक्रियाः प्रजाः ।
 इत्येव वै गृहस्थस्य समासावर्षीसंग्रहः ॥ १७३ ॥

दण्डी च भिखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी ।
 गुरुशुश्रूषणकौचं विद्याहै ब्रह्मचारिणः ॥ १७४ ॥
 चीरपत्राजितानि स्युर्धान्यमूलफलौघधं ।
 उभे सन्ध्याऽवगाह्य होमस्मारण्यवासिनां ॥ १७५ ॥
 आसन्नसुसले भैक्षमस्त्येयं शौचमेव च ।
 अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा ॥ १७६ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यञ्च दयमं स्मृतं ।
 दशलक्षणिको ह्येव धर्मः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ १७७ ॥
 भिक्षोर्व्रतानि प्रश्नान् पञ्चैवीपव्रतानि च ।
 आचार्यद्विर्नियमः शौचञ्च प्रतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवीपव्रतान्यपि ॥ १७८ ॥

ध्यातं समाधिर्मनसेन्द्रियाणां
 ससागरैर्भैक्षमद्योपगम्य ।
 मौनं पवित्रोपचितैर्विसुक्तिः
 परिव्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥

सर्वे ते त्रेयसे प्रोक्ता आश्रमा ब्रह्मणा स्वयं ।
 सत्यार्ज्वन्तपः क्षान्तिः योगेभ्या दमपूर्व्विका ॥ १८० ॥
 वेदाः साङ्गान् यज्ञान् च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 न सिद्धान्ति प्रदुष्टस्य भावदीप उपायते ॥ १८१ ॥
 वह्निः कर्माणि सर्वाणि प्रसिद्धान्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्व्वंतीऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥
 सर्व्वस्वमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तरात्मना ।
 न तेन धर्मभाक् स स्याद्भाव एवात्र कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा ।
 तेषां स्थानमसृष्टिंस्तु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १८४ ॥
 अष्टाऽशीतिसहस्राणि ऋषीणाभूर्धरेतसां ।
 अमृतान्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ १८५ ॥
 सप्तर्षीषान्तु यत्स्थानं अमृतमद्वै द्विवीकसां ।
 प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः षयः ।
 योगिनामसृष्टं स्थानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 स्थानान्यात्रमिषां तानि ये स्वधर्मं व्यवस्थिताः ।
 चत्वार एते पञ्चानो देवयाना विनिर्मिताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मणा लोकतन्त्रेण षाद्ये मन्वन्तरे भुवि ।
 पञ्चानो देवयानाय तेषां हारं रविः अमृतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पित्रयानानां चन्द्रमा हारमुच्यते ॥
 एवं वर्षात्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।
 यदास्य न व्यवर्त्तन्त प्रजा वर्षात्रमात्मिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ चेतामध्येऽसृजत् प्रजाः ।
 आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याच्चैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥
 तस्मिन्नेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ।
 ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १९१ ॥
 ततः सस्वरजोद्विक्ताः प्रजाः सोऽथासृजत्प्रभुः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्त्तायाश्चैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ।
 युगानुरूपा धर्म्येण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तस्मिन् प्रजाधर्मे स्वयन्भुवः ।

अभिदध्यौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसौः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता या मया तुभ्यन्नलोकं समाश्रिताः ।
 कस्येऽतीते तु ते ज्ञासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्मूर्त्यर्थमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 ख्यात्यानुबन्धैस्तैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः ।
 कृमसाकुमसप्रथैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्मफलशेषेषु उपपृथ्वाः प्रजश्चिरे ॥ १८७ ॥
 देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ।
 वृक्षनारिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावेऽपस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानाश्च आत्मनो वै विनिर्भमे ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्वविभागे
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिदृष्टिवर्णनं ।

—000—

सुत उवाच । ततोऽभिधायतस्तस्य जग्निरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः कारणैः सह ।
चेन्नन्नाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानवञ्च चतुष्टयं ।
सिद्धचुरन्नास्येतांश्च स्वात्मना समयूयुजत् ॥ २ ॥
बुक्त्वात्मनस्ततस्तस्य ततो मात्रा स्वयम्भुवः ।
तमभिधायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जग्निरे सुताः ।
असुः प्राणः अमृतो विप्रास्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः ॥ ४ ॥
थया सृष्टाः सुरास्तन्वा तां तनुं स व्यपोहन्त ।
सापविहातनुस्तेन सखीरात्रिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमोबहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ।
आवृतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात् स्वयम्भुनः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा सुरांस्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
अव्यक्तां सख्यबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूयुजत् ।

१ देवाश्च रतिश्च ।

ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभोः क्लृप्त ॥ ७ ॥
 ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दौव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥
 धातुर्द्विवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते ।
 तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जन्निरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् स्रष्ट्वाथ देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
 सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥
 पिढवन्मन्यमानस्तान् पुत्रान् प्राध्यायत प्रभुः ।
 पितरो ह्युपपन्नाभ्यां(१) रात्राञ्जीरन्तरासृजत् ।
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वन्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यथाऽसृष्टास्तु पितरस्तास्तनुं स व्यपोहत् ।
 सापविष्ठा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या प्रजायत ॥ १२ ॥
 तस्मादहस्तु देवानां रात्रिर्या सासुरी कृता ।
 तयोर्मध्ये तु वै पैत्रो या तनुः सा गरीयसी ॥ १३ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्व्वे ऋषयो मनवस्तथा ।
 ते युक्तास्तासुपासन्ते ब्रह्मणो मध्यमान्तनुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।
 रजोमात्रात्मिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 रजःप्रायात् ततः सोऽद्य मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जन्निरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 इद्वा पुनः प्रजासापि स्वान्तनुन्तामपोहत् ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

सापविद्या तमुस्तेन ज्योत्स्ना सद्यस्त्वजायत ॥ १७ ॥
 तस्माद्भवन्ति संश्रष्टा ज्योत्स्नाया उद्भवे प्रजाः ।
 इत्येतास्तनवस्तेन व्यपविद्या महात्मना ॥ १८ ॥
 सद्योरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे ।
 ज्योत्स्ना सन्ध्या तथाहश्च सत्त्वमात्रात्मकं स्वयं ।
 तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात् भियामिका ॥ १९ ॥
 तस्माद्देवा दिव्यतस्वा श्रष्टाः श्रष्टा मुखात्तु वै ।
 यस्यात्तेषां दिवा जन्म बलिनस्तेन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्वा यदसुरान् रात्रौ जघनादसृजत् प्रभुः ।
 प्रायेभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसन्ना निधि तेन ते ॥ २१ ॥
 एतामेव भविष्याणां देवानामसुरैः सह ।
 पिष्टृणां मानवानाश्च अतीतानागतेषु वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषाम् निमित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्य्यांभासिताति वै ।
 भान्ति यस्मात्ततो भासि भाशब्दोऽयं मनोषिभिः ।
 व्याप्तिदीप्तां निगदितः पुनश्चाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोऽर्थांस्तेतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान् ।
 पिष्टं च वासृजत्सोऽन्यानात्मनो विदुधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तामुत्सृज्य तसुं कृत्स्नान्ततोऽन्यामसृजत् प्रभुः ।
 मूर्त्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेवाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥
 अश्वकारे क्षुधाविष्टः ततोऽन्यां सृजते पुनः ।
 तेन श्रष्टाः क्षुधात्मानस्ते र्थांस्यादात्तमुद्यताः ॥ २६ ॥
 अर्थांस्तेतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च ।

राक्षसास्ते ऋता लोके क्रोधात्मानो निशाचराः ॥ २० ॥

येऽब्रुवन् क्षिण्णोऽभांसि तेषां वृष्टाः परस्परं ।

तेन ते कर्मिणा यथा गुह्यकाः क्रूरकर्मिणः ॥ २८ ॥

रक्षणे पाक्षणे चापि धातुरेष विभाष्यते ।

य एष क्षितिधातुर्व्यं क्षयणे सविद्व्यते ॥ २९ ॥

तान्दृष्ट्वा ह्यप्रियेषास्य क्रोधाः शीर्यन्त धीमतः ।

शीतोष्णाद्योच्छ्रितां दूर्ध्वन्तदारोहन्त तं प्रभुं ॥ ३० ॥

हीना मन्त्रिण्यसौ व्यासा यस्माच्चैवापसर्पिंताः ।

व्यासात्मानः ऋता व्यासात् हीनत्वादहयः ऋताः ॥ ३१ ॥

पक्षत्वात्पक्षगाश्चैव सर्पाश्चैवापसर्पिंणः ।

तेषां पृथिव्यां निलयाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३२ ॥

तस्य क्रोधीद्भवो योऽसावग्निगर्भसुदारुणः ।

स तु सर्पसहोत्पन्नानां विवेश विषात्मिकान् ॥ ३३ ॥

सर्प्यान् दृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मानो विनिर्गमि ।

वर्णेन कपिशिनोपास्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ ३४ ॥

भूतत्वात्ते ऋताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।

वयतो गास्ततस्तस्य गन्धर्वा जग्निरे तदा ॥ ३५ ॥

ध्यायतीत्येष धातुर्वै यात्रार्थे परिपठते ।

पिवती जग्निरे गास्तु गन्धर्वास्ते न ते ऋताः ॥ ३६ ॥

अष्टाक्षेतासु दृष्टासु देवयानिषु स प्रभुः ।

ततः अच्यन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ३७ ॥

आद्यतस्तानि हृदांसि वयसोपि वयांस्यति ।

शून्यान् दृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्यग्निगवानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् ससर्जाव वचसश्च वयोऽसृजत् ।
 गात्रे वाघोद्ग्राद् ब्रह्मा पार्श्वीभ्याश्च विनिर्गमि ॥ ३८ ॥
 पद्भ्याश्चाश्वान् समातङ्गान्शरभान् गवयान् ऋगान् ।
 उद्गानश्चतरांश्चैव तासान्याश्चैव जातयः ॥ ४० ॥
 ओषध्यः फलमूलानि रोमतस्तस्य जप्त्रिरे ।
 एवं पश्वोषधीः सृष्ट्वा न्ययुञ्जत्तोऽध्वरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तस्मादादौ तु कल्पस्य चेतायुगमुखे तदा ।
 गौरजः पुङ्खो मेघो ह्यश्वोऽश्वतरगर्हभी ।
 एतान् शाम्यान्पशूनाङ्गरारण्यांश्च निबोधत ॥ ४२ ॥
 श्वापदा हिंसुरी हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमाः ।
 उन्मत्ताः पशवः सृष्ट्वाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४३ ॥
 गायत्रं वक्ष्यन्श्चैव त्रिदशोम्यं रघन्तरं ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्गमि प्रथमान्मुखात् ॥ ४४ ॥
 छन्दांसि त्रैष्टुभद्वर्षस्तीमं पञ्चदशन्तथा ।
 इष्टवाममघोक्त्वश्च दक्षिणाश्वोऽसृजन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतीच्छन्दस्तीमं पञ्चदशन्तथा ।
 वैरूप्यमतिरात्रश्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशमधर्वाचमातोर्थ्यामाणमेव च ।
 अशुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विद्युतोऽग्निमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 वर्यांसि च ससर्जादौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 उद्वावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जप्त्रिरे ।
 ब्रह्मचक्षु प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ॥ ४९ ॥

स्रष्टा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन् प्रजाः ।
 ततः स्रजति भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यद्भान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गणान् ।
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपद्मगोरगान् ॥ ५१ ॥
 अथ्यश्च व्यथश्चैव यदिदं स्यात्स्रजङ्गमं ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्स्रष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते स्रष्ट्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिंसाहिंसे स्रदुक्कूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५३ ॥
 महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।
 विनियोगश्च भूतानां धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म च मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचिन्तकाः ॥ ५५ ॥
 पौरुषं कर्म दैवश्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 न चैकं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ।
 एतदेवश्च नैकश्च न बोधे न च वाप्युभे ॥ ५६ ॥
 कर्मस्थान् विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ।
 नामरूपश्च भूतानां कृतानाश्च प्रपद्यन्तं ।
 वेदग्रन्थेभ्य एवादौ निर्भमे स महेश्वरः ॥ ५७ ॥
 ऋषीणां नामधेयानि याश्च देवेषु दृष्टयः ।
 शर्व्वर्थ्यन्ते प्रसृतानां तान्येवास्य दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यद्यत्तावत्तुल्लिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ५९ ॥

एवम्बिधासु सृष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ।
 शर्व्वर्थ्यन्ते प्रदृश्यन्ते सिद्धिमान्नित्य मानसीं ॥ ६० ॥
 एवञ्चुतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ।
 यदास्य ताः प्रजाः सृष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥
 अद्यान्यान्मानसान्पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
 अगुं पुत्रस्त्वं पुत्रहं क्रतुमाङ्गिरसन्तथा ॥ ६२ ॥
 मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वसिष्ठञ्चैव मानसं ।
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निघयङ्गताः ।
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवं ।
 सहस्र्यञ्चैव धर्मञ्च पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ॥ ६४ ॥
 अग्रे ससर्व्वं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनं ससनकं विद्वांसञ्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनत्कुमारञ्च विभुं सनकञ्च सनन्दनं ।
 न ते लोकेषु सर्व्वान्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्व्वे ते ज्ञागतज्ज्ञाना वीतरागा विमत्सरा ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकवृत्तानुकारणात्(१) ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ।
 तस्य रोषात्मसुत्पन्नः पुरुषोऽर्क्षसमद्युतिः ।
 अर्धनारीनरवपुः तेजसा ज्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्व्वन्तेजोमयञ्जातमादित्यसमतेजसं ।

१ लोकवृत्तानुकारणादिति अ० ।

विभजात्मानमित्युक्त्वा तत्रैवात्सरधीयत ॥ ६८ ॥
 एवमुक्त्वा विधाभूतः पृथक् स्त्री पुरुषः पृथक् ।
 स चैकादशधा कृत्रे चर्षमात्मात्तमीश्वरः ॥ ७० ॥
 तेनोक्त्वास्ते महाकानः सर्वे एव महात्मना ।
 जगतो बहुलीभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७१ ॥
 लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७२ ॥
 एवमुक्त्वास्तु ब्रह्मदुर्दुर्दुवुषं प्रमुत्ततः ।
 रोदनाद्वावचाञ्चैव ब्रह्मा नास्ति तिविश्रुताः ॥ ७३ ॥
 यैर्हिस्थामिदं सर्वं वैज्ञीक्यं सचराचरं ।
 तेषामनुचरा लोके सर्वलोकपरायणाः (१) ॥ ७४ ॥
 नैकनागायुतवला विक्रान्ताश्च गच्छेच्छराः ।
 तत्र या सा महाभागा यद्भरस्याईकाशिली ॥ ७५ ॥
 प्रायुक्त्वा तु मया तुभ्यं स्त्री ज्ञयन्मोर्मुखीकृता ।
 कायार्थं दक्षिणन्तस्याः शक्तं वामन्तश्चाऽसितं ॥ ७६ ॥
 आत्मानं विभजस्विति श्रोक्त्वा देवी ज्ञयन्नुवा ।
 सा तु प्रोक्त्वा विधाभूता यत्ना कृत्वा च तै द्विजाः ।
 तस्या नामानि वृक्षामि नृणुष्वंससमाहिताः ॥ ७७ ॥
 स्नाहा स्नाधा मुहाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अर्पणा चैकपर्वा च तथा स्यादेव पाटञ्जा ॥ ७८ ॥
 उमा हैमवती षष्ठी कल्याणी चैव नामतः ।
 ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीतिविश्रुता ॥ ७९ ॥

विस्तरूपमद्यार्यायाः पृथग्देहविभावेनात् ।
 ऋणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ८० ॥
 प्रकृतिर्भियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी ।
 कालरात्रिर्नहामाया रेवती भूतनाथिका ॥ ८१ ॥
 हापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे ऋणु ।
 गीतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी यादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 वहिर्ध्वजा(२) शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ ८३ ॥
 माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवासिनी ।
 अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा दैत्यहनी माया महिषमहिनी ।
 अमोघा विश्वानिलया विक्रान्ता गणनाथिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमं ।
 भद्रकास्यास्तवीक्षानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्ते वा विद्यते न पराभवः ।
 अरक्षी प्रान्तरे वापि पुरे वापि गृहेपि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वापि खलेपि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरक्षीरेभ्यो भूतस्थाने विशेषतः ।
 आधिष्णपिं च सर्वासु देव्या नामानि कीर्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अर्भकग्रहभूतैश्च पूतनामात्मिः सदा ॥
 अभ्यर्हितानां बालानां रक्षामेतां प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

१ कृष्णपिङ्गला इति ।

२ वहिर्ध्वजेति अ० ।

महादेवी कुले हे तु प्रजा त्रींश्च प्रकीर्ष्यते ।
 आभ्यां देवीसहस्राणि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजदव्यवसायन्तु धर्मं भूतसुखावहं ।
 सङ्कल्पश्चैव कल्पादौ जप्तिरेऽव्यक्तयोनिः ॥ ८१ ॥
 मानसश्च रुचिर्नाभ विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
 प्राणात् स्वादसृजदहश्चक्षुर्भ्याश्च मरीचिकं ॥ ८२ ॥
 भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिलजम्बनः ।
 शिरसोऽङ्गिरसश्चैव त्रीन्नादभिनन्तथैव च ॥ ८३ ॥
 पुलस्त्यश्च तथोदानाह्वानाश्च पुलहं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठन्तु अपानानिर्भमि क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्भमि नीललोहितं ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥ ८५ ॥
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
 भ्रुवाद्यस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मवादिनः ॥ ८६ ॥
 गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्यै प्राक्प्रवर्तितः ।
 द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावेतावूर्ध्वरेतसौ ।
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 व्यतीते प्रथमे कश्ये पुराणे लोकसाधकौ ।
 वैराजे तावभौ लोके तेजः संचिप्य चास्त्रितौ ॥ ८९ ॥
 तान्भुभौ योगधर्माणावारोप्यात्मानमात्मनि ।
 प्रजाधर्मश्च कामश्च वर्त्तयेतां महोजसा ॥ ९० ॥
 यथोत्पन्नस्तथैवैह कुमार इति चोच्यते ।

तस्मात्सतत्कुमारोयमिति नामास्य कीर्तितं ॥ १०१ ॥
 तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥ १०२ ॥
 इत्येष करणोद्भूतो लोकान् स्रष्टुं स्वयम्भवः ।
 महदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्रष्टुं ॥ १०३ ॥
 चन्द्रसूर्यप्रभासोको ग्रहनक्षत्रमण्डितः ।
 नदीभिश्च समुद्रेषु पर्वतैश्च समावृतः ॥ १०४ ॥
 पुरेषु विविधाकारैः प्रीतैर्जनपदैस्तथा ।
 तस्मिन् ब्रह्मवनेऽव्यक्ते ब्रह्मा चरति शर्वरी ॥ १०५ ॥
 अव्यक्तबीजप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।
 बुद्धिस्तन्वमयश्चैव इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥ १०६ ॥
 महाभूतप्रशाखय विशेषैः पत्रवांस्तथा ।
 धर्माधर्मसुषुप्त्यु सुखदुःखफलोदयः ॥ १०७ ॥
 आजोवः सर्वं भूतानामयं वृक्षः सनातनः ।
 एतद् ब्रह्मबलश्चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥
 अव्यक्तं कारणं यत् नित्यं सदसदात्मकं ।
 इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राक्तनस्तु यः ॥ १०९ ॥
 सुख्याद्यस्तु घट्प्रगी वैकृता बुद्धिपूर्वकाः ।
 त्रैकाली समवर्त्तन्त ब्रह्मणस्तोऽभिमानिनः ॥ ११० ॥
 सर्गाः परस्परस्याथ कारणन्ते वधैः स्मृताः ।
 दिव्यो सुपर्णो सयुजो सशाखी पटविद्रुमो ॥ १११ ॥
 एकस्तु यो द्रुमं वेत्ति नान्यः सर्वात्मनस्ततः ।
 योर्मुहूर्त्तानं यस्य विप्रास्तु वन्ति

स्रग्नाभिं वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

द्विभ्यः ओषे चरणौ चास्य भूमिः

सोऽचिख्यात्मा सर्व्वं भूतप्रसृतिः ॥ ११२ ॥

वक्त्रादयस्य ब्राह्मणाः संप्रसूताः

यज्ञसस्तः क्षत्रियाः पूष्वं भागे ।

वैश्यासोरोर्यस्य पद्भ्याश्च शूद्राः

स्रग््वं वर्षां गात्रतः संप्रसूताः ॥ ११३ ॥

महेश्वरः परीऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अपह्लाव्यन्ने पुनर्नृणा येन लोकाः कृतास्त्विति ॥ ११४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिष्टष्टिवर्षनं

नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—०००—

मन्वन्तरवर्षनं ।

सूत उवाच । एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणां ।

यदा ता न प्रवर्त्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥

तमोमात्रावृत्तो ब्रह्मा तदाप्रवृत्ति दुःखितः ।

ततः स विदधे बुद्धिमर्षनिचयगामिनीं ॥ २ ॥

अवात्मनि समस्त्राचीत्तमोमात्रां नियामिकां ।

राजसत्त्वं पराजित्य वर्त्तमानं स धर्षतः ।

तप्यते तेन दुःखेन शोकश्चक्ष्णे जगत्पतिः ॥ ३ ॥

तमस व्यनुदत्तस्त्राद्रजस्तमसमावृणोत् ॥ ४ ॥

तत्तमः प्रतिशुश्रुं वै मिथुनं स व्यजायत ।

अधर्माचरणात्मन्ने हिंसा शोकादजायत ॥ ५ ॥

ततस्तस्मिन् समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि ।

ततश्च भगवानासीत् प्रीतधैवमगिञ्चियत् ॥ ६ ॥

सां तशुं स ततो ब्रह्मा तामपोहृद्भास्वरां ।

द्विधाकरोत्स तं देहमर्षेण पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥

अर्षेण नारो सा तस्य शतरूपा व्यजायत ।

माहतां मृतधानीं तां कामान्वै सृष्टवान् विशुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पृथिवीश्चैव मष्टिन्ना व्याप्य धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वादिवमा वृष्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या त्वर्षात् सृजते नारी शतरूपा व्यजायत ।
 सा देवी नियुतन्नाम्ना तपः परमदुय्यरं ॥ १० ॥
 भर्तारन्दीप्तयशसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ।
 स वै स्वायम्भुवः पूर्वं पुरुषो मनुरुच्यते ॥ ११ ॥
 तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ।
 कृत्वा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपांमयोनिर्जा ॥ १२ ॥
 तथा स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिकच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्त्तत ॥ १३ ॥
 विराजमसृजत् ब्रह्मा सोऽभवत् पुरुषो विराट् ।
 सन्मान्मानसरूपात्तु वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १४ ॥
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरुषो मनुः ।
 वैराजात्पुरुषाद्दीराच्छतरूपा व्यजायत ॥ १५ ॥
 प्रियन्नतीक्ष्णो नपाद्दी पुत्रौ पुत्रवता वरौ ।
 कन्ये द्वे च महाभागे याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिमाः ॥ १६ ॥
 देवी नाम्ना तथाकृतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे ।
 स्वायम्भुवः प्रसूतिन्तु दक्षाय व्यसृजत् प्रभुः ॥ १७ ॥
 प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः सङ्कल्पो मनुरुच्यते ।
 रुचेः प्रजापते श्वैव आकृतिं प्रत्यपादयत् ॥ १८ ॥
 आकृत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभं ।
 यन्नय दक्षिणा चैव यमज्ञौ सम्बभूवतुः ॥ १९ ॥
 यन्नस्य दक्षिणायाश्च पुत्रा द्वादश जन्निरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः ।
 अजितायैव शूनाच्च गणौ द्वौ ब्रह्मण्यः स्मृतौ ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा दिवोकसः ।
 स्वायम्भुवसुतायान्तु प्रसृत्या लोकमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्यायत्विंशद्दक्षस्त्वजनयत् प्रभुः ।
 सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३ ॥
 योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ।
 अद्या लक्ष्मीर्ष्टं तिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदयी ॥ २४ ॥
 परन्त्यर्थं प्रतिजयाह धर्मो दात्रायणोः प्रभुः ।
 हाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयम्भवा ॥ २५ ॥
 ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥ २६ ॥
 सन्नतियानसूया च अर्ज्या स्वाहा स्वधा तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २७ ॥
 रुद्रो ऋगुर्मरीचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 पुलस्त्योऽत्रिर्विशिष्ठश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८ ॥
 सती भवाय प्रायच्छत् ख्यातिश्च भृगवे तथा ।
 मरीचये च सम्भूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥
 प्रीतिश्चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च ।
 क्रतवे सन्नतिं नाम अनसूयान्तथाऽचये ॥ ३० ॥
 अर्ज्यां ददौ वशिष्ठाय स्वाहां वै ह्यन्नये ददौ ।

स्रधाश्चैव पित्रभ्यस्तु तास्रपत्यानि वक्ष्यते ॥ ११ ॥
 एते सर्वे महाभागाः प्रजाः स्नानुष्ठिताः स्मिताः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाङ्गतसंग्रवं ॥ १२ ॥
 अथा काभं विजन्ने वै दर्पी लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः सन्तोष उच्यते ॥ १३ ॥
 पुष्ट्या साभः सुतश्चापि मीधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ १४ ॥
 बुद्धेर्वीधसुतश्चापि अप्रमादश्च तावुभौ ।
 लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायी वपुःसुतः (१) ॥ १५ ॥
 ज्येष्ठः शान्तिस्तथापि सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 यशः कीर्त्तः सुतश्चापि इत्येते धर्मसूतवः ॥ १६ ॥
 कामस्य हर्मः पुत्रो वै देव्य ारत्या व्यजायत ।
 इत्येव वै सुखीदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्त्तितः ॥ १७ ॥
 जज्ञे हिंसा त्वधर्मश्चै निष्कतिसानुतावुभौ ।
 निष्कत्यानृतयोर्जज्ञे भयं नरका एव च ॥ १८ ॥
 माया च वेदना चापि मिथुनहयसीतयोः ।
 भयाज्जज्ञेःच सा माया सृतरं भूतापहारिणं ॥ १९ ॥
 वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
 सृत्यीर्ष्याधिष्णुराः शोकाः क्रोधोऽसूया च जज्ञिरे ।
 दुःखान्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मस्यथाः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्री वा सर्वं निधनाः स्मृताः ।

(१) अपोः इति इति ७०, ७० च ।

इत्येषतामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।
 सोऽभिध्याय सर्तो भार्यात्रिममे च्छात्मसम्भवा ॥ ४२ ॥
 नाधिकान्न च हीनांस्तान्मानसानात्मनः समान् ।
 सहस्रं हि सहस्राणामसृजत् क्षमिवाससा ।
 तुल्याच्चैवात्मनः सर्व्वं रूपतेजोबलश्रुतेः ॥ ४३ ॥
 पित्रलान् सन्निषङ्गाय सकपदान् विलोहितान् ।
 विवासान् हरिकेशांश्च दृष्टिष्ठांश्च कपास्त्रिनः ॥ ४४ ॥
 बहुरूपान् यिरूपांश्च विश्वरूपांश्च रूपिणः ।
 रथिनो वर्ष्मिणश्चैव धर्मिनश्च वरुधिनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतबाहूँश्च दिव्यान् भीमान्तरिक्षगान् ।
 खलुशीर्षानष्टदंष्ट्रानुह्रिजिह्वांश्चिलोचमान् ॥ ४६ ॥
 अन्नादान् पिशितादांश्च आण्यपान् सोमपांस्तथा ।
 निदपांश्चातिकायांश्च शितिकण्ठीषमन्यवः ॥ ४७ ॥
 सोपासङ्गतलनांश्च धम्बिनो ह्यपवर्ष्मिणः ।
 आसीनान् धावतश्चैव जृम्भिनश्चैव धिष्ठितान् ॥ ४८ ॥
 अध्यापिनोऽथ जपतो युञ्जतोऽध्यायतस्तथा ।
 ज्वलतो वर्षतश्चैव द्योतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥
 बुधान् बुद्धतमांश्चैव त्रिजिह्वान् शुभदर्शनान् ।
 नीलश्रीवान् सहस्राक्षान् सर्वांश्चाथ क्षपाचरान् ॥ ५० ॥
 अहम्यान् सर्वभूतानां महायोगान् महाजसः ।
 रुद्रतो रुद्रतश्चैव एवं युक्तान् सहस्रशः ।
 क्षपातयामानसृजत् रुद्ररूपान् सुरीक्षमान् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा दृष्ट्वा प्रवीदेतान्मासाक्षीरोदृशीः प्रजाः ।
 स्रष्टव्या नामनस्तुत्याः प्रजा नैवाधिकास्त्वया ।
 अन्याः सृज त्वं भद्रन्ते स्थितोहृत्स्वं सृज प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललोहिताः ।
 सहस्राणां सहस्रन्तु आत्मनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति रुद्रा नाम महाबलाः ।
 पृथिव्यामन्तरिक्षे च रुद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः ॥ ५४ ॥
 शतरुद्रसमाम्नाता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्व्व देवयुगेः सह ॥ ५५ ॥
 सन्वन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह च्छन्दजाः ।
 तैः साहस्रैर्मौज्यमानास्ते स्यास्यन्तीह युगक्षयात् ॥ ५६ ॥
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा महादेवेन धीमता ।
 प्रतुगवाच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एवं भवतु भद्रन्ते यथा ते व्याहृतं प्रभो ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्व्वमभूत्किञ्च ॥ ५८ ॥
 ततः प्रसृति देवेशो न प्राप्स्यत वै प्रजाः ।
 स्रष्टरेताः स्थितः स्याण्णुर्यावदाभूतसंज्ञवं ।
 यस्माच्छीकं स्थितोऽस्मीति ततः स्याण्णुरिति स्मृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेराय्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ।
 अथ यानि दशैतानि नित्यन्तिष्ठन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥
 सर्व्वान् देवान् ऋषीन्ऽथैव समेतानसुरैः सह ।
 अत्येति तेजसा देवो महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ६१ ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, Park Street, Calcutta,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Ittara Naishadha, 12 fasci.	Rs.	7	8
Janitanya-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	1	14
Śrauta Sūtra, Aśvalāyana, 11 fasci.	6	14
— Lāṭyāyana, 9 fasci.	5	10
Śankara Vijaya, 3 fasci.	1	14
Jaiśheśika Darśana, 5 fasci.	3	2
Paśa-rūpa, 3 fasci.	1	14
Caushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.	1	4
Śukhya-sūtra, 1 fasci.	0	10
Brihat Sañhitā, 7 fasci.	4	6
Malita-vistara, 6 fasci.	3	12
Taittirīya Brāhmaṇa, 24 fasci.	15	0
Taittirīya Sañhitā, 29 fasci.	18	2
Taittirīya A'raṇyaka, 11 fasci.	6	14
Maieri Upanishad, 3 fasci.	1	14
Aśvalāyana Grihya Sūtra, 4 fasci.	2	8
Mīmāṃsā Darśana, 13 fasci.	8	2
Vāndya Brāhmaṇa, 19 fasci.	11	14
Āpātha Brāhmaṇa, 2 fasci.	1	10
Ātharvaṇa Upanishads, 5 fasci.	3	2
Agni Purāṇa, 13 fasci.	8	2
Sāma Veda Sañbitā, 37 fasci.	23	2
Jopāla Tāpanī, 1 fasci.	0	10
Nrisiñha Tāpanī, 3 fasci.	1	14
Chaturvarga Chintāmani, 30 fasci.	18	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, 9 fasci.	5	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, 3 fasci.	1	14
Taittirīya Prātiśākhya, 3 fasci.	1	14
Prithirāj Rāsu, by Chand Bardai, 3 fasci.	1	14
Rājatarangini,	4	0
Rahābhārata, vols. III. and IV.,	40	0
Purāṇa Sangraha,	1	0
Pāli Grammar, 2 fasci.	1	4
Aitareya A'raṇyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3	2
Uhhāndogya Upanishad, English, 2 fasci.	1	4
Taittirīya &c., Upanishads, English, 2 fasci.	1	4
Sākhya Aphorisms, English 2 fasci.	1	4
Sāhitya Darpaṇa, English 4 fasci.	2	8
Brahma Sūtra, English,	1	0
Kātantra, 4 fasci.	4	0
Kāmandakiya Nītisāra, 4 fasci. (Fas. 1, out of stock.)	2	8
Bhāmatī, 6 fasci.	3	12

Aphroisms of Sa'adalya, English, 1 fasci. Rs. 0 16

ARABIC AND PERSIAN SERIES.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Ris'alah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.	1 4
Fihrist Tusi, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr.	0 16
Futuh-ul-Sham. Waqidí, 9 fasci.	5 10
Futuh-ul-Sham, Azadí, 4 fasci.	2 8
Maghazi of Waqidí, 6 fasci.... ..	3 2
Isabah, 28 fasci., with supplement,	20 14
Tarikh-i-Firuz Shahi, 7 fasci.	4 6
Tarikh-i-Balhiqi, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawarikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wis o Ramin, 5 fasci.	2 3
Iqbálnamah-i-Jahangiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgirnamah, 13 fasci., with index,... ..	8 2
Pádshahnámah, 19 fasci., with index,... ..	11 14
Muntakhab-ul-Lubab, by Khafi Khan, 19 fasci., with index	12 12
Ain-i-A'kbari, Persian text... 4to., 22 fasci.	27 8
Ain-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A. vol. I... ..	12 4
Farhang-Rashidi, 14 fasci., complete,	17 8
Nizam's Khiradnamah-i-Iskandari, 2 fasci., complete,	2 0
Akbarnámah, 13 fasci. with Index,	15 0
Maasir-i-'Alamgiri, by Muhammad Saqi, complete 6 fasci, with index,	3 12
Haft Asman, history of the Persian Maghawi	1 4
Tabaqat-i-Naciri, English translation by Raverty, 8 fasci.	8 0
Tabaqat-i-Naciri, Persian text, 5 fasci.	3 2

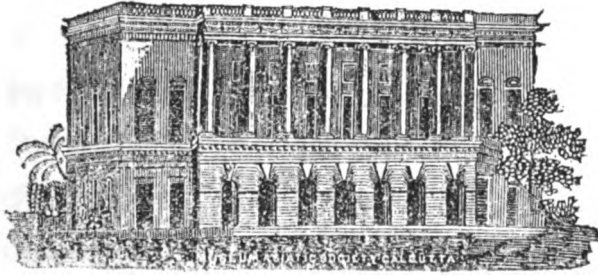
MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLV, 1864-76, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XII. and vols. XVII. to XX. each	Rs. 10 0
Do. do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
of Sanskrit Manuscripts,	1 0
of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 13 fasci.	13 0
Ittilahat-i-Safiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8 vo.	1 0
Jawami' ul-'ilm ir-riyazi, 168 pages with 17 plates, 4 to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2 0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 8
'Inayah, a Commentary on the Hidayah, vols. II. IV.,	16 0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös,	1 0
Khazanat-ul-'ilm,	4 0
Sharayat-ul-Islam,	4 0
Anis-ul-Musharrihin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. No. 1 Grammar	2 0

1882, August 3,
care of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 424.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RĀJENDRALĀLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS II.

CALCUTTA.

PRINTED BY K. N. BHATTACHĀRYA, AT THE GANĒSA PRESS.

1879.

अत्येति द्वैतानैवर्थाद्बलेन च महासुरान् ।
 ज्ञानेन च सुनीन् सर्वान् योगाङ्गूतानि सर्वशः ॥ ६२ ॥
 ऋषय ऊचुः ॥ योगं तपश्च सत्यश्च धर्मश्चापि महासुने ।
 माहेश्वरश्च ज्ञानश्च साधनश्च प्रचक्ष्य नः ॥ ६३ ॥
 येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्स्यन्ति वै दिवाः ।
 तत् सर्वं त्र्योतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥
 वायुववाच । पञ्च धर्माः पुराणे तु वद्रेषु समुदाहृताः ।
 माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं वद्रेरक्षिष्टकर्मभिः ॥ ६५ ॥
 आदित्यैर्कर्मभुभिः साध्यैरस्त्रिभ्याश्चैव सर्वशः ।
 मन्त्रिभ्युंशुभिश्चैव ये चान्ये विदुषास्तथाः ॥ ६६ ॥
 धमशुक्लपुराणैश्च पित्रकालान्तकैस्तथा ।
 एते चान्येषु कर्मभुक्ते धर्माः पर्युपासिताः ॥ ६७ ॥
 ते वै प्रचीनकर्मिणः शारदाश्वरनिर्भलाः ।
 उपासते मुनिगणाः सम्प्रयाज्जानमात्मनि ॥ ६८ ॥
 शुद्धमिच्छिते बुक्ता शुद्ध्या वै प्रियेषुवः ।
 विमुच्य मातुर्षं जन्म विहरन्ति च देववत् ॥ ६९ ॥
 महेश्वरेण वै प्रोक्ताः पञ्च धर्माः समातनाः ।
 तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्यमानाभिबोधत ॥ ७० ॥
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 स्मरणश्चैव योगोऽस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ ७१ ॥
 तेषां क्रमविशेषैश्च लक्षणं कारणं तथा ।
 प्रवक्ष्यामि तथा तस्यं यथा वद्रेषु भाषितं ॥ ७२ ॥

परिधायमानः संवत्सः शरीरे क्लिप्तिवन्दहेत् ॥ ८४ ॥
 प्राणायामिन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।
 सर्वे दीषाः प्रपश्यन्ति सत्त्वस्यैव जायते ॥ ८५ ॥
 तपांसि यानि तप्यन्ते व्रतानि नियमाश्च ये ।
 सर्वव्यग्रफलस्यैव प्राणायामश्च तत्त्वमः ॥ ८६ ॥
 अम्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि समश्रुते ।
 संवत्सरगतं सायं प्राणायामश्च तत्त्वमं ॥ ८७ ॥
 प्राणायामैर्दृष्टेद्दीषान् धारणाभिश्च क्लिप्तिषं ।
 प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ८८ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८९ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्त्रन्तरादिवर्षनं
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

वायुपतयोगः ।

वायुसवाच । एकं महान्तं दिवसमहोरात्रकपापि वः ।
परिहासं तत्रा मासममनाच्छुभानि च ॥ १ ॥
महाशुभसचक्राणि चक्रसकपसि क्लृताः ।
उपावृत्ते महाभयः प्राणं दिव्येन चक्षुषः ॥ २ ॥
अहं अहं प्रवक्ष्यामि प्राचायासप्रयोजनं ।
अथैव त्रिमेघेभ्य तत्राह भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥
प्रयोजनानि चक्राणि प्राचायसक त्रिभि वै ।
शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयं ॥ ४ ॥
घोराकारयिवानान्तु कार्श्या फलसम्भवं ।
स्वयद्दृतानि कालेन रक्षासुत्रं च देहिनां ॥ ५ ॥
पितृमातृप्रदुष्टानां शान्तिसन्धिसद्वरैः ।
अपचं हि कषायाषां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६ ॥
लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः ।
रक्षासुत्रं हि तार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७ ॥
सूर्येन्दुप्रद्वताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् ।
अष्टौचाश्च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्भदां ॥ ८ ॥
अतीतानागतानाश्च दर्शनं साम्प्रतस्य च ।
बुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्वात्तप उच्यते ॥ ९ ॥
इन्द्रियाचीन्द्रियार्थाश्च मनः पञ्च च मादतान् ।

प्रसादयति येनासौ प्रसाद् इति संश्रितः ॥ १० ॥

इत्येव धर्मैः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः ।

समिञ्जटप्रकी ज्ञेयः सत्यः कालः प्रसादजः ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् ।

पासनञ्च वक्ष्यामि तस्यै मुजतो योगनिधेयम् ॥ १२ ॥

कुकारं प्रथमं कर्तव्यं चन्द्रसूर्याभ्याम् ॥

पासनं क्षणिकं कर्तव्यं पश्चात्पासननाथम् ॥ १३ ॥

समजागृहेकजीमुपतानः सुखितोऽपि च ॥

समो हृत्पासनी भूत्वा संहृत्य चरन्वानुमी ॥ १४ ॥

संहृतास्योऽववधात्क उरी विष्टस्य चायता ॥

पाश्विभ्यां हृदये च्छाय तद्यः प्रजननं येतः ॥ १५ ॥

किञ्चिदुच्चारितशिराः शिरोपीवां तथैव च ॥

सन्ध्यानासिकायं सः दिग्भयानवकीकयन् ॥ १६ ॥

ततः प्रत्याह्य रजसा रजः सज्जेन च्छाद्येह ॥

ततः सत्सखितो भूत्वा योगं युञ्जन् समाहितः ॥ १७ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च मनः पक्व सः प्राश्रयताम् ।

निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८ ॥

यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्णान्ऽङ्गामीषः सर्वतः ।

तथात्मरतिरेकस्यः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥

पूरयित्वा शरीरन्तु स वाङ्मास्यन्तरं शुक्तिः ।

आकण्ठनाभिबीजेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २० ॥

कलाभान्तस्य विज्ञेयो निमेषोन्मेष एक च ।

तथा वाद्यमात्रस्य प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

धारणाद्वाद्यायामो योगो वै धारणाद्यर्थं ।
 तथा वै योगयुक्तस्य ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ।
 वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं स्रतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रवृत्तान्ति सत्त्वस्थस्यैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं नैः नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत् सदा सुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता हि सदाभूमिर्हीनानुत्पाद्येद् बद्धनः ।
 विवर्षयति सक्नोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नास्ति तु यथा तीर्थं यन्त्रे चैव वसान्वितः ।
 आपिवित(१) प्रयत्नेन तथा वायुश्चित्तन्मयः ॥ २६ ॥
 नाभ्याश्च हृदये चैव कण्ठे उरसि चानने ।
 नासाधे तु तथा नेत्रे भ्रुवीर्भ्योऽथ मूर्धनि ॥ २७ ॥
 किञ्चिद्दूर्ध्वं परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
 प्राणायामसमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।
 निवृत्तिर्विषयात्मानु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद् योगसत्त्वया ।
 तयोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिसत्त्वयं ।
 ध्यानयुक्तः सदा प्रयोदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥
 सत्त्वस्यानुपपत्तौ तु दर्शनस्तु न विद्यते ।
 अदेशकालयोगस्य दर्शनस्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्धभ्यासे वने वापि शुष्कपर्श्वचये तथा ।
 जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्यधे ॥ ३२ ॥
 सशय्ये सभये वापि चैत्यवल्लीकसञ्चये ।
 उदपाने तथा नद्यान् बाधातः कदाचन ॥ ३३ ॥
 चुधाविष्टास्तद्याऽप्रीता न च व्याकुलचेतसः ।
 युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥
 एतान् दीषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्य दीषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥ ३५ ॥
 जङ्गलं बधिरत्वञ्च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।
 अन्धत्वं स्मृतिसीपञ्च जरा रोगस्तथैव च ॥ ३६ ॥
 तस्य दीषाः प्रकुप्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्मान् ज्ञानेन युद्धेन योगी युष्मे व्यमाहितः ॥ ३७ ॥
 अप्रमत्तः सदा चैव न दीषान् प्राप्नुयात् क्वचित् ।
 तेषां चिकित्सां पश्यामि दीषाणाञ्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छन्ति ते दीषाः प्राणायामससृष्टिघताः ॥ ३८ ॥
 क्षिप्त्वा यथागूमस्युष्णां भुक्त्वा तत्रावधारयेत् ।
 एतेन क्रमयोगेन वातशुक्लं प्रयास्यति ॥ ४९ ॥
 शुद्धावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 भुक्त्वा दधि यथागूर्वा वायुर्दुर्घं ततो व्रजेत् ॥ ४० ॥
 वायुपत्त्रिं ततो भिस्त्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तथापि न विघ्नैः स्यात्कारणां मूर्च्छिं धारयेत् ॥ ४१ ॥
 युष्मानस्य तदुन्नास्यं सस्वस्यस्यैव देहिनः ।
 शुद्धावर्त्तप्रतीघाते एतत् कुर्याच्चिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वगतप्रवृत्तमेतत्तमारुह्यस्य योगिनः ।
 इमां त्रिक्रियां कुर्यात् तया सम्पद्यते सुखी ॥ ४१ ॥
 मनसा बहुलं शिखिदिष्टश्रीकृत्य धारयेत् ।
 परोक्षान्ते उरःस्नानं कण्ठदेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥
 त्वचोऽवघ्राते तां वाचि वाभिर्ये श्रीनयोस्ताथा ।
 शिखास्थाने त्वपार्श्वसु मये जेहांस तन्मुनिः ।
 अथं वै त्रिनायेद्योयी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४५ ॥
 अथे कृते मकीकाये धारयेत्सर्वं चात्मी ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो द्वेमे तस्मिन् सुखी चिन्निर्दिशेत् ॥ ४६ ॥
 शोभोत्यक्षस्य विद्वस्य इदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 वंशकीलेन मूर्ध्नि धारयानस्य ताडयेत् ।
 मूर्ध्नि शीघ्रं प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताडयेत् ॥ ४७ ॥
 भ्रमभीतस्य स्रग् संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ।
 अथ वा कुतसंज्ञस्य उस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रतिबन्धे ततः संज्ञां धारयां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 शिख्यमस्य सुखी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४९ ॥
 अथासुषेप सस्त्रेण यदा बुभुक्षति भोजयित् ।
 दिवसं उन्निमीक्षेत् वायुसन्निधौ धारयेत् ॥ ५० ॥
 प्राणधामनेन तत्सर्वं ह्यज्ञानं कुर्यात्तथा ।
 अथाग्निं प्रविशेद्देहं तत्सर्वं प्रविषेत्तथा ॥ ५१ ॥
 ततः संस्तभ्य त्रीनेन धारयानस्य मूर्ध्नि ।
 प्राणायासाग्निना ह्यग्नें तत्सर्वं त्रिसर्वं जयेत् ॥ ५२ ॥
 काष्ठसर्पाप्रहाधनु धारयेत्पृथ्वीदेहे ।

महो जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥ ५३ ॥

विषस्य तु फलं पीत्वा विग्रह्यां धारयेत्ततः ।

सर्व्वतः समगां पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥

हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्व्व्यांश्च देवताः ।

सहस्रेषु घटानाञ्च युक्तः स्नायीत योगवित् ॥ ५५ ॥

उदके कण्ठमात्रे तु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।

प्रतिश्रोतोविषाविष्टो धारयेत् सर्व्वगात्रिकीं ॥ ५६ ॥

श्रीश्रीऽर्कपत्रपुटकैः पिवेहस्त्रीकसृत्तिका ।

त्रिकिञ्चितविधिर्द्धौ विश्रुतो योगनिश्चितः ॥ ५७ ॥

व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन हेतुना ।

भ्रुवतो लक्षणं विधिं विप्रस्य कथयेत् कश्चित् ॥ ५८ ॥

अद्यापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रक्षीयते ।

तस्मात् प्रवृत्तिर्व्योगस्य न वक्तव्या कथञ्चन ॥ ५९ ॥

सखं तद्यारोग्यमस्त्रीलुपत्वं

वर्षप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः शुभो मूलपुरीवमखं

योगप्रवृत्तिः प्रथमा मरीचि ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवीश्चैव ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

कृत्यान्धं विद्यते चैव विद्यात् सिद्धिसुपखिता ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

श्रीगोपसर्गाः ।

सुत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गां यथा तदा ।
प्रादुर्भवन्ति ये दीपा दृष्टतत्त्वस्य हेहिनः ॥ १ ॥
मातृश्वान् विप्रिधान् कामान् कामयेत ऋतुं क्रियः ।
विद्यादानप्रज्ञाश्चैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २ ॥
अग्निहोत्रं हविर्व्यज्जमेतत्प्रायतनन्तथा ।
मायाकर्षणं धनं स्वर्गसुपसृष्टस्तु कारुण्यति ॥ ३ ॥
एव कर्षसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमागतः ।
उपसृष्टस्तु जानीयात् बुद्ध्या चैव विचर्षयेत् ।
नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात् प्रसुष्यते ॥ ४ ॥
जितप्रत्युपसर्गस्य जितभ्यासस्य हेहिनः ।
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सास्त्रराजसतामसाः ॥ ५ ॥
प्रतिभासवधे चैव देवानाश्चैव दर्शनं ।
अभावार्णव इत्येते सिद्धिसम्पत्संज्ञिताः ॥ ६ ॥
विद्याकाव्यं तथा शिष्यं सर्व्ववाचावृतानि तु ।
विद्यार्षाधीपतिष्ठन्ति प्रभावस्यैव सत्त्वम् ॥ ७ ॥
ब्रह्मीति मुद्धान् शीतस्थान् योगनासां सुतादपि ।
सर्व्वं ब्रह्म विधिज्ञानं श्लोकी श्रीभक्तसङ्गवेत् ॥ ८ ॥
ब्रह्मराजसगन्धर्वान् वीक्षत दिव्यमाणुषान् ।
वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य सत्त्वम् ॥ ९ ॥

देवदानवगन्धर्वाङ् ऋषींश्चापि तथा पिष्टुम् ।
 प्रेषते सर्वतथैव उन्मत्तन्तं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 अनेष आस्यते योगी चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।
 अनेष आन्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रचक्षति ॥ ११ ॥
 वार्त्ता नाशयते चित्तं चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।
 वर्त्तनात्क्रान्तबुद्धेस्तु सर्वं ज्ञानं प्रचक्षति ॥ १२ ॥
 प्रावृत्त्य मनसा युक्तं पटं वा कम्बलं तथा ।
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवानुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवात्मनो दीर्घास्तूपसर्गानुपस्थितान् ।
 परित्यजेत् निधावी यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ १४ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वा यच्चोरगमहासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्नाहारो जितेन्द्रियः ।
 तथा सुप्तः सुसुप्तेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्तु योगयुक्तस्य जितेन्द्रियस्य योगिनः ।
 उपसर्गाः पुनश्चान्धे जायन्ते प्रायसंश्रयाः ॥ १७ ॥
 वृषिर्वी धारयेत्कर्ष्यां ततश्चापो ह्यनन्तरं ।
 ततोऽस्मिन्नैव सर्वेषामाकाशं मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः प्रदां पुनर्बुद्धिं धारयेद्दयन्नतो वती ।
 सिद्धीनाश्चैव सिद्धानि हृद्वा हृद्वा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 पृथ्वीं धारयसायस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्त्तते ।
 अपोधारयमानस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ।
 सीता रसाः प्रवर्त्तन्ते सूक्ष्मा ह्यनृतसन्निभाः ॥ २० ॥

तेजीधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति ॥ २१ ॥
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मच्छलं प्रभो ।
 प्राकार्यं धारयमानस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
 पश्यते मच्छलं सूक्ष्मं घोषसास्य प्रवर्त्तते ।
 आत्मानुं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥
 तस्मात्ततोधारयती मनः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 तनसा सर्वभूतानां मनस्तु विद्यते हि सः ।
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युञ्जीत् तदा विज्ञाय बुद्धयते ॥ २४ ॥
 संतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा यस्तु योगवित् ।
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं ब्रजेत् ॥ २५ ॥
 यस्मिन् यस्मिन् संयुक्ती भूत ऐश्वर्यसत्त्वचे ।
 तत्रैव सङ्गं भजते तेनैव प्रविनश्यति ॥ २६ ॥
 तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परं ।
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्विजः ॥ २७ ॥
 इच्छन्ते हि महात्मान षट्पथो दिव्यचक्षुषः ।
 संसक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु संप्रिताः ॥ २८ ॥
 तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ।
 ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चीचते ॥ २९ ॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरं ।
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वप्रता ढतिरनादिवोधः
 स्वतन्त्रता नित्यमक्षुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिय विभीर्बिधिनाः

धङ्गापुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ३१ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः(१) उपसर्गैः प्रसुष्यते ।

जितस्त्रासोपसर्गस्य जितरागस्य योगिनः ।

एका वद्विः शरीरेऽस्मिन् धारणा सर्व्वकामिकी ॥ ३२ ॥

विशेषदा द्विजो युक्तो यत्र यत्रार्पणेभ्यः ।

भूतान्याविशते वापि त्रैलोक्येष्वपि कम्पयेत् ॥ ३३ ॥

एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह ।

मनोहारं हि योगानामादित्यश्च विनिर्द्दिशेत् ॥ ३४ ॥

आदानादिक्रियाणाम्ना आदित्य इति शोच्यते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवर्जितः ।

प्रकृतिं समतिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्य्यगुणसम्प्राप्तं ब्रह्मभूतन्तु तं प्रभुं ।

देवस्थानेषु सर्व्वेषु सर्व्वतस्तु निवर्त्तते ॥ ३६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च राज्ञसेन च राक्षसान् ।

गान्धर्व्वेषु च गन्धर्व्वान् कौबेरेण कुबेरजान् ॥ ३७ ॥

इन्द्रमैन्द्रे च स्थानेन सोम्यं सोम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मिण चाप्येवमुपामन्वयते प्रभुं ।
 तत्र सन्नस्तु सन्नस्तस्तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३८ ॥
 नित्यं ब्रह्मपरीयुक्तः खानान्ये तानि वै स्वप्नेत् ।
 असंख्यमानः खानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगीपसर्गनिर्दयस्य
 नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

—००००००—

योगैश्वर्याणि ।

बाहुदवाच । अत एव प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं ।
येन योगविशेषेण सर्वसोकानतिक्रमेत् ॥ १ ॥
तत्राष्टगुणमैश्वर्यं योगिनां समुदाहृतं ।
तत्सर्वं क्रमयोगेन उच्यमानं निबोधत ॥ २ ॥
अधिमा कृषिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राक्प्राग्यचैव सर्वं त्र ईशित्वचैव सर्वतः ॥ ३ ॥
वशित्वमत्र सर्वं च यत्र कामावसाधिता ।
तत्रापि विविधं श्रेयमैश्वर्यं सर्वकामिकं ॥ ४ ॥
सावयं निरवयश्च सूक्ष्मश्चैव प्रवर्त्तते ।
सावयं नाम तत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ॥ ५ ॥
निरवयं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव अहङ्कारश्च वै स्मृतं ॥ ६ ॥
तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तान्तु पञ्चभूतात्मकं पुनः ।
इन्द्रियाणि मनश्चैव बुधप्रवृत्तारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
तथा सर्वमयश्चैव आत्मज्ञा स्यातिरेव च ।
संयोग एव त्रिविधः सूक्ष्मश्चैव प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाद्य प्रवर्त्तते ।
तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः ।
 अथिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुःस्वप्नाप्यं समुदाहृतं ।
 तत्रापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां वशात् ॥ ११ ॥
 स्वप्नं प्रवर्तनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।
 शीघ्रं सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
 सद्धिमा प्रापि सो यस्मिंस्तृतीयो योगः ॥ १३ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् त्रिषयान् भुङ्क्ते न च प्रतिष्ठतः कश्चित् ।
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 ईशो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगवित् ।
 वश्यानि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वंकार्येषु दृच्छती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 दृच्छया चेन्द्रियाणि स्मृन्वन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपश्चैव मनसात्मा ।
 प्रवर्ततेऽस्य चेच्छाती न भवन्ति तद्येच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न म्रियते भिद्यते न च छिद्यते ।
 न दहते न सुहते होयते न च क्षिप्यते ॥ १८ ॥
 न चीयते न चरति न छिद्यति कदाचन ।
 क्रियते चैव सर्वं तत्र तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः ।

अवर्षो ह्यवरश्चैव तथा वर्षस्य कर्हिचित् ॥ २० ॥
 भुङ्क्तेऽथ विषयीश्चैव विषयैर्न च युज्यते ।
 ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गकः ॥ २१ ॥
 व्यापकस्वपवर्गाच्च व्यापित्वात् पुरुषः स्मृतः ।
 पुरुषः सूक्ष्मभावात् ऐश्वर्ये परतः स्थितः ॥ २२ ॥
 गुणान्तरन्तु ऐश्वर्यं सर्व्वतः सूक्ष्म उच्यते ।
 ऐश्वर्यमप्रतिघाति प्राप्य योगमनुत्तमं ।
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सुसूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगैश्वर्याणि
 नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुश्वाय । न चैवमागतो ज्ञानाद्वागात् कर्म समाचरेत् ।
राजसन्तामसं वापि भुञ्जात् तत्रैव युज्यते ॥ १ ॥
तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समश्नुते ।
तस्मात् ज्ञानात् पुनश्च ह्ये मातुष्मन्मुपपद्यते ॥ २ ॥
तस्माद् ब्रह्म परं सुखं ब्रह्म ग्राह्यतमुच्यते ।
ब्रह्म एव हि वेदेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥
परित्रयस्तु यज्ञानां महताद्येन वर्त्तते ।
भूयो ह्यसुखं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥
अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
न स स्माद् व्यापितुं शक्यो मन्वन्तरयतैरपि ॥ ५ ॥
हृदा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणं ।
विश्वपाद्भिरीधीवं विश्वेशं विश्वभावनं ।
विश्वगन्धं विश्वमाख्यं विश्वाम्बरधरं प्रभुं ॥ ६ ॥
गोभिर्महौ संयतते पतत्रिणं
महात्मानं परममतिं वरेण्यं ।
कविं पुराणमनुशासितारं
सूक्ताच्च सूक्तं महतो महान्तं ।

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं
 निरिन्द्रियं पुरुषं रक्तावर्षं ॥ ७ ॥
 अलिङ्गितं पुरुषं रक्तावर्षं
 सलिङ्गितं निर्गुणं चेतनस्य ।
 नित्यं सदा सर्वगतन्तु शौचं
 पश्यन्ति युक्त्या ह्यचलं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तन्नावितस्त्रेजसा दीप्यमानः
 अपाशिपादोदरपार्श्वजिह्वः ।
 अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥ ९ ॥
 नास्मास्त्वपुत्रं न च बुद्धिरस्ति
 स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ।
 तमाहुर्ग्रामं पुरुषं महान्तं
 सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ॥ १० ॥

तमाहुर्मुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्मिणी ।
 प्रकृतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाशिपादान्तं सर्वतोऽक्षिगिरीमुखं ।
 सर्वतः श्रुतिमात्रोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन चेष्टानं सर्वतश्च समातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्ययाता न मुञ्चते ॥ १३ ॥
 भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययं ।
 सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्दे ध्यात्वा न मुञ्चति ॥ १४ ॥
 पवनो हि यथा प्राणो विचरन् सर्वभूर्निष्ठु ।

पुरि शीते तथाभ्रं च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अथ चिञ्जुतधर्मात् स विशिष्यैश्च कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै ब्रह्मशीघ्रितसंयुतं ।
 स्त्रीपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनञ्चापि बहुदश प्रजायते ॥ १७ ॥
 सृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्तेन पीडितः ।
 हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विशालसुपगच्छति ॥ १८ ॥
 एवमाकास्त्रिसंयुक्ती वायुना समुदीरितः ।
 जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्जायते जज्ञं ।
 जज्ञात्सम्भवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते ॥ २० ॥
 एतन्नागास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागाश्चतुर्दश ।
 भागतोऽर्धपञ्चहत्वा ततो गर्भं निषवते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वायुभिर्हृतः ।
 प्रितुः शरीरात् प्रत्यङ्गरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतस्रोतुप्रवेशितं ।
 नाभिः स्त्रीतः प्रवेशेन प्राणाधारी हि देहिना ॥ २३ ॥
 नवमासान् परिक्रान्तः संवेष्टितशरीरधरः ।
 वेष्टितः सर्वंगात्रैश्च अपर्यायकमागतः ।
 नवमासोपितञ्चैव योनिच्छिद्राद्वास्तुस्रः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते ।
 असिपन्नन्नञ्चैव शास्त्रालीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भर्त्सनञ्चैव तथा शोणितभोजनं ।

एतास्तु यातना घोराः कुम्भीपाकसुदुःसहाः ॥ २६ ॥

यथा ज्ञापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै ।

तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः ॥ २७ ॥

एवं जीवस्तु तैः पापैस्तप्यमानः स्वयं कृतैः ।

प्राप्नुयात् कर्मभिर्दुःखं श्रेष्ठं वा यदि चेतारं ॥ २८ ॥

एकेनैव तु गन्तव्यं सर्व्वमृत्युनिवेशनं ।

एकेनैव च भोक्तव्यं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥

न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिद्गच्छन्तमनुगच्छति ।

यदनेन कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥

ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः

क्रोगन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।

शुश्रून्ते परिगतवेदनाशरीराः

वह्नीभिः सुश्रुशमधर्म्यातनाभिः ॥ ३१ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यद्भीष्टं निषेव्यते ।

तत्प्रसङ्गं हरेत् पापं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥

यादृग् जातानि पापानि पूर्व्वं कर्माणि देहिमः ।

संसारन्तामसं तादृक् षड्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

मानुष्यम्पशुभावश्च पशुभावान्मृगी भवेत् ।

मृगत्वात् पक्षिभावन्तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३४ ॥

सरीसृपत्वाद्गच्छन्ति स्थावरत्वञ्च संगमः ।

स्थावरत्वं पुनः प्राप्नो यावदुन्मिषते नरः ।

मृत्कालचक्रवद्भ्रान्तस्तान्नैव परिकीर्त्तितः ॥ ३५ ॥

इत्येवं हि मनुष्यादिः संसारे स्यावरात्मके ।
 विज्ञेयस्यामसौ नाम तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥
 सात्त्विकद्यापि संसारी ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ १७ ॥
 ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्यावदे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टम्भकं रजः ।
 मर्षसु क्षियमानेषु वेदनात्स्य देहिनाः ॥ १८ ॥
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्वधर्मस्य भावनायां प्रमोहितः ।
 मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समादधेत् ॥ १९ ॥

इति श्रीसद्वापुराणे वायुप्रोक्ते पाण्डपतकीर्णो
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—000@000—

पाशुपतयोगः ।

वायुस्त्वाच । चतुर्ह्यविधं ह्येतत् बुद्ध्या संसारमण्डलं ।
तथा समारभेत् कर्म संसारभयपीडितः ॥ १ ॥
ततः स्मरति संसारसंज्ञेय परिवर्त्तितः ।
तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुञ्जकः ।
तथा समारभेद्योगं यथात्मानं स पश्यति ॥ २ ॥
एष भावः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ।
विष्वक्त्रो ज्ञेय भूतानां न सन्नेदस्य शास्त्रतः ॥ ३ ॥
तदेनं सेतुमात्मानं अग्निं वै विश्वतोमुखं ।
हृदियं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् ॥ ४ ॥
ह्रत्वाष्टावाहुतीः सम्यक् शुचिस्तद्गतमानसः ।
वैश्वानरं हृदियन्तु यथावदनुपूर्वशः ।
अपः पूर्वं सकृत् प्राश्य तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता ।
अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी ।
स्नाहाकारैः परं ह्रत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।
अपः पुनः सकृत् प्राश्य चराचम्य हृदयं स्पृशेत् ॥ ७ ॥

श्रीप्राणानां यन्निरस्यात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशान्तकः ।
 स रुद्रो ह्यात्मनः प्राणा एवमाप्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वञ्चतुरो वृषा ।
 भृत्युन्नोऽसि त्वमस्मभ्यं भद्रमेतद्भुतं इविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमासभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्मृशेत् ।
 ततः पुनरुपस्मृश्या चात्मानमभिसंस्मृशेत् ॥ १० ॥
 अस्त्रिणी नासिका त्रौत्रे हृदयं शिर एव च ।
 हावात्मानावुभावेतो प्राणापानावुदाहृतौ ॥ ११ ॥
 तयोः प्राणोऽन्तरात्मास्य वाङ्मोऽपानोऽत उच्यते ।
 अन्नं प्राणस्तथापानं मृत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा ।
 अस्माद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेष्यते ।
 वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नन्तदुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवाग्नी हुतं अन्नं भुञ्जते देवदानवाः ।
 गन्धर्व्यश्चरक्षांसि पिशाचाश्चान्नमेव हि ॥ १४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगी
 नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—000@000—

श्रीषाचारलक्षणं ।

वायुर्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीषाचारस्य लक्षणं ।
यदनुष्ठाय श्रद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥
उदकार्थी तु श्रीषाणां सुनीनामुत्तमं पदं ।
यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्भावसीदति ॥ २ ॥
मानावमानो जावेतो तावेवाद्बुद्धिषामृते ।
अवमानं विषन्तत्र मानन्त्वमृतमुच्यते ॥ ३ ॥
यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्भावसीदति ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४ ॥
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।
प्राप्यानुष्ठान्ततश्चैव ज्ञानागमनमुत्तमं ।
अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीभिर्मा ॥ ५ ॥
चक्षुःपूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचीमिति धर्मानुशासनं ॥ ६ ॥
आतिथ्यं आहयज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।
एवं स्रष्टिसक्ती योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥
वज्री विधूमे व्यङ्गारे सर्वस्मिन् भुक्तवज्जने ।
विचरेन्नतिमान् योगी न तु तेष्वेव नित्यशः ॥ ८ ॥
यद्यैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

[११]

युक्तस्तथाचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ९ ॥
 भैक्ष्यं चरेद् गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ।
 श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्थीपदिश्यते ॥ १० ॥
 अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु गालीनेषु चरेद्द्विजः ।
 अश्विधनेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैक्षचर्या विवर्येषु जघन्या वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥
 भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ।
 फलमूलं विपक्रं वा पिण्याकं शक्तितोपि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रीक्ता योगिनां सिद्धिवर्धनाः ।
 आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतं ॥ १४ ॥
 अश्विन्दुं यः कुशाग्रेण मासे मासे समञ्जते ।
 न्यायतो यस्तु भिक्षेत स पूर्वोक्ताहिशिष्यते ॥ १५ ॥
 योगिनाञ्चैव सर्वेषां श्रेष्ठञ्चान्द्रायणं स्मृतं ।
 एकं हे ऋषि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेयं ब्रह्मचर्यञ्च अलोभस्याग एव च ।
 व्रतानि चैव भिक्षूणामहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शीचमाहारसाधनं ।
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥
 शौचयोगनिर्गुणवर्षः कर्मभिरेव च ।
 यथा द्विप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाहुग्नेनेव निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शुद्धेन दग्धवीजो ह्यकस्मिन् ॥ २० ॥

विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ सुक्त इत्यभिधीयते ।

वेदैस्तुत्याः सर्व्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्यं ज्ञानिनामाहुरग्रं ।

ज्ञानाद्यज्ञानं सङ्गरागव्यपेतं

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २१ ॥

दमः शमः सत्यमकल्पमत्वं

मीनञ्च भूतेष्वखिलेष्वथार्ज्वं ।

अतीन्द्रियज्ञानमिदं तथार्ज्वं(१)

प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धसत्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी

शुचिस्तथैवात्मरतिर्जितेन्द्रियः ।

समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो-

महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रीचाचारलक्षणं नाम

षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—000@000—

परमात्मप्रामाणिकघनं ।

वायुइवाच । आत्ममयसुतसूक्त्य प्राप्तस्तु परमात्मनं ।

अतः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुश्चैव विचरेत् इषिवीमिमां ।

सारभूतसुपासीत ज्ञानं यज्ज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तुषितचरेत् ।

अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो सघ्नाहारो जितेन्द्रियः ।

पिपाय बुद्ध्या हाराषि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥

शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वने तथा ।

नदीनां पुच्छिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स चिदण्डो व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः

शुभाशुभे हित्य च कर्मषी उभे ।

इदं शरीरं प्रविशुच्य शास्त्रतो

न जायते म्रियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमात्मप्रामाणिकघनं

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—000—

यतिप्रायश्चित्तविधिः ।

वायुववाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह निश्चयं ।

प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन यान्यकामकृतानि तु ।

अथ कामकृतेष्व्याहुः सूक्ष्मधर्माविदो जनाः ॥ १ ॥

पापञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वाक्पनःकायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥

न कर्माणि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।

अथमेव प्रयोज्यन्तु आयुषस्तु विधारणात् ॥ ३ ॥

भवेद्दीरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं बलं ।

न हि योगात्परं किञ्चिन्नराणामिह दृश्यते ।

तस्माद्योगं प्रशंसन्ति धर्मयुक्ता मनौषिणः ॥ ४ ॥

अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमं ।

इहा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदं ॥ ५ ॥

प्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।

एकैकापन्नमि तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥

उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्राप्तायामसमायुक्तं कुर्यात्कान्तपनं तथा ॥ ७ ॥

ततश्चरति निर्द्वयं कृच्छ्रस्थान्ते समाहितः ।

पुनराश्रममंगम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ।

न मन्मथुक्तं वचनं हिनस्तीति मनौषिणः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ।
 अहोरात्राधिकः कथिनाख्यधर्म इति श्रुतिः ॥ ८ ॥
 चिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
 यदेतद्भविष्यं नाम प्राणा ह्येते वह्निचराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १० ॥
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतात्श्रुतः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतं ॥ ११ ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रचीणकल्पावः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेन्नित्युरतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 अहिंसा सर्व्वभूतानां कर्म्मणा मनसा गिरा ।
 अकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून् सुगान् ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ १३ ॥
 स्कन्देदिन्द्रियदीर्ब्बव्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १४ ॥
 दिवा स्कन्धस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 चिरात्सुपवासस्य प्राणायामव्रतं तथा ॥ १५ ॥
 रात्रौ स्कन्धः शुचिः ज्ञातो दादशैव तु धारणाः ।
 प्राणायामिज्ञ शुद्धात्मा विरजा जायते हिजः ॥ १६ ॥
 एकाक्षं मधु मांसं वा ज्ञातश्चाहं तथैव च ।
 अभोज्यानि यतीनाञ्च प्रत्यक्षक्षवणानि च ॥ १७ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 राज्ञापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात् प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्दक्षिणःकायसम्भवं ।

सन्निःसह विनियत्य यद्भूयुस्तास्माच्चरेत् ॥ १९ ॥

विशुद्धबुद्धिः समलीष्टकाञ्चनः

समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।

स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां

परं स गत्वां न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिर्ना-
माष्टादशोऽध्यायः ।

अथोनिविंशोऽध्यायः ।

—000—

परिष्टानि ।

वायुश्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि परिष्टानि निबोधत ।

येन ज्ञानविशेषेण सृष्टुं पश्यति चात्मनः ॥ १ ॥

अदन्तरीं ध्रुवश्चैव सोमच्छायां महापथं ।

यो न पश्येत्स नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥

अरश्मिवन्तसाहित्यं रश्मिवन्तश्च पावकं ।

यः पश्येन्न च जीवेत मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वसेन्नूचं करीषं वा सुवर्षं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमद्य वा स्वप्ने दशमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अप्रतः पृष्ठतो वापि खण्डं यस्य पदश्चवेत् ।

पांशुले कर्दमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

क्लाकः कपोतो मृगो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि ।

क्लम्यादो वा खगः कश्चित् घञ्जासात्प्रतिवर्त्तते ॥ ६ ॥

मध्येद्वायसपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

छायां वा विहतां पश्येन्नतुः पञ्च स जीवति ॥ ७ ॥

अनन्त्रे विद्युतं पश्येद्दक्षिणां दिशमान्त्रितां ।

उदकेन्द्रधनुर्वापि त्रयो हीवा स जीवति ॥ ८ ॥

असू वा यदि वादर्शे आत्मानं यो न पश्यति ।

अग्निरस्त्रन्तवात्मानं मासाद्दूर्ध्वं न जीवति ॥ ९ ॥

शवगन्धि भवेद्वाचं वशागन्धिं ह्यथापि वा ।
 मृत्युर्मुपस्थितस्तस्य अर्धमासं स जीवति ॥ १० ॥
 सन्धिस्रो मारुतो यस्य मर्मास्थानानि क्लन्तति ।
 अग्निः स्पृष्टो न ह्येषेभ्य तस्य मृत्युर्मुपस्थितः ॥ ११ ॥
 ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनाशान्तु दक्षिणा ।
 गायत्र्यद्य व्रजेत् स्वप्ने विद्यान् मृत्युर्मुपस्थितः ॥ १२ ॥
 कृष्णाश्वरधरा श्यामा गायन्ती वाद्य चाङ्गना ।
 यत्रयेद्दक्षिणामाशां स्वप्ने सःपि न जीवति ॥ १३ ॥
 छिद्रं वासस्य कृष्णस्य स्वप्ने यो विष्टयाक्षरः ।
 भग्नं वा श्वषणं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युर्मुपस्थितः ॥ १४ ॥
 आमस्तकतलाद्यस्तु निमज्जेत्यङ्गसागरैः ।
 दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भस्माङ्गाराश्च केशाश्च नदीं शृङ्गां भुजङ्गमोन् ।
 पश्येद्यो दशराजन्तु न स जीवेत तादृशः ॥ १६ ॥
 कृष्णैश्च विकटैश्चैव पुरुषैरुच्यतायुधैः ।
 पाषाणैस्ताड्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 सूर्योदये प्रत्यूषसि प्रत्यक्षं यस्य वै शिवा ।
 क्रीडन्ती सन्मुखाभ्येति स गतायुर्भवेन्नरः ॥ १८ ॥
 यस्य वै ज्ञातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशं ।
 जायते दन्तदुर्घस्य तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः श्वसेदयस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्धश्च नो वेत्ति विद्यान्मृत्युमुपस्थितं ॥ २० ॥
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा नक्षत्रमण्डलं ।

परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमेकं श्रवेण्यस्य कर्णौ स्नानाच्च भ्रूस्वतः ।
 नासा च वक्त्रा भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 यस्य कण्ठ्या खरा जिह्वा पद्मभासश्च वै सुखं ।
 गण्डे क्षिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २३ ॥
 सुक्तकेशो वसंश्चैव गायन् नृत्यंश्च यो नरः ।
 याम्याग्नाभिसुखो गण्डेत्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 यस्य खेदसमुद्भूताः श्वेतसर्षपसन्निभाः ।
 खेदा भवन्ति ह्यसक्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युक्ताः स्वप्ने रघेऽद्यभाः ।
 यस्य सोपि न जीवेत दक्षिणाभिसुखो गतः ॥ २६ ॥
 इ चात्र परमेऽरिष्टे एतद्रूपं परं भवेत् ।
 घोषं न शृणुयात् कर्णं ज्योतिर्केने न पश्यति ॥ २७ ॥
 श्वभ्रे यो निपतेत् स्वप्ने हारणास्य न विद्यते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च सम्प्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
 सुखस्य घोषा शृण्विरा च नाभि-
 रत्युष्णमूत्रो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिदृश्यते ।
 तं पश्येद्यद्दन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेशं कुरुते स्वप्नान्ते यस्तु मानवः ।
 स्मृतिं नोपलभेच्चापि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरणं शक्तं स्वकं पश्यति मानवः ।
 रक्तं क्षणमपि स्वप्ने तस्य ब्रह्मरूपस्थितः ॥ ३२ ॥
 अरिष्टसूचिते देहे तस्मिन्काले उपागते ।
 त्यक्त्वा भयविषादश्च उद्गच्छेद्बुद्धिमान्नरः ॥ ३३ ॥
 प्राचीं वा यदि बीदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः ।
 समेऽतिस्त्रावरे देशे विविक्षे जनवर्जिते ॥ ३४ ॥
 उद्भुङ्खः प्राप्नु खी वा स्वस्थः स्वाचान्त एव च ।
 स्वस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं ।
 समकायशिरोधीवन्धारयेन्नावलोकयेत् ॥ ३५ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 प्रागुद्गच्छप्रवणे देशे तस्माद्युञ्जीत योगवित् ॥ ३६ ॥
 प्राणे च रमते नित्यं चक्षुषोः स्पर्शने तथा ।
 श्रोत्रे मनसि बुद्धौ च तथा वक्षसि धारयेत् ॥ ३७ ॥
 कालधर्मैश्च विज्ञाय समूहस्यैव सर्व्वशः ।
 द्वादशाध्यात्म इत्येवं योगधारणमुच्यते ॥ ३८ ॥
 शतमष्टशतं वापि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 न तस्य धारणायोगाद्वायुः सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥
 ततस्त्वापूर्येहेहं श्रीकारेण समाहितः ।
 अथोद्धारमयो योगी न क्षरेत्स्वक्षरी भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामोत्त-
 विंशोऽध्यायः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

— 000 —

ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।

वायुस्त्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ओंकारप्राप्तिलक्षणं ।
एष त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यञ्जनश्चात्र सस्वरं ॥ १ ॥
प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी अमृता ।
द्वितीया निगुंथी विद्यान्मात्रामक्षरगामिनीं ॥ २ ॥
गन्धर्वीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसम्भवा ।
पिपीलिकासमस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३ ॥
तथा प्रयुक्तमोक्षारं प्रतिनिर्वाति मूर्द्धनि ।
तद्योद्धारमयो योगी क्षाररे त्वक्षरी भवेत् ॥ ४ ॥
प्रणवो धनुः शरो ह्याका ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन चेद्बन्धं शरवत्क्षयो भवेत् ॥ ५ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ।
ओमित्येतत् त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः ।
विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वे ते ऋक्सामानि यजूंषि च ॥ ६ ॥
मात्राश्चात्र चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् ॥ ७ ॥
अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः अमृतः ।
मकारस्तु भ्रुतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥ ८ ॥
अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकश्च विधीयते ॥ ८ ॥
 ओंकारस्तु त्रयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिपिष्टपं ।
 भुवनान्तश्च तत्सर्वं ब्राह्मन्तत्पदमुच्यते ॥ १० ॥
 मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदं ।
 एवमध्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥
 तस्माद्ब्रह्मानरतिर्नित्यममात्रं हि तदक्षरं ।
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥
 ऋक्षा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरं ।
 ततः झुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते ॥ १३ ॥
 एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः ।
 धावच्चैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ।
 अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं मात्रया यद्वाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 अश्विन्दुः यः कुशायेण मासे मासे पिवेन्नरः ।
 संवत्सरशतं पूर्णं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 इष्टापूर्त्तस्य यज्ञस्य सत्यवाक्ये च यत्फलं ।
 अतक्षणे च मांसस्य मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 स्नास्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां(१) ।
 यद्भवेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १९ ॥

१ शूराणामनिवर्त्तिनामिति क०, घ० च ।

न तथा तपसोऽप्येव न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।
 यत्फलं प्राप्नुयात् सम्यक् माचया तदवाप्नुयात् ॥ २० ॥
 तत्र वै योऽर्हमाचो यः पुतो नामोपदिश्यते ।
 एषा एव भवेत्कार्या गृहस्थानाम्नु योगिनां ॥ २१ ॥
 एषा चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ।
 योगिनाम्नु विशेषेण ऐश्वर्यं ह्यष्टलक्षणे ।
 अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युञ्जीत तां द्विजः ॥ २२ ॥
 एवं हि योगी संयुक्तः श्चिर्हान्तो जितेन्द्रियः ।
 आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा ।
 योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥
 सर्व्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।
 योगिसङ्ग्रमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदं ॥ २५ ॥
 अपि चात्र चतुर्द्धितां ध्यायमानवतुसुं खीं ।
 प्रकृतिं विश्वरूपास्यां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥
 अजामितां लोहितशुक्लकणां वह्नीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपां ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।
 अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां
 चतुसुं खीं त्रिगिखामिकशृङ्गां ।
 आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां
 ज्ञात्वा बुधास्त्वमृतत्वं व्रजन्ति ।
 ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति
 न ते पुनः संसरन्तीह भुवः ॥ २७ ॥

इत्येतद्द्वारं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ २८ ॥

संसारचक्रमुरच्छ्वय मुक्तबन्धनबन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंशयः ।

इत्येतद्द्वै मया प्रोक्तमोद्धारप्राप्तिसूत्रं ॥ २९ ॥

नमो लोकोद्धाराय सङ्खल्पकल्पयद्द्वयाय(१) महान्तमुपतिष्ठते
तद्द्वो हितं यद्ब्रह्मण्ये नमः ।

सर्वत्र स्थानिने निर्गुणाय सभक्तयोगीश्वराय च ।

पुष्करपर्णमिवाग्निर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्पवित्रं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेषु परिपूरितेन पवित्रेण ऋत्विग्दीर्घभुतमिति
तदेतमोद्धारमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धं पृथुपासेत अविद्येशा-
नाय विश्वरूपो न तस्य अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति च
येन शौर्याय पृथिवी चण्डिका येन स्वस्तिमितं येन नाकस्तयोरन्त-
रीक्षं इमे वरीयसो देवानां हृदयं विश्वरूपो न तस्य प्राणापानौ-
पम्यश्चास्ति श्रीकारोविश्वविश्वा वै यज्ञः यज्ञी वै वेदः वेदी वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं सायं प्रातर्मध्याह्ने नम इति ।

सर्वकामफलो रुद्रः ।

यथा वृक्षात्फलं पक्षं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्माफलो भ्रुवः ।

१ सङ्खल्पकल्पयद्द्वयायेति च० । सङ्खल्पकल्पयद्द्वयायेति च० ।

अन्यदेवनमस्कारो न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्त्रिषवणं योगो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविस्तारकं ब्रह्म तथा च ब्रह्म विस्तरं ॥ ३२ ॥
 श्रींकारं सर्व्वतः काले सर्व्वं विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुत्वं नमस्कारं महायथाः ॥ ३३ ॥
 नमस्कारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुं ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 इत्येतानि रक्षस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रींकारप्राप्तिलक्षणं
 नाम विंशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

कल्पनिरूपणं ।

सूत उवाच । ऋषीणामग्निकल्पानां नेमिषारण्यवासिनां ।

ऋषिः श्रुतिधरः प्राज्ञः सावर्णिर्नाम नामतः ॥ १ ॥

तेषां सोप्यऽग्रतो भूत्वा वायुं वाक्प्रविशारहः ।

सातत्यं तत्र कुर्वन्तं प्रियार्थं सत्रयाजिनां ।

विनयेनोपसङ्गम्य पप्रच्छ स महाद्युतिं ॥ २ ॥

सावर्णिकवाच । विभो पुराणसम्बद्धां कथां वै वेदसम्प्रितां ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यक् प्रसादात्सर्व्वदर्शिनः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भी भगवान् सलाटाक्षीलसोहितं ।

कथं तत्तेजसन्देवं सन्धवान् पुत्रमात्मनः ॥ ४ ॥

कथञ्च भगवान् जज्ञे ब्रह्मा कमलसम्भवः ।

बह्वृत्त्वश्चैव शर्व्वस्य स्यात्कजस्य कथं पुनः ॥ ५ ॥

कथञ्च विष्णोरुद्रेण सार्धं प्रीतिरनुत्तमा ।

सर्व्वं विष्णुमया देवा सर्व्वं विष्णुमया गणाः ॥ ६ ॥

न च विष्णुसमा काचिन्नतिरन्या विधीयते ।

इत्येवं सततं देवा गायन्ते नाच संशयः ।

भवस्य स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥

सूत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वायुः सावर्णिमंत्रवीत् ।

अहो साधु त्वया साधो पृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ॥ ८ ॥

[१८]

भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा ।
 ब्रह्मणः पद्मयोनिव्यं रुद्रं शङ्करस्य च ॥ ८ ॥
 द्वाभ्यामपि च सम्प्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च ।
 यद्यपि कुरुते नित्यं प्रणामं शङ्करस्य च ।
 विस्तरेणानुपूर्व्याच्च शृणुत हुवतो मम ॥ १० ॥
 मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महोत्तमः ।
 आसीत् सप्तमः कल्पः पद्मोनाभ (१) द्विजोत्तम ।
 वाराहः साम्प्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ११ ॥
 क्षीयति रवाच । कियता चैव कास्त्रेण कल्पः सम्भवते कथं ।
 किञ्च प्रमार्थं कल्पस्य तत्र प्रमूहि घृष्टतां ॥ १२ ॥
 वायुरुवाच । मन्वन्तराणां समानां कास्त्रसंख्यां यथाक्रमं ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन हुवतो मे निबोधत ॥ १३ ॥
 कोटीनां द्वे सहस्रे वै षष्टौ कोटिग्रतानि च ।
 द्विषष्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च समतिः ।
 कल्पाक्षस्य तु संख्यायामेतत् सर्वसुदाहृतं ॥ १४ ॥
 पूर्वोक्तौ च गुणच्छेदौ वर्षाभं सम्भवादिशेत् ।
 शतश्चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।
 द्वे च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १५ ॥
 मानुषेण प्रमाणेन यावद्देवस्य तान्तरं ।
 एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पाक्षद्विगुणोक्ततः ॥ १६ ॥
 अनागतानां समानामेतदेव यथाक्रमं ।

१ पद्मो नामैति च० ।

प्रमाणं काशसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरं ॥ १७ ॥
 विद्युतान्यष्टपञ्चाशत्तथाशीतिप्रतानि च ।
 चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणातः ॥ १८ ॥
 सप्तर्षयो मनुष्यैव देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 एतत् काशस्य विज्ञेयं वर्षायन्तु प्रमाणातः ॥ १९ ॥
 एवं मन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः ।
 प्रणवान्ताश्च ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ।
 विश्वे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ २० ॥
 अयं यो वर्षते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्यते ।
 यस्मिन् स्वायम्भुवाद्याश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २१ ॥
 षट्षय जम्बुः । कक्षाद्वाराह कल्पोऽयं नामतः परिकीर्तितः ।
 कक्षाश्च कारणाद्देवी वराह इति कीर्त्यते ॥ २२ ॥
 की वा वराहो भगवान् कस्य योनिः किमात्मकः ।
 वराहः कथमुत्पन्न एतदिच्छाम वेदितुं ॥ २३ ॥
 वायुश्चायं । वराहस्तु यज्ञोत्पन्नो यस्मिन्नर्थे च कल्पितः ।
 वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ २४ ॥
 कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितं ।
 तत्सर्वं सम्भवञ्चामि यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ २५ ॥
 भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकाद्दे प्रथितः पुरा ।
 भ्रातृव्यो भगवान् च ह्यानन्दः साम्यतः स्वयं ॥ २६ ॥

१ प्रयुक्तानोति च० ।

२ कल्पयति च०, क० च ।

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 द्वितीयस्तु भ्रुवः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ १७ ॥
 भवसतुर्थी विज्ञेयः पञ्चमो रश्म एव च ।
 ऋतुकल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु ऋतुः स्मृतः ॥ २८ ॥
 अष्टमस्तु भवेद्द्विर्नवमी हृद्यवाहनः ।
 सावित्री दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ २९ ॥
 उग्रिको द्वादशस्तत्र कुम्भिकस्तु त्रयोदशः ।
 चतुर्दशस्तु गन्धर्वी गान्धर्वी यत्र वै स्मरः ।
 उत्पन्नस्तु यथा नादी गन्धर्वी यत्र चोत्पिताः ॥ ३० ॥
 ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो हिजाः ।
 ऋषयो यत्र सम्भूताः स्मरो लोकमनोहरः ॥ ३१ ॥
 षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चर्षयः ।
 गिगिरश्च वसन्तश्च निदाघो वर्ष एव च ॥ ३२ ॥
 शरद्देमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मचः सुताः ।
 उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे ॥ ३३ ॥
 यस्माज्जातेषु तैः षड्भिः सञ्जोजाती महेश्वरः ।
 तस्मात् समुत्पितः षड्जः स्मरस्तूदधिसन्निभः ॥ ३४ ॥
 ततः सप्तदशः कल्पो मार्जाशीय इति स्मृतः ।
 मार्जाशीयन्तु तत् कर्षं यस्माद्ब्राह्मणकल्पयत् ॥ ३५ ॥
 ततस्तु मध्यमी नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ।
 यस्मिंस्तु मध्यमी नाम स्मरो धैवतपूजितः ।
 उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमी वै स्मयन्धुवः ॥ ३६ ॥
 ततस्त्वे कोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ।

वैराजो यत्र भगवान् मगुर्वै ब्रह्मणः सुतः ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः ।
 प्रजापतिर्महातेजा बभूव त्रिदशेश्वरः ॥ ३८ ॥
 अक्वामंयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तस्मात्(१)जज्ञे स्वरः क्षिग्धः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ॥ ३९ ॥
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः ।
 प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयम्भूप्रभवं तदा ।
 विरराम प्रजाः स्रष्टुं निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रान्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।
 तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४१ ॥
 जर्षवाहुं तपोम्भानं दुःखितं क्षुत्पिपासितं ।
 निषीदित्स्वर्गवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः ।
 तस्मान्निषादः सभूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो हिजाः ।
 प्राणोऽपानः समानश्च उद्दानी ध्यान एव च ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पक्षैते ब्रह्मणः समाः ।
 तैस्स्वर्गवादिभिर्युक्तेर्वाग्भिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिस्तैर्महात्मभिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः क्षिग्धः तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥
 द्वाविंशस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः ।
 यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मैघीभूत्वा महेश्वरं ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु भवदत् कृत्तिवाससं ॥ ४६ ॥

तस्य निम्नसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै सुखात् ।

निर्जगाम महाकायः कालो लोकप्रकाशनः ।

यस्त्वयं यठाते विप्रैर्विष्णुर्वै कश्यपात्मजः ॥ ४७ ॥

अथोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयचिन्तकस्तथा ।

प्रजापतिसुतः श्रीमान् चित्तिश्च मिथुनश्च तो ॥ ४८ ॥

ध्यायती ब्रह्मणश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्थिता ।

तस्मात्तु चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वप्नभुक्ता ॥ ४९ ॥

चतुर्विंशतिमश्चापि आकृतिः कल्प उच्यते ।

आकृतिश्च तथा देवी मिथुनं सस्त्रभूव ह ॥ ५० ॥

प्रजाः स्वर्गु तस्माकृतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।

तस्मात् स पुरुषो ज्ञेय आकृतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥

पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः ।

विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रच्यते ॥ ५२ ॥

ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितं ।

विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥

षड्विंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते ।

देवी च मङ्गरी नाम मिथुनं सम्प्रच्यते ॥ ५४ ॥

प्रजा वै चिन्तमानस्य जटुकामस्य वै तदा ।

यस्मात् प्रजासम्भवनादुत्पन्नस्तु स्वयम्भवा ।

तस्मात् प्रजासम्भवनाद्भावनासम्भवः स्मृतः ॥ ५५ ॥

सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ।

पौर्षमासी तथा देवी मिथुनं समपच्यते ॥ ५६ ॥

प्रजा वै स्रष्टुं कामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 ध्यायतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरं ॥ ५७ ॥
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजाससमावृतः ।
 भुवन्दिवश्च विष्टभ्यं दौष्यते स महावपुः ॥ ५८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णं ज्योतिमण्डले ।
 आविष्टया सहोत्पन्नमपश्यत् सूर्यमण्डलं ॥ ५९ ॥
 यस्माद्दृश्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 दृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥
 सर्वं योगाच्च मन्त्राच्च मण्डलेन सहोत्थिताः ।
 यस्मात्कल्पो ह्ययं दृष्टस्तस्मात्तं दर्शमुच्यते ॥ ६१ ॥
 यस्मात्प्रसिद्धं सम्पूर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुरा वै भगवान् सोमः पौरुषमासी ततः स्मृता ॥ ६२ ॥
 तस्मात्तु पञ्चदर्शं वै पौरुषमासञ्च योगिभिः ।
 उभयोः पञ्चयोन्यैश्चैवमात्मनो हितकाम्यया ॥ ६३ ॥
 दर्शञ्च पौरुषमासञ्च ये यजन्ति हिजातयः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥ ६४ ॥
 योऽनाह्विताग्निः प्रयतो वीराध्वानं गतोपि वा ।
 संसाधाय मनस्वीमं मन्त्रसुच्चारयेच्छनैः ॥ ६५ ॥
 त्वमन्त्रे सद्गो असुरी महो दिवस्त्वं शर्वी मारुतं पृष्ट ईशिवे
 त्वं पाशगन्धर्व्यं शिषं पूषा विधत्तपासिना (१) ।
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यग्सुच्चारयेद् द्विजः ।

१ लं वातेर्यादि ब्रह्मराष लं पूषोन्भितधामानि इति अ०, उ० च ।

अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६६ ॥
 क्षीमयाम्निस्तु भगवान् कालो रुद्र इति श्रुतिः ।
 तस्माद्यः प्रविशेदग्निं स रुद्रात् निवर्तते ॥ ६७ ॥
 अष्टाविंशतिमः कस्यो वृहदित्यभिसंज्ञितः ।
 ब्रह्मण्यः पुत्रकामस्य स्त्रष्टुकामस्य वै प्रजाः ।
 ध्यायमानस्य मनसा वृहत्साम रघन्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्मात्तत्र ससुत्पत्नी वृहतः सर्व्वतीमुखः ।
 तस्मात्तु वृहतः कस्यो विज्ञेयस्तस्वचित्तकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजननां प्रमायतः ।
 रघन्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्य्यमण्डलं ।
 तस्माद्दृष्ट्वन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्य्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्य्यमण्डलस्यापि वृहत्साम तु भिद्यते ।
 भित्त्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो वृद्धव्रताः ।
 सङ्घातसुपनीताश्च अन्ये कस्या रघन्तरे ॥ ७१ ॥
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शनं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तरं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पनिरूपणं
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—ooo@ooo—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

ऋषय ऊचुः । अत्यद्भुतमिदं सर्वं कल्पानान्ते महासुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणाञ्च प्रकल्पनं ॥ १ ॥
न तथाविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
तस्माद्दिस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥
वायुर्वाच । अथ वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगाग्रञ्च वर्षायन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एकं कल्पसहस्रन्तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः ।
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तद्युगं स्मृतं ॥ ४ ॥
एकं युगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।
सवनानां सहस्रन्तु द्विगुणं त्रिषुतं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्सर्वं प्रकीर्तितं ।
तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्दे यथाक्रमं ॥ ६ ॥
अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पुरस्ताद्ब्रह्म्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं ॥ ७ ॥
रथन्तरस्य सान्द्रस्तु उपरिष्टान्निबोधत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः ।
यस्मिंस्तत् परमध्यानं ध्यायती ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखी ।
 उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतलोहितं ।
 दीप्तं दीप्तेन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान् ब्रह्मा वै विश्वतो सुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 पुराणपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां चिरं ।
 वन्द्ये देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कृत्वा भद्रादेवं परमात्मानमीश्वरं ।
 सद्योजातं ततो ब्रह्मा ब्रह्मा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा समीच देवेशो दृष्टो हासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः ।
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमास्थानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः ।
 शिष्यास्ते वै महात्मानो यैस्तु ब्रह्मा ततो वृतं ॥ १६ ॥
 तस्माद्ये श्वेतवर्णाभः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विजज्ञेऽथ महातेजा यस्माज्जन्ने नरस्वसो ॥ १७ ॥
 तत्र ते ऋषयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्माद्भिश्चेश्वरं देवं ये प्रपश्यन्ति (१) वै द्विजाः ।
 प्राणायामपरा युक्ता ब्रह्मणि व्यवसायिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं प्रजन्ति च ॥ १८ ॥
 वायुरुवाच । ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्ती नाम प्रकीर्तितः ।
 रक्ती यत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् ॥ २० ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रक्तविग्रहः ।
 रक्तमाख्याम्बरधरी रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससं ।
 ध्यानयोगं परङ्गत्वा बुद्धे विश्वमीश्वरं ॥ २२ ॥
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयन्त्रितः ।
 तामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मकं व्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥
 एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमथामवीत् ॥ २४ ॥
 ध्यायता पुत्रकामेन यस्मात्तेहं पितामहः ।
 दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तस्माद्दरानं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः ।
 वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमीश्वरं ।
 एवमुक्त्वा ततः शर्वः अदृष्ट्वासं सुमीच ह ॥ २६ ॥
 ततस्तस्य महात्मानसत्वारच कुमारकाः ।
 सम्बभूवुर्महात्मानो विरेजुः शुद्धबुद्धयः ॥ २७ ॥
 विरजश्च विवाहश्च (१) विशीको विश्वभावनः ।
 ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुत्या वीरा अध्ववसायिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तामास्यानुलेपनाः ।
 रक्तभस्मानुक्षिताङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते ब्रह्मास्या व्यवसायिनः ।
 गृथन्तश्च महात्मानो ब्रह्मा तहामदैवकं ॥ २९ ॥
 अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया ।
 धर्मीपदेशमखिलं ज्ञत्वा ते ब्राह्मणाः स्वयं ।
 पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमथ्ययं ॥ ३० ॥
 येऽपि शान्ते द्विजश्रेष्ठा युञ्जाना वाममीश्वरं ।
 प्रपद्यन्ति महादेवं तन्नक्तास्तत्परायणाः ॥ ३१ ॥
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्षसः ।
 रुद्रलोकां गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्जभं ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पसंस्थानिरूपणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

— 000 —

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुरुवाच । एकत्रिंशत्तमं कल्पः पीतवासा इति स्मृतः ।
ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १ ॥
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २ ॥
पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पीतमाख्यधरो युवा ।
पीतयज्ञोपवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं प्रभुं ।
मनसा लोकधातारं ववन्दे परमेश्वरं ॥ ४ ॥
ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं परां ।
अपश्यत्तं विरूपाक्ष माहेश्वरमुखच्युता ॥ ५ ॥
चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्हस्तां चतुस्तनीं ।
चतुर्व्रतां चतुःशृङ्गीं चतुर्हृद्वां चतुर्मुखीं ।
द्वात्रिंशत्लोकसंयुक्तां ईश्वरीं सर्वतोमुखीं ॥ ६ ॥
स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवीं माहेश्वरीं ।
पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्हतः ॥ ७ ॥
मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
एच्छेद्दीति महादेवी सोत्तिष्ठत् प्राञ्जलिर्धर्म ॥ ८ ॥
विष्णुमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशीकृत ।

अथ वा महादेवेन रुद्राणी त्वं भविष्यसि ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रददौ देवदेवेशस्तुष्यादां महेश्वरीं ।
 ततस्मां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीं ॥ १० ॥
 ब्रह्मा लोकनमस्कार्यः प्रपद्य तां महेश्वरीं ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः ॥ ११ ॥
 इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गायत्रीमर्पितां ।
 जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृतां ।
 प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ १२ ॥
 ततस्तस्य महादेवो दिव्यं योगं पुनः स्मृतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराग्यञ्च ददौ पुनः ॥ १३ ॥
 अथाद्दृष्ट्वा संसुसुचे भीषणं दीप्तमीश्वरः ।
 ततोऽस्य सर्व्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १४ ॥
 पीतमाश्याम्बरधराः पीतगन्धबिलेपनाः ।
 पीतोष्णीषगिराश्चैव पीतास्याः पीतमूर्धजाः ॥ १५ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उषित्वा विमशौजसः ।
 योगात्मानस्ततः स्नाता ब्राह्मणानां हितैषिणः ॥ १६ ॥
 धर्मयोगबलोपेता ऋषीणां दीर्घसत्रिणां ।
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरं ॥ १७ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना धि महेश्वरं ।
 अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥
 ते सर्व्वे पापमुत्सृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

प्रविशन्ति महादेवं रुद्रन्ते त्वपुनर्भवाः ॥ १८ ॥
 वायुहवाच । ततस्तस्मिन् गते कल्पे पीतवर्णे स्वयम्भुवः ।
 पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः ॥ २० ॥
 एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।
 स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः ।
 कृष्णः समभवद्वर्णो ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २२ ॥
 अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकं ।
 कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ २३ ॥
 कृष्णाम्बरवरोष्णीषं कृष्णयज्ञीपवीतिनं ।
 कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्त्रगनुलेपनं ॥ २४ ॥
 स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणं ।
 वधम्ये देवदेवेशं विश्लेषं कृष्णपिङ्गलं ॥ २५ ॥
 प्राणायामपरः श्रीमान् हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपन्नस्तु यतीश्वरं ।
 अचोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म एवानुचिन्तयन् । २६ ॥
 एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्माणः परमेष्ठिनः ।
 सुमीष भगवान् रुद्रः अदृष्ट्वासं महास्वनं । २७ ॥
 अथास्य पार्श्वतः कृष्णाः कृष्णस्त्रगनुलेपनाः ।
 चत्वारस्तु महात्मानः सम्बभूवुः कुमारकाः ॥ २८ ॥
 कृष्णाः कृष्णाम्बरोष्णीषाः कृष्णास्याः कृष्णवाससः ।
 तैश्चादृष्ट्वासः सुमहान् हंकारश्चैव पुष्कलः ।
 नमस्कारश्च सुमहान् पुनः पुनरुदीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ ३० ॥
 योगेन योगसम्पन्नाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ ३१ ॥
 एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये द्विजातयः ।
 स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥
 ततस्तस्मिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।
 अन्तः प्रवर्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ ३३ ॥
 विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेश्विनः ।
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 विश्वमात्म्याम्बरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनं ।
 विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ ३५ ॥
 अथ तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः ।
 वदन् देवमीशानं सर्वेशं सर्वगं प्रभुं ॥ ३६ ॥
 श्रीमीशान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहं ।
 उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥
 ततस्तु प्रणतो भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरं ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥
 यदिदं विश्वरूपन्ते विश्वगं विश्वमीश्वरं ।
 एतद्देदितुमिच्छामि कष्टायं परमेश्वरः ॥ ३९ ॥
 कौषा भगवती देवी चतुःष्पादा चतुर्भुषी ।

चतुःशुक्ली चतुर्वर्णा चतुर्दन्ता चतुःस्तनी ॥ ४० ॥

चतुर्हस्ता चतुर्भवा विश्वरूपा कथं स्मृता (१) ।

किन्नामधेया कोऽस्यात्मा किंवीर्या वापि कर्मतः ॥ ४१ ॥

महेश्वर उवाच । रश्मिं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिर्वर्धनं ।

शुश्रुष्वैतत्परं शुद्धमादिसर्गे यथातथं (२) ॥ ४२ ॥

अथं यो वर्त्तते कस्यो विश्वरूपस्त्वसौ स्मृतः ।

यस्मिन् भवादस्यो देवाः षड्विंशन्मनवः स्मृताः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं चापि यदा प्राप्तं त्वया विभो ।

तदाप्रसृति कल्पस्य त्रयस्त्रिंशत्तमो ज्ञयं ॥ ४४ ॥

शतं शतसहस्राणामतीता ये स्वयम्भुवः ।

पुरस्तात्सव देवेश तान् शुश्रुष्व महासुने ॥ ४५ ॥

आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दते महास्रयः (३) ।

यावन्न्यसोत्तपसा मम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ४६ ॥

त्वयि योगस्य साक्षात्तपो विद्याविधिः क्रिया ।

कृतं सत्त्वस्य यद्ब्रह्म अर्हिसा सस्ततिक्रमाः ॥ ४७ ॥

ध्यानं ध्यानवपुः शान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्हृतिः ।

शान्तिः शान्तिः श्रुतिर्मैधा सज्जा शुद्धिः सरस्वती ।

तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव सज्जा शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥

षड्विंशत्पुत्रा ज्येष्ठा षाभिश्चाश्वरसंश्रिता ।

प्रकृतिं विद्धि तां ब्रह्मन् त्वत्पसृतिं महेश्वरी ॥ ४९ ॥

१ तनुः शूनेति अ० ।

२ अनात्मनमिति अ० ।

३ अनात्मना इति अ० ।

सैषा भगवती देवी तन्प्रसृतिः कावच्युवः ।

चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गोः प्रकृतीर्णिता ।

प्रधानं प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजामितां लोहितां यत्नकण्ठां

विम्बं संप्रसृजमाणां सुररूपां ।

अजोऽहं वै बुधिमान्बिम्बरूपां

गायत्रीं गां विम्बरूपां हि बुद्धा (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः षट्हासमवाकरोत् ।

वसितास्कीर्णितरुवं कक्षाकहनदन्तषा ॥ ५२ ॥

ततोऽस्र पर्यर्षती दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।

जटी मुखी मिस्रणी च चर्षसुख्य जज्जिरे ॥ ५३ ॥

ततस्ते तु यद्योक्तेन योगेन सुमहोचसः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥

धर्मोपदेयं नियतं कृत्वा योगमयं हृदं ।

क्रिहानां नियतात्मानः प्रविष्टा वदमीश्वरं ॥ ५५ ॥

वायुववाच । ततो विजयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः ।

पुपकस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।

उवाच वचनं सर्वं श्रेतत्वन्ते कथं विभो ॥ ५६ ॥

भगवानुवाच । श्रेतकस्त्री यदाग्रासीदहं श्रेतस्ततोऽभवं ।

श्रतोऽशीषः श्रतमास्यः श्रतान्तरधरः शिवः ॥ ५७ ॥

श्रेतास्त्रिमांसरीमा च श्रेतत्वक् श्रेतलोहितः ।

तेन नाम्ना च विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ज्ञप्सी ॥ ५८ ॥
 मत्प्रसादाच्च देवेभ्यः श्वेताङ्गः श्वेतलोहितः ।
 श्वेतवर्षां तदा ज्ञप्सीज्ञायत्री ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यस्माद्दृष्ट्वा देवेभ्यः त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।
 विघ्नतः स्नेन तपसा सद्योजातः समांतनः ।
 सद्योजातेति ब्रह्मतद् गुह्यञ्चैव प्रकीर्तितं ॥ ६० ॥
 तस्माद् गुह्यत्वमापन्नं ये वेदान्ति हिजातयः ।
 तन्मौपङ्गमिषन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥
 यदाऽहञ्च पुनश्चासं लोहितो नामनामतः ।
 समकृतेन वर्षेण कस्यो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तदा लोहितमांसाखिलोहितक्षीरसन्निभा (१) ।
 लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्रकीर्त्तितः ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्षस्य च विपर्यये ।
 वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथापि हि महासत्त्व त्वयाऽहं निवृत्तात्मनः ।
 विघ्नतः श्वेतवर्षेण तस्माद्दर्शितमः स्मृतः ।
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महीतले ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवत्वं प्राप्सन्तीह हिजातयः ।
 विघ्नय चेमं दद्राक्षीं (२) गायत्रीं मातरं विभो ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्त्य विरजा ब्रह्मवर्षसः ।

१ लोहितमांसाखिलोहितक्षीरसन्निभेति क० ।

२ ये चेमां दद्राक्षीषिति क० । ये चेमां दद्रदद्राक्षीषिति क० ।

वद्वलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६० ॥
 यदा तु पुनरेवायं छन्दवर्षी भयानकः ।
 मत्स्रतेन च वर्षेण मत्कल्पः छन्दो उच्यते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं क्षाससंक्रामः कासी लोकाप्रकाशनः ।
 विभ्रातोऽहम्बया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेक्ष्यन्ति भूतले ।
 तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमख्यतः ॥ ७० ॥
 तस्माद्द्विषत्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवश्च शीम्यश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥
 तस्माच्च विष्वक्पुत्री वै कश्योऽयं ससुदाहताः ।
 विष्वक्पुत्री तत्रा चैवं सावित्री ससुदाहता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्तथा चै नि संहता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारस्तै समाख्याताः पादा वै लोकसम्पताः ॥ ७३ ॥
 तस्माच्च सर्ववर्षत्वं प्रजात्वं नि भविष्यति ।
 सर्वभक्षा च मेधा च वर्षतश्च भविष्यति ॥ ७४ ॥
 श्रीघ्नी धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं ।
 तस्माद्देता च वेद्यश्च चतुर्षा वै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतधामाश्च चत्वारः आश्रमाश्चतुरस्तथा ।
 धर्मस्य पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तस्माच्चतुर्युगावस्त्वं जगद्दे सचराचरं ।
 चतुर्षाऽवस्थितश्चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवो लोकाः सर्लोकोऽथ महस्तादा ।
 जनस्तपश्च शान्तश्च वद्वलोकस्ततः परं ॥ ७८ ॥

स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु मण्डः स्मृतः ।
 तत्र लोकाः परं स्थानं परं न्त्योगिनां स्मृतं ॥ ७६ ॥
 निर्गमां निरहङ्काराः कामक्रीडविधर्जिताः ।
 द्रष्टव्यं तद्विदी युक्ता ध्यानतत्परयुक्ताः ॥ ८० ॥
 यस्माच्चतुष्पदा शेषा त्वया दृष्टा सरस्वती ।
 तस्माच्च पञ्चकः सर्वं भविष्यति चतुष्पदाः ।
 तस्माच्चैषा भविष्यति चत्वारि वै पयोधराः ॥ ८१ ॥
 सोमश्च मन्त्रसंयुक्ता यस्माच्चमं मुखांशुतः ।
 जीवः प्राणश्चूर्ता ब्रह्मन् सर्वः पीत्वा स्तनैर्धृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सोममयश्चेतदमृतश्चैव संश्रितं ।
 चतुष्पादा भविष्यति श्वे तत्त्वचास्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यस्माच्चैवं क्रिया मूला द्विपादा वै महेश्वरी ।
 दृष्टा पुनस्त्वया शेषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्माच्चै द्विपादाः सर्वे द्विस्तमाश्च भराः स्मृताः ॥ ८४ ॥
 यस्माच्चैवमला मूला सर्ववर्णा महेश्वरी ।
 दृष्टा त्वया महासखा सर्वमूतधरा परा ।
 तस्मात्सु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ।
 यमोचरेताः सर्वत्र सुखे चास्य हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वगतो मेध्यः पशुरपी हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तंपसा भावितात्मानो ये वै द्रष्टव्यं वै द्विजाः ।
 ईशित्वे च शिवत्वे च (१) सर्वगं सर्वतः स्मरं ॥ ८७ ॥

राजसामोविनिर्मुक्तास्वप्ना मातृशकम्भवि ।
 मन्मथोपं ससिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्धमं ॥ ८८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा भगवान् ब्रह्मा बद्धे च वै द्विजाः ।
 प्रथम्य प्रयतो भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥
 ब्रह्मोवाच । भगवन् देवदेव्य विश्वरूपो महेश्वरः ।
 इमास्तव महादेव तनवो लोकावन्दिताः (१) ॥ ९० ॥
 विश्वरूप महासख कश्चिन् काले महाभुज ।
 कस्यां वा युगसम्भूत्यां ब्रह्मन्ति त्वं द्विजातयः ॥ ९१ ॥
 केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।
 तनवस्यो महादेव प्रक्का द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ ९२ ॥
 भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन हानधर्मफलैः वा ।
 न तीर्षफलयोगेन क्रतुभिर्वा सदृशैः ॥ ९३ ॥
 न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निवेदनैः ।
 यत्कोऽहं मातृभैर्द्रष्टुं शक्ते ध्यानात्परं न हि ॥ ९४ ॥
 साधो नारायणश्चैव विश्वस्त्रिभुवनेश्वरः ।
 भविष्यतीह नाम्ना तु नाराज्ञो नाम विन्दुतः ॥ ९५ ॥
 चतुर्बाहुश्चतुर्पादश्चतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः ।
 तदा संवसरो भूत्वा यन्नरूपो भविष्यति ।
 ब्रह्मश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थाने त्रिगरीरवान् ॥ ९६ ॥
 छतन्वेता हापरश्च कश्चिच्चैव चतुर्थमं ।
 एतस्य पादाश्चत्वारः शङ्खानि क्रतवस्तथा ॥ ९७ ॥

भुजाश्च वेदाद्यत्वारो ऋतुः सन्धिसुखानि च ।
 हे मुखे हे च अयने नेत्राश्च चतुरस्रधा ॥ ८८ ॥
 शिरांसि त्रीणि पर्वाणि फाल्गुन्याषाढकृत्तिकाः ।
 दिव्यान्तरीक्षभौमानि त्रीणि स्थानानि यानि तु ।
 सन्धयः प्रलयश्चैव चात्रमौ द्वौ प्रकीर्तितौ ॥ ८९ ॥
 स यदा कालरूपाभौ वराहत्वे व्यवस्थितः ।
 भविष्यति यदा साधो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०० ॥
 तदा त्वमपि देवेभ्य चतुर्वर्ण्यो भविष्यसि ।
 ब्रह्मलोकमस्कार्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ १०१ ॥
 एकार्धेनैव द्वे चैव ययानं पुत्रं हरिं ।
 यदा द्रक्ष्यसि देवेभ्यं ध्यानयुक्तं महामुनिं ॥ १०२ ॥
 तदावां मम योगेन मोक्षितौ नष्टचेतसौ ।
 अन्धोऽन्यसर्धिनौ राभावविघ्नाय परस्परं ॥ १०३ ॥
 एकैकस्मिन् द्रक्षांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् ।
 विस्मयं परमं कृत्वा ध्यानाद्बुद्ध्वा तु भानुषी ॥ १०४ ॥
 ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः ।
 पद्माहितस्तदा कल्पे स्थातिं चाप्स्यसि पुष्कली ॥ १०५ ॥
 ततस्तस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।
 पुनर्विष्णुर्महातेजाः कालो लोकप्रकाशनः (१) ।
 मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ १०६ ॥
 तदा चतुर्बुगावस्ये कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि शिखायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः ॥ १०७ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे ।
 अतुःश्रियाः श्रिवे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 अत्रैव शिखरैव अत्रै ताश्वः अत्रै तस्त्रीहितः ।
 अत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वीदपारगाः ॥ १०९ ॥
 ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं परां ।
 तत्कामीषं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनश्च मम देवेशो द्वितीयहापरे प्रभुः ।
 प्रजापतिर्थादा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा लोकहितार्थांश्च सुतारो नाम नामतः ।
 भविष्यामि कस्यो तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 दुन्दुभिः अतरूपश्च ऋचीकः कतुमास्तथा ॥ ११३ ॥
 ब्राह्म षोडशं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 अद्रुक्लं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 द्वितीये हापरे श्वैव यदा व्यासस्तु भार्गवः ।
 तदा अहं भविष्यामि दमनस्तु युयान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः ।
 विद्योक्तश्च विक्रेश्च विशापः श्यापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेषुपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महीजसः ।
 अद्रुक्लं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 अतुषैः हापरे चैव यदाव्यासोऽङ्गिराः अतुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुहोषो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः ॥ ११८ ॥
 सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।
 प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११९ ॥
 पञ्चमे ह्यापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा ।
 तदा चापि भविष्यामि कङ्को नाम महातपाः ।
 अनुग्रहार्थं लोकानां योगात्मा नैककर्मेकतः ॥ १२० ॥
 सत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोगिनयः ।
 पुत्रा मम भविष्यन्ति योगात्मानो दृढव्रताः ॥ १२१ ॥
 सनः सनन्दनश्चैव प्रभुर्यश्च सनातनः ।
 ऋतुः सनत्कुमारश्च निर्ममानिरहंकृताः ।
 मत्समौषं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १२२ ॥
 परिव्रत्ते पुनः षष्ठे सत्युर्व्यासी यदा विभुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाच्चिर्नाममामतः ॥ १२३ ॥
 शिष्याश्च मम ते दिव्या योगात्मानो दृढव्रताः ।
 भविष्यन्ति महाभागासत्वारो लोकसम्पताः ॥ १२४ ॥
 सुधामा विरजश्चैव शङ्खपाद्म एव च ।
 योगात्मानो महात्मानस्ते सर्वे दग्धकिल्बिषाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२५ ॥
 सप्तमे परिव्रत्ते तु यदा व्यासः शतक्रतुः ।
 विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२६ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कक्षी तस्मिन् युगान्तिके ।
 जैगीषव्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२७ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः ।
 वाग्बलिश्च महायोगी सर्व्व एव महीजसः ॥ १३० ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्धकल्मषाः ।
 मन्त्रमीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १३१ ॥
 परिवर्त्तेऽथ नवमे व्यासः सारस्वतो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ॥ १३२ ॥
 पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवो ह्यङ्गिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १३३ ॥
 सर्व्वे तपोबलीतृकृष्टाः श्रानुयत्नहृत्कोविदाः ।
 तेपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः ।
 ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १३४ ॥
 देशमे द्वापरे व्यासस्त्रिधामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता पुनः ॥ १३५ ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये भृगुतुङ्गे नगोत्तमे ।
 नाम्ना भृगोस्तु शिखरन्तस्मात्तच्छिखरभृगुः ॥ १३६ ॥
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढव्रताः ।
 बलवन्मुनिरामिनः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १३७ ॥

योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धकल्मषाः ॥ १३८ ॥
 एकादशे द्वापरे तु त्रिवृहप्राप्तो भविष्यति ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गादारे कलेर्धुरि ॥ १४० ॥
 उषा नाम महानादास्तत्रैव मम पुत्रकाः ।
 भविष्यन्ति महीजस्काः सुहृत्ता लोकविश्रुताः ॥ १४१ ॥
 लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाश्चो लम्बकेशकः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १४२ ॥
 द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वो व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगान्तिके ।
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले ॥ १४४ ॥
 अत्रापि मम ते पुत्रा भस्मज्ञानानुलेपनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगां रुद्रलोकपरायणाः ॥ १४५ ॥
 सर्व्वन्नः समबुद्धिश्च साध्यः सर्व्वस्तथैव च ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महासुनिः ।
 वालिखिल्याश्रमे पुण्ये पर्व्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १४९ ॥

महायोगबलीपेता विमला ऊर्ध्वरेतसः ।
 तेनैव योगमार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरक्षय पर्यायेस्तु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वंशे त्वऽङ्गिरसः श्रेष्ठो गौतमी नाम योगवित् ।
 तस्मान्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्धनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तथा ।
 अत्रिरुपतपाश्चैव आवणोऽथ स्त्रविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्ते क्रमागते ।
 आरुणिस्तु यदाव्यासो ह्यपरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजाः ।
 तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रस्तत्पारमिष्करं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावीर्यं वेदश्रीर्षश्च पर्वतः ।
 द्विमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुण्डिश्च कुण्डिवाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १५८ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठासोर्ध्वरेतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गोकर्षी नामनामतः ।

तस्मान्नविषाते पुण्यं गोकर्णनाम तदनं ॥ १६१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।
 कश्यपो ह्यशनाश्चैव चवनोऽथ वृहस्पतिः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशे चैव परिवर्त्ते क्रमागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतस्त्रयः । १६३ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गुहावासीति नामतः ।
 हिमवत्स्थिखरे चैव महातुङ्गे महालये ।
 सिद्धिचेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तथापि मम ते पुत्रा ब्रह्मण्या योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरऽङ्गताः ॥ १६५ ॥
 उत्तम्यो वामदेवश्च भद्रकालो महालयः ।
 तेषां शतसहस्रान्तु शिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्व्वे ते ध्यानयुक्तकाः ।
 ते तु सन्निहित योगे हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 महालये पदं क्षिप्त्वा प्रविष्टाः शिवमन्थयं ॥ १६७ ॥
 ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन् युगान्तिके ।
 ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥ १६८ ॥
 गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं ।
 तूर्णं तारयते जन्तून्द्शपूर्व्वान् दशापरान् ॥ १६९ ॥
 आत्मानमेकविंशच्च तारयित्वा महार्णवं ।
 मम प्रसादाद्यास्यन्ति रुद्रलीकं गतज्वराः ॥ १७० ॥
 ततोऽष्टादशमे चैव परिवर्त्ते यदा भवेत् ।

तदा ऋतस्त्रयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते ।
 द्विमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ।
 शिखेण्डिनो वनञ्चापि ऋषिसिद्ध निषेवित ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्त्रवा ऋचीकथ शावासस दृढव्रतः ॥ १७३ ॥
 योगात्मानो महासक्ताः सर्वे ते वेद पारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वे कोनविंशे तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नाम्ना भरद्वाजो महासुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामालीति नामतः ।
 द्विमवच्छिखरे रम्ये जटायुयं च पर्वतः ॥ १७६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 द्विरण्यनामा कौशिल्यः काचीवः कुटुमिस्तथा ॥ १७७ ॥
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७८ ॥
 ततो विंशतिमे सर्गे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःत्रवाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि छद्दहासती नामतः ।
 छद्दहासप्रियाद्यापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्रैव द्विमवत्पृष्ठे सिद्धचारण सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।

युक्तात्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतव्रताः ॥ १८० ॥
 समन्तुर्बर्वरिर्विद्वान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥
 एकविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्तं क्रमेण तु ।
 वाचस्पतिः स्मृतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥ १८२ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दारुको नाम नामतः ।
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदारुवनं महत् ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 ज्ञप्त्वा दाक्षान्तिश्चैव (१) केतुमाली वक्रस्तथा (२) ॥ १८४ ॥
 योगात्मानो महात्मानो नियता ह्युर्ध्वरेतसः ।
 परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्तथानघाः ॥ १८५ ॥
 द्वाविंशे परिवर्त्तं तु व्यासः शुक्लायनो यदा ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महामुनिः ॥ १८६ ॥
 नाम्ना वै लाङ्गली भीमो यत्र देवाः सवासवाः ।
 द्रक्षन्ति मां कली तस्मिन्नवतीर्णं हलायुधं ॥ १८७ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
 तुल्यार्चिर्मधुपिङ्गाक्षः श्वतकेतुस्तथैव च (३) ॥ १८८ ॥
 तेपि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।
 विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥ ८९ ॥
 परिवर्त्तं त्रयोविंशे दृणविन्दुर्यदा मुनिः ।

१ दाक्षभ्यामिनिन्यश्चैवेति अ०, उ० अ ।

२ मकलयेति अ०, उ० अ ।

३ चैकितानस्यैव चेति अ० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 ब्रह्मतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ १८० ॥
 तत्र कालञ्जरिष्यामि तदा गिरिवरोत्तमे ।
 तेन कालञ्जरी नाम भविष्यति स पर्वतः । १८१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजसः ।
 जसिजो बृहदुक्थस्य देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेस्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥
 परिवर्त्ते चतुर्विंशे ऋषौ व्यासो भविष्यति ।
 तत्राऽहं भविता ब्रह्मन् क्ली तस्मिन् युगान्तिके ।
 शूली त्रास महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्त्रिजः ।
 शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्वः शरहसुः ।
 तेऽपि योगबलीपिता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ १८४ ॥
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते यथाक्रमं ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८५ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी सुण्डीश्वरः प्रभुः ।
 क्रीडिवर्षं समासाद्य (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते शूर्परेतसः ॥ १८७ ॥
 ऊगलः कुम्भकर्षाश्वः (२) कुम्भस्यैव प्रवाङ्गकः ।

१ क्रीडिवर्षं सप्तचरन्ति ७० ।

२ कुम्भस्यैव चेति ७० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं भविष्यन्ति तथैव ते ॥ १८८ ॥

षष्ठविंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।

तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामनः ।

पुत्रं बह्वचरं प्राप्य कलो तस्मिन् युगान्तिके ॥ १८९ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्षिकाः ।

उलूकी वैश्वतथैव (१) सर्वकः (२) ज्ञामुत्सायनः ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ २०० ॥

सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।

जातूकृष्णीं यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥

तदाऽप्यहं भविष्यामि सीमशर्षा द्विजोत्तमः ।

प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविद्युतः ॥ २०२ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।

अक्षपादः कक्षादक्ष उलूकी वल्ल एव च ॥ २०३ ॥

योगात्मानो महात्मानो विमलाः शृङ्खलधराः ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं बहुलीकं ततो गताः ॥ २०४ ॥

षष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।

पराशरसुतः त्रीमान् विष्णुलीकपितामहः ॥ २०५ ॥

यदा भविष्यति व्यासो नात्मा हैपायनः प्रभुः ।

तदा घटेन चाग्निं कृष्यः पुरुषसत्तमः ।

वासुदेवाद्यदुन्नेष्टो वासुदेवो भविष्यति ॥ २०६ ॥

तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा योगमायया ।

१ विद्युत्तथैवेति ७० ।

२ अन्वय इति ७० । अविहितपुरुषे सर्वत्र इति तादृशप्रकारवर्द्धिताः ।

लोकाविस्मयनार्थाय ब्रह्मचारिभरीरकः ॥ २०७ ॥
 स्मयानि मृतसुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाद्यकं ।
 ब्राह्मचानां हितार्थाय प्रविष्टो भोगसायवा ॥ २०८ ॥
 दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्धं च विष्णुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुची नामनामतः ॥ २०९ ॥
 कायारोहणमित्येवं सिद्धचेष्टश्च वै तदा ।
 भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्भविष्यति ॥ २१० ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 कुशिकश्चैव गार्ग्यं च मित्रको वृष्ट एव च ॥ २११ ॥
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं विमथा सूर्ध्वरेतसः ।
 वृद्धलोकां गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ २१२ ॥
 इत्येतद् मया प्रोक्तमवतारेषु ब्रह्मणं ।
 मन्वाद्दिक्कण्ठपर्यन्तमष्टाविंशत्युगक्रमात् ।
 तत्र स्मृतिसमूहानां (१) विभागो धर्मब्रह्मणं ॥ २१३ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगी
 नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ चतुविंशोऽध्यायः ।

शार्वस्तवम् ।

वायुस्वाय । चत्वारि मारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः ।
ऋतं त्रेता हापरच तिष्यन्ति चतुर्युगं ॥ १ ॥
एतत्सहस्रपर्यन्तमहर्ष्यद्ब्रह्मणः ऋतं ।
यामाद्यास्तु गणाः सम रोमवन्तश्चतुर्हण ॥ २ ॥
सशरीराः अयन्तेऽत्र जनलोकं सहानुगाः ।
एवं देवेश्वरीतेषु महर्षीणाञ्जनन्तपः ॥ ३ ॥
भ्रान्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महोजसः ।
ततस्तेषु गतेषूर्ध्वं सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥
समेतं देवैस्ते देवाः प्राप्ते सहान्तने तदा ।
महर्षीकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्हण ॥ ५ ॥
भूतादिव्यवशिष्टेषु (१) स्वावराण्येषु वै तदा ।
युज्येषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।
देवेश्वर्य गतेषूर्ध्वं कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥
तत्संस्तुत ततो ब्रह्मा देवविंशदानवान् ।
संस्थापयति वै सर्वान् द्वाहृष्ट्या युगत्रये ॥ ७ ॥

१ भूतादिव्येषु भिदं चिति च ।

योऽतीतः सप्तमः कक्ष्यो मया वः परिकीर्तितः ।
 ससुद्वैः सप्तभिर्गाढमेकीभूतैर्महाशंभैः (१) ।
 आसीदेकार्णवहोरमविभागं तमोमयं ॥ १८ ॥
 माययैकार्णवे तस्मिन् शङ्खचक्रगदाधरः ।
 जीमूताभीऽम्बुजाचक्षुःकिरीटी श्रीपतिर्हरिः ॥ १९ ॥
 नारायणसुखीश्रीशंः सोऽष्टमः पुबधोत्तमः ।
 अष्टबाहुर्महोरस्त्रो लोकानां योनिरुच्यते ।
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगकित् ॥ २० ॥
 फणासङ्घक्रकक्षितन्तमप्रतिमवर्षसं ।
 महाभोगपतेर्भागसत्वास्त्रीर्यं महोत्सवं ।
 तस्मिन्कक्षति पथ्येहे शिते वै कजकप्रभो ॥ २१ ॥
 एवं तत्र प्रयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आकारामेष क्रीडार्थं सृष्टं ताभ्यान्तु पद्मसं ॥ २२ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं तद्व्यादित्यवर्षसं ।
 वज्रदण्डं महोत्सवेधं सौख्यया प्रभविष्णुना ॥ २३ ॥
 तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमीडुतः ।
 हेममन्त्राण्यजो ब्रह्मा वक्त्रसर्पो ज्ञातीन्द्रियः ।
 अतसुंखो विभासाक्षः समागत्य महोत्सवा ॥ २४ ॥
 श्रिया युक्तेन तस्येन सुप्रभेष सुगन्धिना ।
 तं क्रीडमानं पद्मेन दृष्ट्वा ब्रह्मा तु भेजिवान् ॥ २५ ॥
 स विष्णवमजागस्य शङ्खसंपूर्णया गिरा ।

प्रोवाच की भवान् श्रिते आश्रितो मध्यमन्त्रसा ॥ १६ ॥
 अथ तस्याश्रुतः श्रुत्वा ब्रह्मणस्तु शुभं वचः ।
 उदतिष्ठत पर्यङ्गादिस्रियोत्फललोचनः ॥ १७ ॥
 प्रत्यवाचीत्तरश्चैव क्रियते यच्च किञ्चन ।
 खीरन्तरीक्षं भूतञ्च परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥
 तमेवमुक्त्वा भगवान् विष्णुः पुनरवाब्रवीत् ।
 कस्त्वं खलु समायातः समीपं भगवान् कुतः ।
 कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिश्रयः ॥ १९ ॥
 की भवान् विश्वभूर्निस्त्वं कर्त्तव्यं किञ्च ते मया ।
 एवं तुवाचं वैकुण्ठं प्रत्यवाच पितामहः ॥ २० ॥
 यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्त्ता प्रजापतिः ।
 नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१ ॥
 सविस्मयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।
 सोऽनुब्रूती भगवतां वैकुण्ठी विश्वसम्भवः ॥ २२ ॥
 कीतूहसान्नाहायोगी प्रविष्टी ब्रह्मणो मुखं ।
 इमानष्टादशहोपान् ससमुद्रान् सपर्वतान् ।
 प्रविश्य स महातेजाचातुर्वर्ष्यसमाकुलान् ।
 ब्रह्मादिस्रव्यपर्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥ २३ ॥
 ब्रह्मचक्षूदरे हृदा सर्वान् विष्णुर्महायथाः ।
 अहोऽस्य तपसो वीर्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥
 पर्यटन् विविधान् लोकान् विष्णुर्नीनाविधात्रीमान् ।
 ततो वर्षसहस्रान्ते नान्तं हि दृष्ट्ये तदा ॥ २५ ॥
 तदाऽस्य वक्त्रान्निष्कृत्य पञ्चगेन्द्रारिकेतनः ।

अजातशत्रुर्भगवान् पितामहमघात्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यञ्च अन्तं कालदिशोर्न च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ ॥ २७ ॥
 एवमुक्त्वा नवीभूयः पितामहमिदं हरिः ।
 भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम शाश्वतं ।
 प्रविश्य लोकान्पश्येताननीपम्यान् द्विजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्दा च ।
 श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्थः पश्यन् सोऽचिन्ताविक्रमः ।
 पर्यटित्वादिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरिः ॥ ३० ॥
 आत्वागमन्तस्य पितामहस्य
 द्वाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।
 विभुर्धनः कर्तुमियेष चाशु
 सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलीघे ॥ ३१ ॥
 ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलक्ष्यते ।
 सुखं कालात्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पद्मसूत्रानुमार्गेण ह्यनुगत्य पितामहः ।
 उच्चद्वारात्मनो रूपं पुष्कराक्षतुराननः ।
 विरसोजारविन्दस्यः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कात्स्न्यगतः ।
 प्रवर्त्तमाने संदर्भे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥
 सत उवाच । ततो ह्युपरि मेधात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।
 मूलपाणिर्गङ्गादेवो हैमचौरास्वरज्जदः ।

आगच्छद् यत्र सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ १५ ॥

ः शीघ्रं विक्रीमतेस्तस्य पद्मामत्यन्तपीडिताः ।

उद्धृतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयविन्दवः ।

ः अत्युष्णाश्चातिगीताश्च वायुस्तत्र ववौ भृशं ॥ १६ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चयं ब्रह्मा विष्णुमभाषत ।

अव्विन्दवो हि स्थूलोष्णाः कम्पते चाम्बुजं भृशं ।

ः एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वच्चिकीर्षसि ॥ १७ ॥

एतदेवंविधं वाक्यं पितामहसुखीभवत् ।

श्रुत्वाप्रतिमकर्माह भगवानसुरान्तकत् ॥ १८ ॥

किन्तु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयं ।

वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेपि च ते मया ॥ १९ ॥

इत्थं वं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।

ः किन्तु भगवान् तस्मिन् पुष्करे जातसुश्रमः ॥ ४० ॥

किं मया यत् कृतम्येव यन्मां प्रियमेमुत्तमं ।

भाषसे पुत्रवनेष्ट किमर्थं ब्रूहि तत्स्वतः ॥ ४१ ॥

एवं ब्रुवाचं देवेशं लोकयोचान्तं तत्स्वर्गा ।

ः प्रत्युवाचाञ्चु जाभास्तः ब्रह्मा वेदनिधिं प्रभुः ॥ ४२ ॥

योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिच्छया ।

ब्रह्मा मभीदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।

तद्यैव दृष्टाः कात्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते उपावृत्तस्य निऽनघ ।

नूनं मत्सरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।

भाणु हाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सच्चिन्ध स्वेन चेतसा ।
 सखी नाभ्यां प्रनेत्रस्तु, पद्मसूत्राद्दिनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूत्ते मनसोऽस्योऽपि व्याघातोऽयं कथञ्चन ।
 इत्येवानुगतिर्विन्धोः कार्य्याणामोपसर्गिकी ॥ ४६ ॥
 यन्मयानन्तरं कार्य्यं मयाभ्यवसितं त्वयि ।
 त्वां चावाधितुकामेन क्रीडापूर्वं यदृच्छया ।
 प्राद्य द्वाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्वयाद्यमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् ।
 सर्वं सर्वं कस्याश्च यन्मया यत्कृतमव ।
 तस्मान्मयोऽश्मानस्यं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तं गच्छामि सोऽनुन्तेजीमयं सुदं ।
 स चीवाश्च वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥
 विष्णुश्च वाच । पुत्रो भव ममारिद्ध सुदं प्राण्यसि शोभनं ।
 सखधनी महायोगी त्वमीश्वरः (१) प्रथवात्मकः ॥ ५० ॥
 अथप्रकृति सर्वेश्च श्री तोष्वीश्विभूवचः ।
 पद्मसो निरितीत्येवं श्वाती नाम्ना भविष्यसि ।
 पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्वसोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं गृह्यन् विरोटिनः ।
 एवं भवतु चेतुःश्री प्रीतात्मा गतमन्तरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यासृष्टमवायातं वासाकीर्णं महानवं ।
 भूतमत्यभूतं दृष्ट्वा नारायणमवाब्रवीत् ॥ ५३ ॥

अप्रमेयो महावक्त्रो दंष्ट्री व्यस्तशिरोरुहः ।
 दशबाहुस्त्रिशूलाङ्गी नयनैर्विश्वतोमुखः ॥ ५४ ॥
 लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विजतो सुश्रमेखली ।
 भेट्टे योर्ध्वेन सहता नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वस्वेष पुमान् विष्णोते जोराशिमहाद्युतिः ।
 व्याप्य सर्वा दिशो द्याश्च इत एवाभिवर्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवमुक्तो भगवान् विष्णुर्ब्रह्माण्डमब्रवीत् ।
 पद्मान्तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्ध्वे ।
 वेगेन महताकाशे व्यधिताश्च जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 छटाभिर्विश्रमतोऽत्यर्धं सिध्यते पद्मसम्भवः ।
 घ्राणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ।
 दोधूयते महापद्मं स्वच्छन्दं मम नाभिर्जं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवानीशो ज्ञानादिखान्तज्ञहिभुः ।
 भवानहश्च स्तोत्रेण ह्युपतिष्ठाम गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः क्रुद्धोऽम्बुजाभास्कं ब्रह्मा प्रीवाच केशव ।
 न भवान् न्यूनमात्मानं लोकानां योनिमुत्तमं ॥ ६० ॥
 ब्रह्माणं लोककर्तारं मास्य वेत्ति सनातनं ।
 कोऽयं भोः शङ्करो नाम ह्यावयोर्व्यतिरिच्यते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् क्रोधज्ञं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।
 मा मीवं वद कल्याण परिवादं महात्मनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेश्वरो धर्मी दुराधर्षो वरप्रदः ।
 हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वस्वेष जीवानां व्योतिरेकं प्रकाशते ।

वासक्रीडनकौर्हवः क्रीडतेशङ्करः स्त्रयं ॥ ६४ ॥
 प्रधानमव्ययं षोडशैरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
 अस्य त्रैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्मिण्यः ।
 यः कः स इति दुःस्मार्त्तैर्बुध्यते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥
 एष बीजी भवान्बीजमहं योनिः समातनः ।
 एवमुक्तोऽथ विष्वाका ब्रह्मा विश्वमभासत ॥ ६६ ॥
 भवान्योतिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः ।
 एतन्मे सूक्ष्मव्यक्तं संशयं क्षेप्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥
 ज्ञात्वा चैत्रं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लीलतन्त्रिणा ।
 इदं परमसाहस्यं प्रत्यमभ्यवदहरिः ॥ ६८ ॥
 अस्मान्महत्तरं शुद्धं भूतमन्यत्रविद्यते ।
 महत्तः परमं धाम शिवमध्याग्निना पदं ॥ ६९ ॥
 द्वैधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।
 निष्कलः सूक्ष्मव्यक्तः सकलत्र महेश्वरः ॥ ७० ॥
 अस्य मायाविधिज्ञस्य अगम्यगहनस्य च ।
 पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिणं ॥ ७१ ॥
 मयि योनीं समायुक्तं तद्बीजं काक्षपर्वथात् ।
 त्रिरक्षयमपारत्तयोन्वामण्डमजायत ॥ ७२ ॥
 शतानि दशवर्षात्रामण्डलाण्यु प्रतिष्ठितं ।
 अन्ते वत्सहस्रस्य वायुना तद्विधा कृतं ॥ ७३ ॥
 कपालमेकं बीजं चै कपालमपरं चितिः ।
 स्रस्वकाङ्क्ष महोत्सेधं श्रोऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥
 ततस्तस्मान् प्रवृत्ताका देवी देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भी भगवान् अहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥
 ततो रवर्षसहस्रान्ते वायुना तद्विवाजितं ।
 अताराकोन्दुनक्षत्रं गूर्ध्नं लोकामवेश्च च ।
 कोऽयमनेत्यभिष्याते (१) कुमारोऽभवंस्तादा ॥ ७६ ॥
 प्रियदर्शनास्तु तनवी येऽतीताः पूर्वजास्तव ।
 भूयो वर्षसहस्रान्ते तत एवान्मजास्तव ।
 भुवनामससद्वाशाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७७ ॥
 श्रीमान् सनत्कुमारस्तु ऋतुयैवोषीरेतसी ।
 सनातनश्च सनकस्तथैव च सनन्दनः ।
 उत्पन्नाः समकालान्ते बुध्यातीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७८ ॥
 उत्पन्नाः प्रतिष्ठात्मानो जगदुचैतद्व हि ।
 नारयान्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥
 अस्य सोम्यं बहुक्लेशं जराशोकसमन्वितं ।
 जीवितं मरणश्चैव सम्भवश्च पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 स्वप्नभूतं पुनः स्वर्गं दुःखानि नरकास्तथा ।
 विदित्वा चागमं सर्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥
 ऋभुं सनत्कुमारश्च दृष्ट्वा तव वशे स्थितौ ।
 त्रयस्तु चीन् मुषान् दित्वा आत्मजाः सनकादयः ।
 वैवर्तेन तु ज्ञानेन निवृत्तास्ते महीजसः ॥ ८२ ॥
 ततस्तेष्वपहृत्तेषु सनकादिषु वै त्रिषु ।
 भविष्यसि विमूढस्तु मायया शङ्करस्य तु ॥ ८३ ॥

१ कोऽयमनेत्यभिष्याते इति च० ।

प्रवं कल्पे तु वैकल्पे (१) संज्ञा नश्यति तेऽनघ ।
 कल्पशेषाणि भूतानि सूक्ष्मानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैषा शैश्वरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एष पर्वतो मेरुर्देवलोका उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तवेवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।
 ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेद्यथं ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा जगद्गुरुं ।
 त्वाच्च माञ्चैव संक्रुषो निश्वासानिर्हृद्देयं ॥ ८७ ॥
 यत्वं ज्ञात्वा महायोगं अभ्युत्तिष्ठनं महाबलः ।
 अहं त्वामग्रतः कृत्वा स्तोत्रेहमनलप्रभं ॥ ८८ ॥
 सूर उवाच । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा ततः स गरुडध्वजः ।
 अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्त्तमानैस्तथैव च ।
 नामभिस्त्वान्दसेष्वैव इदं स्तोत्रमुदीरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः शेषाधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेढ्रायोर्धमेढ्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्याय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो ह्यध्याय पूज्याय सखोजाताय वै नमः ।
 गङ्गराय धनेशाय हैमवीराम्बराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते अस्मदादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्मात्रदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥

नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः ।

नमो भुवनिशीथानामृषीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥

विद्युद्दशनिमेषानां गर्जितप्रभवे नमः ।

उदधीनाञ्च प्रभवे ह्रीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥

अद्रीनां प्रभवे चैव वर्षाणां प्रभवे नमः ।

नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥

नमस्त्र्योषधिप्रभवे हृत्पाणां प्रभवे नमः ।

धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितौनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥

नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।

नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥

निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः ।

अहोरात्रार्धमासानां मासानां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥

नम ऋतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।

प्रभवे च परार्धस्य परस्य प्रभवे नमः ॥ ९० ॥

नमः पुराणप्रभवे युगस्य प्रभवे नमः ।

चतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ ९१ ॥

कश्योदये निबहानां वार्त्तानां प्रभवे नमः ।

नमो विश्वस्य प्रभवे ब्रह्मादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥

विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।

नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥

पितृणां पतये चैव पशूनां पतये ।

वाग्मिषाय नमस्तुभ्यं पुराणवृषभाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुचारकेशाय जड्वचक्षुःशिराय च ।
 नमः पशूनां पतये गोष्ठवेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।
 गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥
 गोकर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकर्णाय वै नमः ।
 वाराहायाप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥
 नमोऽप्सरसां पतये गणानां ह्यौमये नमः ।
 अश्वसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥
 नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये श्रीमते द्वीभते नमः ।
 बलावलसमूहाय ह्यक्षीभ्यक्षीभषाय च ॥ २०९ ॥
 दीर्घमूत्रैकमूत्राय हृषभाय ककुभिने ।
 नमस्त्रैथ्याय वपुषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥
 भूताय च भविष्याय वर्त्तमानाय वै नमः ।
 सुवर्चसेऽथ वीराय शूराय ह्यतिगाय च ॥ २११ ॥
 वरदाय वरेष्याय नमः सर्वगताय च ।
 नमो भूताय भव्याय भवाय मङ्गले तथा ॥ २१२ ॥
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।
 नमो वन्द्यगन्तु मीचाय जनाय तरकाय च ॥ २१३ ॥
 भवाय भजसाताय इष्टाय याजकाय च ।
 अश्वदीर्घाय द्वीताय तप्त्राय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥
 नमः प्राणाय हस्ताय नमः स्नाभरणाय च ।
 वृताय अपवृताय प्रवृत्तप्रश्रिताय च ॥ २१५ ॥
 नमस्तुष्टाय नूर्त्नाय ह्यग्निष्टोमस्विजाय च ।

नम ऋताय सत्याय भूताधिपतये नम ॥ २१६ ॥
 सदस्याय नमश्चैव दक्षिणावसृष्टाय च ।
 महिसायाश्च लोकानां पशुमन्त्रोपधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय अश्वकाय सुगन्धिने ।
 नमोऽस्त्रिन्द्रियपतये परिहाराय स्रन्धिने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽस्त्रिसुखाय च ।
 सर्व्वतः पाणिपादाय रुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः ।
 नमः सिधाय मेध्याय चेष्टाय त्वव्ययाय च ॥ २२० ॥
 सुवीराय सुवीराय छाचीभ्यश्चीभणाय च ।
 सुमेधसे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्वाय तपनीयनिभाय च ।
 विरूपाक्षाय अक्षाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 दृष्टिघ्नाय नमश्चैव नमः सौम्येक्ष्वाय च ।
 नमो धूम्राय श्वेताय कृष्णाय लोहिताय च ॥ २२३ ॥
 पिशिताय पिशङ्गाय पीताय च निषङ्गिणे ।
 नमस्ते सविशेषाय निर्विशेषाय वै नमः ॥ २२४ ॥
 नमो वै पद्मवर्णाय मृत्युञ्जाय च मृत्यवे ।
 नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।
 नमः कपासहस्ताय दिम्बलाय कपर्दिने ॥ २२६ ॥
 अप्रमेयाय शर्वाय ज्ञानध्याय वराय च ।
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव विभ्रावाय ज्ञानानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय चः ।
 अर्कप्रभशरीराय बलिने रंहसाय च ॥ २२८ ॥
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधसेऽक्षमालाय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 चित्राय चित्रवर्णाय विचित्राय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रघोन्नाय मखन्नाय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ २३१ ॥
 अरिहाय कृतान्ताय तिग्मायुधधराय च ।
 समीदाय प्रमोदाय हरिणायैव ते नमः ॥ २३२ ॥
 प्रणवप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च ।
 मृगव्याधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वशातिशयाय च ।
 पुरभेद्रे च शान्ताय सुगन्धाय वरेश्वरे ॥ २३४ ॥
 पुण्यवेत्त स्वरूपाय भगने चान्तकाय च ।
 कणाहाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ २२५ ॥
 रवेः करालचक्राय नागेन्द्रदमनाय च ।
 दैत्यानामन्तकायाथो दिव्याक्रन्दकराय च ॥ २३६ ॥
 श्मशानरतिनित्याय नमस्त्रयम्बकधारिणे ।
 नमस्ते प्राणपालाय धवमालाधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रह्लादशोकैर्विधिभूतैः परिष्टुताय च ।

नरनारीशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २३८ ॥
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु नृत्यश्रीलाय वार्धे नृत्यप्रियाय च ॥ २३९ ॥
 मन्यवे श्रौतश्रीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भीमाय शीघ्ररूपधराय च ॥ २४० ॥
 विभीषणाय भीमाय भगप्रमथनाय च ।
 सिद्धसङ्घातगीताय भद्राभागाय वै नमः ॥ २४१ ॥
 नमो सुक्तादृहासाय चेङ्गितास्फोटिताय च ।
 नदते कूर्दते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २४२ ॥
 नमोऽमुताय स्वपते धावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यायते जृम्भते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २४३ ॥
 चलते क्रीडते चैव लम्बोदरशरीरिणे ।
 नमः कृताय कम्पाय सुण्डाय विकाराय च ॥ २४४ ॥
 नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः ।
 नमो विकृतवेषाय क्रूरीग्रामर्षणाय च ॥ २४५ ॥
 अप्रमेयाय दीप्ताय दीप्तये निर्गुणाय च ।
 नमः प्रियाय वादाय सुद्रामणिधराय च ॥ २४६ ॥
 नमस्तोकाय तनवे गुणैरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुह्याय अगम्यागमनाय च ॥ २४७ ॥
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सञ्जनसेवितौ ।
 सर्वेषां सिद्धयोगानामधिष्ठानन्तवोदरं ॥ २४८ ॥
 मध्येऽन्तरीक्षं विस्तीर्यन्तारागणविभूषितं ।
 तारापथ इवाभाति श्रीमान्हारस्तवोरसि ॥ २४९ ॥

दिशो दशभुजास्ते वै केयूराद्भूषिताः ।
 विस्तीर्णपरिषादश्च नीलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कण्ठस्ते शोभते श्रीमान् हेमसूत्रविभूषितः ।
 दंष्ट्राकरासदुर्ध्वमनोपम्यं सुखं तव ॥ २५१ ॥
 पद्ममास्राक्ततोष्णीषं श्रीर्धन्वं शोभते कर्णं ।
 दीप्तिः सूर्य्यं वपुश्चन्द्रे स्यैर्येभूर्ध्वानिलो वसे ॥ २५२ ॥
 तैष्णमन्मो प्रभा चन्द्रे खे गन्दः शैत्यभसु च ।
 अक्षरोत्तमनिष्पन्दान् गुणानेतान्विदुर्धुधाः ॥ २५३ ॥
 जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेश्वरः ।
 पुरेशयो गुहावासी खेचरो रजनीचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिधिर्गुह्यगुह्यर्नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
 ह्यश्रीर्षा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोधव्यो बोधनो नेता धूर्ध्वो दुःप्रकम्पकः ।
 उहद्रघो भीमकर्मा उहृत्कीर्त्तिर्धनश्चयः ॥ २५६ ॥
 घण्टाप्रियो ध्वजो ह्यजो पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवची पट्टिग्री गङ्गी पाण्डस्ताः परम्बहत ॥ २५७ ॥
 अगमस्वनघः शूरो देवराजारिमर्दनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्द्विषन्तो निहन्ता बुधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्वं चायं वान्सर्वान् पितृन्नेव न ह्यप्यसे ।
 क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामहा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥
 ब्रह्मस्थो ब्रह्मचारी च गीर्णस्त्वं शिष्टपूजितः ।
 वेदानामव्ययः क्रोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 ह्यस्य वेदं वहति वेदोक्तं ह्यव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥

भवानीशो नादिमान् धामराशि-

र्त्रेष्वा लोकानाम्बं कर्ता त्वादिसगं ।

साङ्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा

चीचध्वानास्ते न मृत्युं विगन्ति ॥ २६२ ॥

योगेन स्वाध्यानिनो निस्त्रयुक्ताः

प्रात्वा भोगान् सख्यजन्ते पुनस्तान् ।

येऽन्ये मर्त्वास्वा प्रपन्ना विद्युदाः

ते कर्षाभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्मः स्वशक्तितः ।

कीर्त्तितं तव माहात्म्यम पारं परमात्मनः ।

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तव नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—000①000—

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं ।

सूत उवाच । संपिवन्निव तो दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः ।

प्रप्लवदनीऽत्पथंमभवच्च स्वकीर्त्तनात् ॥ १ ॥

उमापतिर्विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।

पिनाकी खण्डपरशुभूतप्रान्तस्त्रिलोचनः ॥ २ ॥

ततः स भगवान् देवः श्रुत्वा वाक्यामृतन्तयोः ।

जानन्नपि महाभागः प्रीतपूर्वमद्यानवीत् ॥ ३ ॥

को भवन्तो महात्मानो परस्परद्वितैषिणौ ।

समेतावम्बुजाभाक्षौ तस्मिन् घोरे जलप्लवे ॥ ४ ॥

तामूचतुर्महात्मानौ सन्निरीक्ष्य परस्परं ।

भगवन् किञ्च तथ्येन विद्मतेन त्वया विभो ।

शुच वा सुखमानन्त्यमिच्छाचारमृते त्वया ॥ ५ ॥

उवाच भगवान् देवो मधुरस्रक्षया गिरा ।

भो भो हिरण्यगर्भं त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्यहं ॥ ६ ॥

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताक्षरयुक्तया ।

भवन्तो माननीयौ वै मम हार्दतरावुभौ ।

शुवाभ्यां किन्दाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥

तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरब्रवीत् ।

ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्व्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्पुः पुत्रलिप्तया ॥ ९ ॥
 अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।
 वीरमप्रतिमं पुत्रं यत् त्वमिच्छसि धूर्व्वहं ॥ १० ॥
 पुत्रत्वेनाभियुक्त्स्व त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य कांक्षं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११ ॥
 ईशानं वरदं ब्रह्मभिवाच्य कृताञ्जलिः ।
 सवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ १२ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः ।
 पुत्रो मे भव विश्वात्मन् स्वतुष्यो वापि धूर्व्वहः ।
 नाभ्यं वरमहं वने प्रीते त्वयि महेश्वरं ॥ १३ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगनेत्रहा ।
 निष्कल्पममायस्य वाङ्मित्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥
 यदा कार्यसमारम्भे कस्मिंश्चित्तव सुमत ।
 अनिष्यत्तो च कार्यस्य क्रोधस्त्वां समुपेष्यति ।
 आत्मैकादश ये रुद्रा विहिताः प्राणहेतवः ॥ १५ ॥
 सोऽहमेकादशात्मा वै शूलहस्तः सहासुगः ।
 ऋषिर्भिषो महात्मा वै सलाटाङ्गविता तदा ॥ १६ ॥
 प्रसादमतुषं कृत्वा ब्रह्मण्यस्तादृशं पुरा ।
 विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरन्तव ॥ १७ ॥
 स ह्येवाच महाभागी विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्व्वमेतत् कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुप्रतिष्ठाऽस्तु भक्तिरम्बुद्वाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवं ।

विष्णो मृषु ग्रथा देव प्रीतोऽहन्तव शाश्वत ॥ १८ ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च जङ्गमं स्थावरश्च यत् ।

विश्वरूपमिदं सर्वं ब्रह्मनारायणात्मकं ॥ २० ॥

अहमग्निर्भवान् सीमो भवान् राचिरहं दिनं ।

भवानृतमहं सत्यं भवान् क्तुरहं फलं ॥ २१ ॥

भवान् ज्ञानमहं ज्ञेयं यज्जपित्वा सदा जनाः ।

मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ।

आवास्यां सहिता चैव गतिर्नान्या युगक्षये ॥ २२ ॥

आत्मानं प्रकृतिं विधि मां विधि पुरुषं शिवं ।

भवानहंशरीरं मे त्वहन्तव तमेव च ॥ २३ ॥

वामपार्श्वमहश्चाद्यं श्चामं त्रीवक्त्रलक्ष्यं ।

त्वञ्च वामितरं पार्श्वं त्वहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥

त्वञ्च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।

भवान्सर्वं स्य कार्यस्य कर्ताहमधिदैवतं ॥ २५ ॥

तदेहि क्षिति ते वक्ष्ये गमिष्याम्यमुदप्रभ ।

एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्द्वयोऽन्तर्धानमीश्वरः ॥ २६ ॥

ततः सोऽन्तर्हिते देवे सम्प्रहृष्टस्तदा पुनः ।

अशेत ययने भूप प्रविश्यान्नाजले हरिः ॥ २७ ॥

तं पद्मं पद्मगर्भाभं प्रप्लाव्यः पद्मसम्भवः ।

सम्प्रहृष्टमना तस्या भेजे त्राद्यं तदासनं ॥ २८ ॥

अथ दीर्घञ्च कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ ।

महावसो महासखी भ्रातरो मधुवैटमी ॥ २९ ॥

जचतुश्चैव वचनं मन्त्रो वै नो भविष्यसि ।
 एवमुक्त्वा तु तो तस्मिन्नन्तर्धानं गतावुभौ ॥ ३० ॥
 दारुणन्तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसम्भवः ।
 माहात्म्याच्चात्मनो बुद्ध्वा विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥
 कर्षिकाघटनं भूयो नाभ्यजानाद्यदा गतिं ।
 ततः स पद्मनाखेन प्रवतीर्य रसातलं ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गन्दृश्येऽन्तर्जले हरिं ॥ ३२ ॥
 स च तं बोधयामास विबुधश्चेदमव्रवीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव चायस्त्रोत्तिष्ठ शङ्कुर ॥ ३३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहासमरिन्दमः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥
 तस्मात्पूर्व्वं त्वया चोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयं ।
 तस्माद्भूतादिवाक्त्रैस्तौ दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 भूर्भुवःस्वःस्ततो देवं विविष्टस्वमयोनिजं ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमेवासीनमागतं ॥ ३६ ॥
 गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उन्नीर्य भ्रातरौ मुखात् ।
 विष्णुं जिष्णुश्च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।
 मधुकैठभयोर्ज्ञात्वा तयोरागमनं पुनः ॥ ३७ ॥
 चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सप्तमी ।
 कृतसादृश्यरूपौ तो तावेवाभिसुप्तौ स्थितौ ॥ ३८ ॥
 ततस्तौ प्रोचतुर्द्वैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः ।
 अस्माकं युष्यमानानां मध्ये वै प्राञ्जिकी भव ॥ ३९ ॥
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तम्भरापः स्वमायया ।

चक्रतुस्तुमुलं युद्धं यस्य येनेषितं तदा ॥ ४० ॥
 तेषान्तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षगतङ्गतं ।
 न च युद्धमदोष्केको ह्यन्योन्यं संन्यवत्तत ॥ ४१ ॥
 सक्षयहयसंस्थानाद्दुपवन्तौ स्थितेऽङ्गिती ।
 सादृश्याद्व्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानसुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तथोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सुष्मं बबन्ध कवचन्तयोः ।
 भामिखलञ्च गानञ्च ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्त्वभवत्कन्या विश्वरूपसमुत्थिता ।
 पद्मेन्दुवदनप्रस्था पद्महस्ता शुभा सती ।
 तां दृष्ट्वा व्यधितो दैत्यो भयाहर्षविवर्जितो ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 साक्षा संपूज्य सा कन्या ब्रह्मायं प्राञ्जलिस्तदा ।
 मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीं ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्गीर्ष्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गीर्षं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्मात्स्वप्नैव ससुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन षोष्यते ।
 एकानंशात्तु यस्मात्स्वमनेकांशा भविष्यसि ॥ ४९ ॥
 गीर्षानि तावदेतानि कर्मेजान्यपराणि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादात् शुभानन ॥ ५० ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, Park Street, Calcutta,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Uttara Naishadha, 12 fasci.	Rs.	7	8
Imitanyā-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	1	14
Śrauta Sūtra, Aśvalāyana, 11 fasci.	6	14
----- Uṭyāyana, 9 fasci.	5	10
Śankara Vijaya, 3 fasci.	1	14
Śaiṣeṣika Darśana, 5 fasci.	3	2
aśa-rūpa, 3 fasci.	1	14
śaushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.	1	4
śukhya-sāra, 1 fasci.	0	10
śrīhat Sañhita, 7 fasci.	4	6
śrīlita-vistara, 6 fasci.	3	12
Śaittirīya Brāhmaṇa, 24 fasci.	15	0
Śaittirīya Sañhita, 29 fasci.	18	2
Śaittirīya Aranyaka, 11 fasci.	6	14
Śaitir Upanishad, 3 fasci.	1	14
Aśvalāyana Grihya Sūtra, 4 fasci.	2	8
Jimāsā Darśana, 13 fasci.	8	2
Śāṅḍya Brāhmaṇa, 19 fasci.	11	14
Jopatha Brāhmaṇa, 2 fasci.	1	10
Ytharvaṇa Upanishads, 5 fasci.	3	2
Agni Purāṇa, 14 fasci.	8	12
Śāma Veda Sañhita, 37 fasci.	23	2
Jopāla Tāpani, 1 fasci.	0	10
Śrīśiñha Tāpani, 3 fasci.	1	14
Jhaturvarga Chintāmani, 33 fasci.	20	10
Jobbiliya Grihya Sūtra, 9 fasci.	5	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, 3 fasci.	1	14
Śaittirīya Prātiśākhya, 3 fasci.	1	14
Śrīthirāj Rāsu, by Chand Bardai, 3 fasci.	1	14
Rājatarangini,	4	0
Jahābhārata, vols. III. and IV.,	40	0
Purāṇa Sangraha,	1	0
Śāli Grammar, 2 fasci.	1	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3	2
Chhāndogya Upanishad, English, 2 fasci.	1	4
Śaittirīya &c., Upanishads, English, 2 fasci.	1	4
Śākhya Aphorisms, English 2 fasci.	1	4
Śāhitya Darpaṇa, English 4 fasci.	2	8
Brahma Sūtra, English,	1	0
Kātantra, 4 fasci.	4	0
Kāmandakīya Nītisāra, 4 fasci. (Fas. 1, out of stock.)	2	8
Bhāmati, 6 fasci.	3	12

▲phroisms of S'andalya, English, 1 fasci.	Rs. 0 1
Váyu Purāṇa, 2 fasci.	1 4

ARABIC AND PERSIAN SERIES.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25
Risālah-i Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.)	1
Fihrist Tūsi, 4 fasci.	3
Nukhbat-ul-Fikr.	0 1
Futūh-ul Shām. Wāqidi, 9 fasci.	5 1
Futūh-ul-Shām, Azadi, 4 fasci.	2
Magházi of Wāqidi, 6 fasci....	3
Isabah, 28 fasci., with supplement,	20 1
Tārikh-i-Firūz Shāhi, 7 fasci.	1
Tārikh-i-Bahāqi, complete in 9 fasci.	5 1
Muntakhab ut Tawārikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9
Wis o Rāmīn, 5 fasci.	2
Iqbāl-námah-i-Jahāngiri, complete in 3 fasci.	1 1
'Alamgir-námah, 13 fasci., with index,....	8
Pādshāh-námah, 19 fasci., with index,..	11 1
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfi Khān, 19 fasci., with index	12 1
Ain-i-A'kbari, Persian text, 4to., 22 fasci.	27
Ain-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A. vol. I.,...	12
Farhang-Rashidi, 14 fasci., complete,	17
Nizām's Khirad-námah-i-Iskandari, 2 fasci, complete,	2
Akbar-námah, 13 fasci. with Index,	15
Ma'sir-i' Alamgiri, by Muhammad Saqi, complete 6 fasci, with index,	3 1
Haft Asmān, history of the Persian Masnawi ...	1
Tabaqat-i-Nāciri, English translation by Raverty, 8 fasci.	8
Tabaqat-i-Nāciri, Persian text, 5 fasci.	3

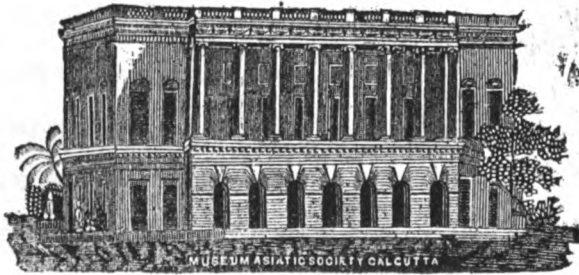
MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48 vols. XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58 and vols. XXXIII to XLV, 1864-76, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XII. and vols. XVII. to XX. each	Rs. 10 0
Do. do. Index, ...	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata, ...	2 0
— of Sanskrit Manuscripts, ...	1 0
— of Arabic and Persian Manuscripts, ...	1 0
Tibetan Dictionary, ...	10 0
— Grammar, ...	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 13 fasci.	13 0
Itilāhāt-i-Sūfiyah. Edited by Dr. A. Sprnger, 8 vo.	1 0
Jawāmi' ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4 to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson.	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2 0
Han Kuong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, ...	1 8
'Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, vols. II. IV., ...	16 0
Analysis of the Sher Chūn, by Alexander Csoma de Kőrös, ...	1 0
Khazānat-ul-'ilm, ..	4 0
Sharāyat-ul-Islām, ...	4 0
Anis-ul-Musharrihin, ..	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. No. 1 Grammar ...	2 0

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 428.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RĀJENDRALĀLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS III.

CALCUTTA.

PRINTED BY K. N. BHATTĀCHĀRYA, AT THE GANĒSA PRESS.

1879.

ततस्ती पीडयामानो तु वरमिनमयाचतां ।
 अनाहतं नौ मरणं पुत्रत्वञ्च भवेत्तव ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयद्यमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विष्णुर्जिष्णुषाप्यनयन्मधुं ॥ ५२ ॥
 एवन्ती निहतो दैत्यो विष्णुना जिष्णुना सह ।
 प्रीतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥ ५३ ॥
 पुत्रत्वभीक्षेण यथा द्याव्मा दत्तो निबोधत ।
 विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्यराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अथ वर्षगतं पूर्णं सभयः प्रत्युपस्थितः ।
 संचेषसप्रवह्नीरं स्वस्थानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५६ ॥
 यदि गोविन्द भद्रन्ते क्षिप्तस्ते यादसां पतिः ।
 कूहि यत् करणीयं स्यान्नया ते सक्षिपवर्धन(१) ॥ ५७ ॥
 वाङ् मृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम ।
 प्रसादो यस्त्वया लब्ध ईश्वरात् पुत्रलिप्सया ॥ ५८ ॥
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूद्वृणो भवान् ।
 चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विसृजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संजाङ्गोविन्दात् पद्मयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उग्रं ततो महत् ॥ ६० ॥

१ प्रयोमोऽयं चार्धः ।

२ विसृजस्व चेति ७० ।

तस्यैवन्तप्यमानस्य न किञ्चिन्नमवर्त्तत ।
 ततो दीर्घेष कालेन दुःखात् क्रोधो व्यवर्त्तत ॥ ६१ ॥
 सक्रोधाविष्टनेत्राभ्यामपतन्नशुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दुभ्यो वातपित्तकफामकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलङ्घिताः ।
 प्रकीर्षकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥
 सर्पास्तथायजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ।
 अहो धिक् तपसा मद्भ्यं फलमीदृशकं यदि ।
 लोकावैनाशिकी जज्ञे आदावेव प्रजा मम ॥ ६४ ॥
 तस्य तीव्राभवन्मूर्च्छां क्रोधामर्षसमुद्भवा ।
 मूर्च्छाभितापेन तदा जहो प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात् कारुण्यपूर्वकं ।
 आत्मैकादश ते रुद्राः प्रोद्भूतारुदतस्तथा ।
 रोदनात् खलु रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः ।
 प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च ।
 तस्य प्राणान् ददौ भूयस्त्रिशूली नीलसोहितः ।
 ललाटात् पद्मयोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः ।
 प्रहृष्टवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपयाचस्त मां ब्रह्मान् अर्त्तमर्हसि चात्मनः ।

मां च वेद्यात्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 श्रुत्वा त्विदं वचस्तस्य प्रभूतञ्च मनोगतं ।
 पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगन्धौरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा शुद्धजास्मूनदप्रभः ॥ ७२ ॥
 भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः ।
 को मवान् विश्वभूतिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।
 ततः प्रत्यवदद्गुह्यो ह्यभिवाद्यात्मजैः सह ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचिती विश्वाना सह ।
 पुत्रो मे भव देवेति त्वत्सुख्यो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विद्युतैः कार्यं सर्वैर्विश्वात्मसम्भवैः ।
 विषादम्वज देवेश लोकांस्तं स्रष्टुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुक्त्वा ब्रह्मा प्रीतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद् भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह ।
 वीजी त्वं सर्वभूतानां तत् प्रपन्नस्ताथा भव ।
 वाङ्मित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः ।
 मनोऽग्रे सोऽसृजहेवो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वां सरस्वतीञ्चैव ततस्तां विश्वरूपिणीं ॥ ७९ ॥
 ऋगुमङ्गिरसं दक्षं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 वसिष्ठञ्च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥ ८० ॥

पुत्रानात्मसमानन्यान् (१) सोऽसृजद्विष्वसम्भवान् ।
 तेषां भ्रूयोऽनुमार्गेण गावो वक्त्राह्विजन्निरे ॥ ८१ ॥
 ओंकारप्रसुखान् वेदानभिमान्याश्च देवताः ।
 एवमितान् यथा प्रोक्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दद्याद्यान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥
 अमुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ।
 ब्रह्मणस्त्वेष सन्देयस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवसुक्ती भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 ब्रह्मणस्त्वात्मजा मह्यं प्राणान् गृह्य च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कृत्वायजायजानेतान् ब्राह्मणानात्मजात्मसः ।
 ब्रह्मादिस्तन्मपर्थ्यन्तान् सप्तलीकात्ममात्मकारान् ।
 भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्वस्ति वः ॥ ८६ ॥
 तेनैवसुक्ताः प्रत्यक्षुः रुद्रमाद्यन्निशूक्षिणं ।
 यथाप्रापयसे देव तद्या तहै भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अमुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 जचुर्दक्षं महात्मानं भवान् श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्त्वत्य भद्रन्ते प्रजाः स्रक्षामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्त्विति वै दक्षः प्रत्यपश्यत भाषितं ।
 तैः सह स्रष्टुमारेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्गस्थिते ततः स्थायी ब्रह्मा सर्गमघासृजत् ॥ ८९ ॥

२५ अ० ।] मधुकैटभोत्पत्तिविनाश वर्णनं ।

१८७

अथास्य सममेऽतीते कल्पे वै सम्बभूवतुः ।

ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोलोकनिवासिनौ ।

ततो महर्षीनन्यान् स मानसानसृजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाश-
वर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

स्वरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विस्मयनीयानि रहस्यानि महामते ।

त्वयोक्तानि यथातत्त्वं लोकानुग्रहकारणात् ॥ १ ॥

तत्र वै संग्रयो मङ्गलमववारेषु शूलिनः ।

किं कारणं महादेवः कलिं प्राप्य सुदारुणं ।

हित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥

अस्मिन्मन्वन्तरे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो ।

अवतारं कथञ्चक्रे एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

भक्तानामुपदेशार्थं विनयात् पृच्छतो मम ।

कथयस्व महाप्राज्ञ यदि आव्यं महामतं ॥ ४ ॥

श्रीमश उवाच(१) । एवं पृष्टोऽथ भगवान् वायुर्लोकहिते रतः ।

इदमाह महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ ५ ॥

एतद्भुमतमं(२) लोके यस्मान्त्वं परिपृच्छसि ।

तत्सर्वं शृणु गाधेय उच्यमानं यथाक्रमं ॥ ६ ॥

पुरा ह्येकार्णवे वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके ।

१ श्रीमहर्षेण उवाचेति क० ।

२ एतद्भुमतममिति च० ।

स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिसुदीरयन् ॥ ८ ॥
 अशब्दस्पर्शरूपान्तामगन्धां रसवर्जितां ।
 श्रुतिं ह्युदीरयन् देवी यामविन्दच्चतुर्भुङ्क्षुः ॥ ९ ॥
 ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्थाय भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा त्रितयं कोऽन्वयन्त्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरं ।
 अशब्दस्पर्शरूपञ्च रसगन्धविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अथोत्तमं स लोकेषु स्वभूर्त्तिंश्चापि पश्यति ।
 ध्यायन्वै स तदा देवमथैनं पश्यते पुनः ॥ १२ ॥
 तं श्वेतमथ रक्तञ्च पीतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्यं तत्र पश्येत न स्त्री न च नपुंसकं ॥ १३ ॥
 तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदक्षरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्घलः ।
 स श्रीकारो भवेद्देदः अक्षरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयम्भुवः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तन्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरीहितं ।
 एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नथ महेश्वरः ।

हिमात्रमक्षरं जज्ञे ईशित्वेन हिमात्रिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्हिमात्रन्तु चिन्तयामास चाक्षरं ।
 प्रादुर्भूतञ्च रक्तन्तत् छेदने षट्क्ष सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीर्ज्ज्वा वायवः स्य देवो वः सविता पुनः ।
 ऋग्वेद एकमात्रस्तु हिमात्रन्तु यजुः स्मृतं ॥ २० ॥
 ततो वेदं हिमात्रन्तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं ।
 हिमात्रं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य चोद्धारः सम्बभूव ह ।
 ततस्तदक्षरं ब्रह्मा भीकारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्यत्ततः पीतामृचश्चैव समुत्थिताम् ।
 अन्न आयाहि वीतये षट्शानो हृद्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसन्ध्यं यच्चिरक्षरं ।
 त्रिवर्णं यत् त्रिषवणमोद्धारं ब्रह्मसंज्ञितं ॥ २४ ॥
 ततश्चैव त्रिसंयोगात् त्रिवर्णन्तु तदक्षरं ।
 लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यञ्च सहितं त्रिदिवं त्रिकं ॥ २५ ॥
 त्रिमात्रन्त्रिपदश्चैव त्रियोगश्चैव शाश्वतं ।
 तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भुवः ।
 चतुर्दशमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसं ।
 तमोकारं स ज्ञत्वादौ विज्ञेयः स स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्दश ।
 नानावर्णाः स्मरा दिव्यमाद्यन्तश्च तदक्षरं ।

तस्मात् त्रिषष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 ततः साधारणार्थाय वर्णानाम् स्वयम्भुवः ।
 अकाररूप आदौ तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥
 ततस्तोभ्यः स्वरैभ्यस्तु चतुर्दश महासुखाः ।
 मनवः सम्प्रसूयन्ते दिव्या मन्वन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥
 चतुर्दशमुखो यस्य अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 ब्रह्मकल्पः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 मुखात्तु प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः ।
 अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥
 द्वितीयात्तु मुखात्तस्य आकारो वै सुखः स्मृतः ।
 नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥
 तृतीयात्तु मुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।
 यजुर्मयः स चादित्यो यजुर्वर्षेदी यतः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 ईकारः स मनुर्ज्ञयो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।
 ततः अत्र प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु अत्रियः ॥ ३५ ॥
 चतुर्थात्तु मुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।
 वर्णतस्तु स्मृतस्तान्नः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६ ॥
 पञ्चमात्तु मुखात्तस्य ऊकारो नाम जायते ।
 पीतको वर्णतश्चैव मनुश्चापि चरिणावः ॥ ३७ ॥
 ततः षष्ठान्मुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः ।
 वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥
 सप्तमात्तु मुखात्तस्य ततो वैवस्वतो मनुः ।
 ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः कृष्ण उच्यते ॥ ३९ ॥

अष्टमात्तु सुखात्तस्य ऋकारः श्यामवर्णतः ।
 श्यामाक्षरसवर्णस्य ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४० ॥
 सुखात्तु नवमात्तस्य लृकारो नवमः स्मृतः ।
 धूम्रो वै वर्णतद्यापि धूम्रस्य मनुवच्यते ॥ ४१ ॥
 दशमात्तु सुखात्तस्य लृकारः प्रभुवच्यते ।
 समथैव सवर्णस्य बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥
 सुखादेकादशात्तस्य एकारो मनुवच्यते ।
 पिशङ्गो वर्णतथैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३ ॥
 द्वादशात्तु सुखात्तस्य ऐकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुवच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयोदशान्सुखात्तस्य ओकारो वर्ण उच्यते ।
 पञ्चवर्णसमायुक्त ओकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५ ॥
 चतुर्दशसुखात्तस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 कर्बुरो वर्णतथैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥ ४६ ॥
 इत्येते मनवथैव स्वरा वर्णाश्च कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७ ॥
 परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद् वृता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्वयस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 सवर्णाः सदृशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात्सन्धयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिर्नाम

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—000@000—

महादेवतनुवर्णनं ।

ऋषय ऊचुः । अस्मिन् कल्पे त्वया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्भुनिभिः सह ॥ १ ॥

सूत उवाच । उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः ।

विस्तरैषास्य वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान् वङ्गन् ।

कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥

कल्पादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः ।

प्रादुरासीत्ततोद्देऽस्य कुमारो नीललोहितः ।

तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितं ।

किं रोदिषि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीद्देहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।

रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ६ ॥

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।

नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयम्भुवं ॥ ७ ॥

मवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाथ शङ्करं ॥ ८ ॥

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

१ कल्पेऽष्टमे व्यतीतेत्येति ५० ।

शिवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भुवं ॥ १० ॥
 पशुनां त्वं पतिर्हैव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 ईशस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १२ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवाचाथ तं प्रभुं ॥ १३ ॥
 भीमस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उग्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १५ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ।
 महादेवस्तु नाम्नासि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १६ ॥
 सन्ध्या नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः ।
 प्रोवाच नाम्नामितेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १७ ॥
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषां नाम्नां स्वयम्भुवा ।
 सूर्यो मही जलं वज्रिर्वायुराकाशमिव च ॥ १८ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणसन्द इत्ये ते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यस्य वन्द्यः स्यादरुद्रस्तात्र हिनस्ति वै ॥ १९ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।

द्वितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतस्यापो द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्थं रसात्मकं ।
 तद्विवेश ततस्त्रोयं तस्मादापो मवः स्मृतः ॥ २१ ॥
 यस्माद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
 भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां सम्भवः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तस्मान्मूत्रं पुरीषञ्च नाप्सु कुर्वीत सर्वदा ।
 न स्त्रायेदप्सु नग्मश्च न निष्ठीवेत् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचर्चीत वहन्न संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेध्यामेध्यशरीरत्वान्नैव दुष्यन्तापः क्वचित् ।
 विवर्णरसगन्धाश्च अल्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रश्च तस्मात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेध्याश्चैवामृताश्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥ २६ ॥
 तस्मादापो न रुन्धीत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्त्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितं ।
 शर्व्वं स्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतं ।
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियं ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत्स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्चितं ।
 तद्विवेश ततो भूमिस्तस्माद्भुः शर्व्वं उच्यते ॥ २९ ॥
 तस्मात् कुर्वीत नो विद्वान् पुरीषमूत्रमेव वा ।
 न स्त्रायायां न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्राष्ठत्य कुर्वीत अन्तर्वाय तृणैर्मर्हो ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शर्वी न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना तनुस्तव ।
 ब्रह्मोक्ते यच्छरीरस्यं पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेश तं तदा वायुरीशानो वायुरथ्यते ।
 तस्मादेनं परिवदेदायतं वायुमीश्वरं ।
 एवं युक्तमथेशानो नैव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं ।
 यत्ते पश्यपतौत्युक्तं मया नामैह पञ्चमं ।
 पञ्चमी पञ्चमस्यैव तनुर्नाम्नाग्निरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्यं तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेश तत्तदा अग्निस्तस्मात्पश्यपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा द्यौषधीगणः ।
 एवं यो वर्त्तते विहान् सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नक्तन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेधाता सूर्याचन्द्रमसावभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तत्राविष्टं सर्वमिदन्तनुभिर्नामभिः सह ।

१ पश्यपतिः स्मृत इति ७० ।

२ एवं वै देवतं प्रभूमिति ७० ।

एकाकी यश्चरत्ये ष सूर्याऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३९ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीक्ष्यन्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पितृत्वम्भो गभस्तिभिः ॥ ४० ॥
 अद्यते पीयते चैवाप्यन्नपानात्मकानि या ।
 तनुरात्मभवा सा वै देहेष्वेवोपचीयते ॥ ४१ ॥
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरीभूतेन चेतसा ।
 पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वा धारयति प्रजाः ॥ ४२ ॥
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः ।
 वाय्नात्मिका तु ऐशानी सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४३ ॥
 पीताशितानि पचति भूतानां जठरेषु या ।
 ततः पाशुपती तस्य पाचिका शक्तिरुच्यते ॥ ४४ ॥
 यानीह सुषिराणि स्यर्दे हेष्वन्तर्गतानि वै ।
 वायोः सञ्चरणार्थाय सा भीमा चीच्यते तनुः ॥ ४५ ॥
 वैतानदीक्षितानांस्तु या स्थितिर्नद्यादिनां ।
 तनुरुद्यात्मिका सा तु तेनोद्यो दीक्षितः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 यत्तु सङ्कल्पकं तस्य प्रजासिंह समं स्थितं ।
 सा तनुर्भानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ४७ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नीयते यो यथाकामं विवधैः पितृभिः सह ।
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ ह्यन्मयचन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य या प्रथमा नाम्ना तनूरोद्गी प्रकीर्तिता ।
 पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः ॥ ४९ ॥
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै ।

तस्योषात्र स्मृता पत्नी पुत्रसाप्यशनाः स्मृतः ॥ ५० ॥
 शवंस्य या दृतीया तु नाम भूमिस्तनुः स्मृता ।
 पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रसाङ्कारकः स्मृतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्थस्य स्वर्गतस्य(१) च या तनुः ।
 तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रसास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्हिजैः स्मृता ।
 तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्वान्दद्यापि सुतः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।
 दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गसास्य सुतः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 उग्रा तनुः सप्तमी या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः स्मृता ।
 दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य सन्तानः पुत्र उच्यते ॥ ५५ ॥
 नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।
 पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रयास्य बृधः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
 तास्तु वन्द्या नमस्याच प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्तेः सूर्येऽप्यु पृथिव्यां वायुन्निव्योमदीक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावनेति सायुष्यमौश्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्ये तद्दो मयाख्यातं गुह्यं भीमस्य तदुदयः ।
 शक्रोऽस्तु हिपदे नित्यं शक्रोऽस्तु च चतुष्पदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

—000@000—

ऋषिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।
शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ।
देवो धाताविधातारो मन्वन्तरविचारिणो ॥ १ ॥
तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीर्लोकभाविनी ।
सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।
नारायणात्मजौ साध्वी(१) बलीत्साहो व्यजायत ॥ २ ॥
तस्यास्तु मानसाः पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः ।
ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्माणां ॥ ३ ॥
हे तु कन्ये स्मृते भार्य्ये विधातुर्धातुरेव च ।
आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४ ॥
पाण्डुश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकोशौ सनातनौ ।
मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो बभूव ह ॥ ५ ॥
सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।
पौत्र्य्यां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
मार्कण्डेय इतिख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥
पाण्डोश्च पुण्डरीकायां द्युतिमानात्मजोऽभवत् ।
उत्पन्नौ द्युतिमन्तश्च सृजवानश्च(२) तावभौ ।

१ देवाविति च० ।

२ सृजवानश्चेति च० ।

- तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परं ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ॥ ७ ॥
 पत्नी मरीचेः सभूतिर्विजज्ञे सात्मसम्भवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्याश्रेमा निबोधत ।
 कुष्टिः पृष्टिस्त्रिषा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरस्वत्यां ही पुत्रावुदपादयत् ।
 विरजश्चैव धर्मिष्ठं पर्वसश्चैव तावुभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नामविश्रुतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्दिशि समाश्रितः(२) ॥ १० ॥
- लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगत्वानाम्प्रविष्टः स महायशाः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुती ।
 यज्ञवामश्च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।
 तयोर्गौत्रकरो पुत्री तौ जातो धर्मनिश्चितौ ॥ १२ ॥
 स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसम्भवौ ।
 पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविश्रुताः ॥ १३ ॥
 सिनीवाली कुडुश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
 तथैव भरतान्निश्च कीर्त्तिमन्तश्च तावुभौ ॥ १४ ॥
 अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संहृती सुषुवे प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।
 आभूतसंभवस्यापी लोकपालः स वै श्रुतः ॥ १५ ॥

१ प्रजायत इत्यनिकल्पपाठो न समीचीनः ।

२ सदा स्थित इति च० ।

जज्ञे कीर्त्तिमतश्चापि धेनुका तावकस्त्वषी ।
परिष्ठं धृतिमन्तश्चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ॥ १६ ॥
तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः ।
अनसृथापि जज्ञे तान् पञ्चान्नेयानकल्मषान् ॥ १७ ॥
कन्याश्चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ।
कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
सत्यनेचश्च हृद्यश्च आपो मूर्त्तिः शनीश्वरः(१) ।
सोमश्च पञ्चमस्तीषामासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
यामेऽतीते सहातीताः पञ्चान्नेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १९ ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यग्निषा वै महात्मना ।
स्वायम्भुवेऽन्तरे यामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥
प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिस्तात् सुतोऽभवत् ।
पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
मध्यमो देववाहुश्च विनीती नाम ते त्रयः ॥ २१ ॥
स्वसा यवीयसी तेषां सहती नाम विश्रुता ।
पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥
पोलस्त्यस्य ऋषेष्वापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
दत्तालेः सुषुवे पत्नी सुजङ्गादीन् वद्मन् सुतान् ।
पोलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥
क्षमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्त्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
कर्दमस्याम्बरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।

ऋषिर्धनकपीवांस शुभा कन्या च पौवरी ॥ २५ ॥
 कर्दमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेय्यजनयक्षुतान् ।
 पुत्रं शङ्खपदस्यैव कन्यां काम्यां तद्यैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रतास्ते भे स्नायन्भुवसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्वयस्यैव यैः क्षत्रं सम्प्रवर्त्तितं ॥ २८ ॥
 पुत्रो धनकपीवांस(१) सहिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशोधारी विजज्ञे वै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 ऋतोः ऋतुसमः पुत्रो विजज्ञे सन्ततिः शुभा ।
 नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्व्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 षड्यं तानि सहस्राणि बालखिल्या इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य्यं दिवाकरं ।
 आभूतसंल्यप्तवाक्क्षेपं पतङ्गसहचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारी तु यवीयसी पुण्यात्मसुमती च ते ।
 पर्व्वं सस्य स्रुषे ते वै पूर्व्वमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 अर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननी सा श्रुतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां त्विमे यवीयांसी वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुत्रोऽर्षवाहुष सवनसाधनस्य यः ।
 सुतपाः युक्ता इत्येते सर्व्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

१. धनकपीश्वरेति घ०, उ० च ।

रजसो वाप्यऽजनयन्मार्कण्डेयी यमस्त्रिनी ।

प्रतीच्यां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥

गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां ।

स्वायम्भुवेन्तरेऽतीतास्वग्नेस्तु ऋणुत प्रजाः ॥ ३७ ॥

इत्येष ऋषिसर्गस्तु सानुबन्धः प्रकीर्त्तितः ।

विस्तरेषानुपूर्व्यां चाप्यग्नेस्तु ऋणुत प्रजाः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्त्तनं

नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथोनत्रिंशोऽध्यायः ।

—ooOoo—

अग्निवंशवर्णनं ।

योऽसावग्निरभिमानी ह्यासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १ ॥
पावकः पवमानस पावमानस यः स्मृतः ।
शुचिः शौरस्तु विज्ञेयः स्वाहापुत्रास्त्रयस्तु ते ॥ २ ॥
निर्घृथ्य पवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः स्मृतः ।
पावका वैद्युताश्चैव तेषां स्थानानि यानि वै ॥ ३ ॥
पवमानात्मजस्यैव कव्यवाहन उच्यते ।
पावकात् सहरश्चस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४ ॥
देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः ।
सहरश्चोऽसुराणान्तु त्रयाणान्तु त्रयोऽन्नयः ॥ ५ ॥
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशन्नवैव तु ।
वञ्चामि नामतस्तेषां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।
ब्रह्मोदनाग्निस्तत् पुत्रो भरतो नाम विश्वतः ॥ ७ ॥
वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ह्यपां रसः(१) ।
अमृतोऽथर्वणा पूर्वमथितः पुष्करोदधौ ।
सोऽथर्वो लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥

अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयोऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।
 तस्मात् स लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽग्निर्निर्झन्याः कविभिः स्मृतः ।
 स ज्ञेयो गार्हपत्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतं ॥ १० ॥
 शंस्यस्वाहवनीयोऽग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः ।
 द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥ ११ ॥
 तथा(१) सभ्यावसथ्यौ वै शंस्यस्याग्नेः सुतावभौ ।
 शंस्यास्तु षोडशानदीशकमे हव्यवाहनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽग्निरभिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ १२ ॥
 कावेरीं कृष्णवेषीञ्च नर्मदां यमुनान्तथा ।
 गोदावरीं वितस्ताञ्च चन्द्रभागामिरावतीं ॥ १३ ॥
 विपाशाङ्गीशिकीञ्चैव शतद्रुं सरयून्तथा ।
 सीतां सरस्वतीञ्चैव द्वादिनीं पावनीं तथा ॥ १४ ॥
 तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।
 आत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ वभूव सः ॥ १५ ॥
 धिष्णो दिव्यभिचारिण्यस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णयः ।
 धिष्णीषु यज्ञिरे यस्माद्धिष्णयस्तेन कीर्त्तिताः ॥ १६ ॥
 इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णीष्वेव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोऽथ ये उपस्थेयाश्च वेऽग्नयः ।
 तान् शृणुध्वं समासेन कीर्त्तमानान् यथा तथा ॥ १७ ॥
 ऋतुः प्रवाहणोऽग्नीध्रः पुरस्ताद्धिष्णयोऽपरे ।
 विधीयन्ते यथास्थानं सौत्येऽङ्घ्रि सवनक्रमात् ॥ १८ ॥

अग्निर्ह्यशान्यवाच्यानामग्नीनां मृषुत क्रमं ।
 सम्नाङ्गग्निः कृशानुं यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १८ ॥
 सम्नाङ्गग्निः स्मृता ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् द्विजाः ।
 अश्वस्तात्पशुदन्त्यस्तु द्वितीयः सोऽत्र दृश्यते ॥ २० ॥
 प्रतद्दोचे नभो नाम चत्वारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्याद्यसंसृष्टः ग्रामित्रे स विभाव्यते ।
 विश्वस्याथ समुद्रोग्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्ष्यते ॥ २२ ॥
 ऋतुधामा च सृज्योतिरोदुम्बर्यां स कीर्ष्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अजेकपादुपस्थेयः स वै शालासुखीयकः ।
 अगुहेश्याप्यद्विबुध्नः (१) सोऽग्निर्गृहपतिः स्मृतः ॥ २४ ॥
 शंस्यस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः द्विजैः स्मृताः ।
 ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुतान् ॥ २५ ॥
 क्रतुप्रवाहोऽग्नीध्रस्तत्रस्था धिष्णयोऽपरे ।
 विद्मयन्ते यथास्थानं सोत्यैऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ २६ ॥
 पौचेयस्तु ततो ह्यग्निः स्मृतो यो हव्यवाहनः ।
 शान्तिशान्तिः प्रचेतास्तु द्वितीयः सत्य उच्यते (२) ॥ २७ ॥
 तथाग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते ।
 अवक्षुरच्छावाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उशीराग्निः सवीर्यस्तु नैष्ठेयः संविभाव्यते ।

१ अग्निर्ह्यशोप्यद्विबुध्न रति अ० ।

२ शान्त्य उच्यत रति अ० । शंस्य उच्यत रति अ० ।

अष्टमस्तु व्यरत्तिस्तु मार्जालीयः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
 धिष्णा विहरणीया ये सौम्येनान्येन चैव हि ।
 तयोर्थः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते ॥ ३० ॥
 अग्निः सोऽवमृथो ज्ञेयः सम्यक् प्राप्याप्सु ह्ययते ।
 ह्यह्यस्तत्सुतो ह्यग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥ ३१ ॥
 मन्युमान् जाठरस्याग्नेर्विद्वानग्निः सुतः स्मृतः ।
 परस्परोच्छ्रितः सोऽग्निभूतानां ह विभुर्महान् ॥ ३२ ॥
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमती घोरः संवर्त्तकः स्मृतः ।
 पिवन्नपः स वक्षति समुद्रे वड्ढवासुखः ॥ ३३ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरची विभाव्यते ।
 सहरक्षसुतः चामो गृहाणि स दहेन्नृणां ॥ ३४ ॥
 क्रव्यादोऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानत्ति यो मृतान् ।
 इत्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा ह्येवं प्रकीर्त्तिताः ॥ ३५ ॥
 ततः शुचेस्तु यैः सोरेर्गन्धर्वैरसुरावृत्तैः ।
 मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३६ ॥
 आयुर्नामाथ भगवान् पशो यस्तु प्रणीयते ।
 आयुषो महिमान् पुत्रः सशावान्नामतः सुतः(१) ॥ ३७ ॥
 पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः स्मृतः ।
 पुत्रश्च सवनस्याग्नेरद्भुतः स महायथाः ॥ ३८ ॥
 विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् स्मृतः ।
 प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं भुङ्क्ते हविः सदा ॥ ३९ ॥

विविचेस्तु सुतो ह्यर्की योऽग्निस्तस्य सुतास्त्रिमै ।
 अनीकवान् वासुजवांस रक्षीहा पितृकृतथा ।
 सुरभिर्वसुरत्नादौ प्रविष्टो यश्च रुक्मवान् ॥ ४० ॥
 शुचेरग्नेः प्रजा ह्येषा वज्रयस्तु चतुर्दश ।
 इत्येते वज्रयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिसर्गं ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमन्वयस्तेऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 एते विहरणीयास्तु चेतनाचेतनेष्विह ।
 स्थानाभिमानिनो लोके प्रागासन् हव्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काम्यनैमित्तिकाजस्त्रेष्वेते कर्मस्त्रवस्थिताः ।
 पूर्वमन्वन्तरेऽतीते शुक्लैर्यामैः सुतैः सह ।
 देवैर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह ।
 तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेश्चपि ॥ ४५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसां ।
 सर्वं तपस्विनो ह्येते सर्वं ह्यवभृथास्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वं ज्योतिष्मन्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिषादिषु त्रैयाः सावर्ण्येऽन्तेषु सप्तसु ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च देवैरिह सहाम्नयः ।
 अनागतैः सुरैः सार्धं वर्त्तन्तेऽनागताम्नयः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनयोऽग्नीनां मया प्रोक्तो यथातथं ।
विस्तरेणानुपूर्वर्गं च पिष्टृणां वक्ष्यते ततः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अग्निवंशवर्णनं
नामोत्तमोऽध्यायः ।

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

दक्षशापवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान्, पूर्वे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
अर्भांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
पितृवन्नन्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
तेषामिसर्मः प्रागुक्त्वा विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥
देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभाषत ।
पितृवन्नन्यमानस्य जज्ञिरे वोपयञ्चिताः ॥ ३ ॥
मध्वादयः षट्पतवस्तान् पितॄन् परिचक्षते ।
षट्पतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः (१) ॥ ४ ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ज्ञातीतानामतेष्वपि ।
येते स्वायम्भुवे पूर्वसुत्यन्ना ज्ञान्तरे शुभे ॥ ५ ॥
अग्निष्वात्ताः स्मृता नास्मा तथा बर्हिषदस्य वै ।
अयञ्जानस्तथातेषामासन् वै गृहमेधिनः ।
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहितान्जयः ॥ ६ ॥
अयञ्जानस्तेषु ये ज्ञासन् पितरः सोमपौषिनः ।
स्मृता बर्हिषदस्ते वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ।
षट्पतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥ ७ ॥

१ अतिरिति क०, घ० च ।

मधुमाधवी रसो ज्ञेयो शुचिशुक्लो तु शुष्मिणौ ।
 नभश्चैव नभस्यश्च जीवावेतावुदाहृतौ ॥ ८ ॥
 ब्रह्मश्चैव तथोर्जश्च सुधावन्तावुदाहृतौ ।
 सहश्चैव सहस्यश्च मन्युमन्ती तु तौ स्मृतौ ।
 तपश्चैव तपस्यश्च घोरावेतौ तु शैशिरौ ॥ ९ ॥
 कालावस्थास्तु षट् तेषाम्नासाख्या वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे ऋतवः प्रोक्ताश्चेतनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्तुऽभिमानिनः ।
 मासार्धमासस्थानेषु स्थानश्च ऋतवोर्त्तवाः(१) ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहीरापश्च मासाश्च ऋतवश्चायनानि च ॥ १२ ॥
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाश्च कलाः काष्ठा सुहृत्ता वै दिनक्षपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थास्रवस्थिताः ।
 तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥ १४ ॥
 पर्वण्यस्तिष्ठयः सन्ध्या पञ्चा मासार्धसंज्ञिताः ।
 हावर्धमासौ मासस्तु द्वौ मासावतु रण्यते ॥ १५ ॥
 ऋतुत्रयश्चाप्ययनं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनां ॥ १६ ॥
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया अष्टधा तु षट् ।
 ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्वार्त्तवलक्षणाः ॥ १७ ॥

१ अर्त्तवा इत्ययं प्रयोग आर्त्तः ।

यस्माच्चैवार्त्तवेद्यास्तु जायन्ते स्थाणुजङ्गमाः ।
 प्रार्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८ ॥
 सुमेकात् प्रसूयन्ते म्रियन्ते च प्रजातयः ।
 तस्मात् स्मृतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥
 स्थानेषु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ।
 तदास्थास्तन्मयत्वाच्च तदात्मानश्च ते स्मृताः ॥ २० ॥
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निः ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥ २१ ॥
 ऋतास्तु ऋतवो यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः ।
 मासाः षट् ऋतवो ज्ञेयास्तेषां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥
 द्विपदाश्चतुष्पदाश्चैव पश्चिसंसर्पतामपि ।
 स्थावराणाञ्च पञ्चानां पुष्यं कात्यार्त्तवं स्मृतं ॥ २३ ॥
 ऋतुत्वमार्त्तवत्वञ्च पिष्टत्वञ्च प्रकीर्त्तितं ।
 इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये ॥ २४ ॥
 सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्द्विजज्ञिरे ।
 तस्मादेतेऽपि पितर प्रार्त्तवा इति नः श्रुतं ॥ २५ ॥
 मन्वत्सरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः ।
 स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥
 अग्निष्वाप्ता वह्निषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः ।
 जज्ञाते च पिष्टभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकाविश्रुते ॥ २७ ॥
 मेना च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं ।
 पितरस्ते निजे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः शुभे ।
 त उभे ब्रह्मवादिन्यो योगिन्यौ चैव ते उभे ॥ २८ ॥

अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृता ॥ २९ ॥
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यर्थं व्यसृजन् शुभा ।
 पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सोमपीथिनः ॥ ३० ॥
 अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।
 स्मृतास्ते वै तु दौहित्रास्तदौहित्रान् निबोधत(१) ॥ ३१ ॥
 मेना हिमवतः पत्नी मैनाकं सान्त्वस्यत ।
 गङ्गा सरिद्धरा चैव पत्नी या लवणोदधेः ।
 मैनाकस्यानुजः क्रौञ्चः क्रौञ्चद्वीपो यतः स्मृतः ॥ ३२ ॥
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्यौषधिसमन्वितं ।
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विभ्रुताः ॥ ३३ ॥
 वेला च नियतिथैव तृतीया चायतिः पुनः ।
 धातुष्वैवार्यतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता ॥ ३४ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वन्तयोर्वै कीर्त्तिताः प्रजाः ।
 सुषुवे सागराहेला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ३५ ॥
 सावर्णिना च सामुद्री पत्नी प्राचीनवर्हिषः ।
 सवर्णा साश्च सामुद्री दशप्राचीनवर्हिषः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३६ ॥
 तेषां स्वायम्भुवो दक्षः पुत्रत्वे जज्ञिवान् प्रभुः ।
 अश्वकस्याभिशापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छच्छाशपायनः ।

१ उपस्थिताः स्मृतास्ते वै तदौहित्रान् निबोधतेति च० । उपपन्नताः स्मृताश्च तदौहित्रान् निबोधतेति च० ।

उत्पन्नः स कथं दक्षो ह्यभिशापाद्भवस्य तु ।
 चाक्षुषस्यान्वये पूर्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ ३८ ॥
 इत्युक्तः कथयामास सूतो दद्यान्वितां कथां ।
 शांशपायनमामन्त्रा वाम्बकाच्छापकारणं ॥ ३९ ॥
 दक्षस्यासन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कौर्त्तिता मया ।
 खेभ्यो गृहेभ्यो ह्यानाय्य ताः पिताभ्यर्चयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या वाम्बकस्य वै ।
 नाशुहावात्मजां तां वै दक्षो बद्रमभिद्विषन् ॥ ४१ ॥
 अकरोत् नतिं दक्षे न कदाचिन्महेश्वरः ।
 जामाता श्वशुरे तस्मिन् स्रभावात् तेजसि स्थितः ॥ ४२ ॥
 ततो ज्ञात्वा सतीं सर्वाः स्वस्वः(१) प्राप्ताः पितुर्गृहं ।
 जगाम साप्यनाहता सती तत् स्वं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥
 ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रोधादमर्षिता ।
 यवीयसीभ्यो ज्यायसी' किन्तु पूजामिमां प्रभो ।
 असम्पत्तामवन्नाय कृतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्त्तुमर्हसि ।
 एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनां दक्षः संरक्तलोचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु त्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या वाला सदा मम ।
 तासां ये चैव भर्तारस्ते मे बहुमताः सदा ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च महायोगाः सुधार्मिकाः ।
 गुणैश्चैवाधिकाः ज्ञाध्याः सर्वे ते वाम्बकात्मनि ॥ ४७ ॥

१ स्वशरत्ययं प्रथोम चार्थः ।

वसिष्ठोऽग्निः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 भृगुर्मरुतीचिश्च तथा त्रेष्ठा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्यात्मा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 तेन त्वां न कुभूषामि प्रतिष्णुषी हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 इत्युवाच तदा दक्षः संप्रमूढेन चेतसा ।
 श्वापार्यमात्मनश्चैव ये चोक्ताः परमर्षयः ॥ ५० ॥
 तथोक्ता पितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमन्नवीत् ।
 वासनःकर्षभिर्यस्याद्दुष्टां मां विगर्हसे ।
 तस्मात्त्वजाम्बहन्देहमिदन्तात तवात्मजं ॥ ५१ ॥
 ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता ।
 अन्नवीदचनं देवी नमस्कृत्वा महेश्वरं ॥ ५२ ॥
 धचाहसुपपत्स्वेहं पुनर्देहेन भास्वता ।
 तत्राप्यहमसंमूढा सभूता धार्मिकी पुनः ।
 गच्छेयं धर्मपत्नीत्वं त्राम्बकस्यैव धर्मतः ॥ ५३ ॥
 तत्रैवाद्य समासीना युक्तात्मानं समाद्धे ।
 धारयामास चाग्नेयौ धारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥
 तत आग्नेयीससुत्येन वायुना समुदौरितः ।
 सर्वाङ्गभ्यो विनिःसृत्य वज्रिभंसा चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽथ शूलधृक्(१) ।
 संवाद्दक्ष तयोर्बुद्ध्वा याथातथ्येन शङ्करः ।
 दक्षस्याथ ऋषीणाञ्च चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

यस्मादवमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती ।
 प्रशस्ताश्चेतराः सर्वाः स्रसुताः(१) भर्तृभिः सह ॥ ५० ॥
 तस्माद्द्वैत्रस्रतं प्राप्य पुनरेव मर्हर्षयः ।
 उत्पद्यन्ते दितीये वै मम यन्ने ज्ञायोनिजाः ॥ ५८ ॥
 हुते वै ब्रह्मणा शक्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
 अभिव्याहृत्य च ऋषीन् दक्षमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥
 भविता चाक्षुषी राजा चाक्षुषस्य समन्वये ।
 प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६० ॥
 दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि ।
 कन्यायां शास्त्रिणाञ्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥

दक्ष उवाच । अहं तत्रापि ते विघ्नमाचरिष्यामि दुर्मते ।
 धर्मार्थकामयुक्तेषु कर्मष्विह पुनः पुनः ॥ ६२ ॥
 यस्मात् त्वं मत्कृते क्रूरऋषीन् व्याहृतवानसि ।
 तस्मात्सार्धं सुरैर्यज्ञे न त्वां यक्ष्यन्ति वै द्विजाः ॥ ६३ ॥
 इत्याहुतिं ततः क्रूर अपश्यन्ति(२) कर्मसु ।
 इहैव वत्स्यसि तथा दिशं हित्वा युगचयात् ॥ ६४ ॥
 इद्र उवाच । सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्त्वादिरच्यते ।
 तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥
 अस्याङ्घ्रिती वृताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः(४)
 तानहं धारयामीह सततं न तवाज्ञया ॥ ६६ ॥
 चातुर्वर्ष्यं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते ।

१ स्रसुता इति घ० ।

२ वृता इति क० ।

३ चापः प्रचक्षतीति घ०, क० च ।

४ भास्करा इति घ० ।

नाहं तैः सह भोज्यामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ।
 ततो देवैः स तैः सार्धं नेष्यते पृथगिष्यते ॥ ६७ ॥
 ततोऽभिष्याहृतो दक्षो रुद्रेषामिततेजसा ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे त्यक्त्वा उत्पन्नो मानुषेष्विह ॥ ६८ ॥
 ज्ञात्वा गृहपतिं दक्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं ।
 दक्षो नाम महायज्ञैः सोऽयजद्देवतैः सह ॥ ६९ ॥
 अथ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मेनार्या तामुमां देवीं जनयामास गैलराट् ॥ ७० ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पश्चादुमाऽभवत् ।
 सहस्रता भवस्त्रैषा न तया सुच्यते भवः ।
 यावद्विच्छति संख्यातुं प्रभुर्मन्वन्तरेष्विह ॥ ७१ ॥
 मारीचं काश्यपं देवी यथा दितिरनुव्रता ।
 साध्वं नारायणं श्रीस्तु मघवन्तं शची यथा ॥ ७२ ॥
 विश्वं क्रीर्त्तीं रुचिः सूर्यं वशिष्ठश्चाप्यरन्वती
 नैतास्तु विजहत्येतान् भर्तृन् देव्यः कथञ्चन ।
 आवत्तमानकल्पेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥
 एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनवर्हिषः पीतः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥
 ह्यभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्षायाञ्च पुनर्दृपः ।
 जज्ञे रुद्राभिप्रायेण द्वितीयेऽस्मिन्नतिश्रुतः ॥ ७५ ॥
 भृग्वाद्यस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ।
 आद्ये जेतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति साधुशयोऽद्यासीत्तयोर्जात्यन्तरानतः ।
 प्रजापतेस्तु दक्षस्य चाम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥
 तस्मात्साधुशयः कार्यी वैरिष्विह कदाचन ।
 जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।
 जन्तुं न सुञ्चति ख्यातिस्तत्र कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥
 ऋषयश्चतुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।
 विनाशमगमत् सूत ह्यभेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥
 देव्या मृत्युं कृतं मत्वा क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुं ।
 कथं प्रासादयद्दक्षः स यन्नः साधितः कथं ।
 एतद्देदितुमिच्छामस्तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥ ८० ॥
 सूत उवाच । पुरा मेरोर्हिजश्रेष्ठाः ऋद्धं त्रैलोक्यविभ्रुतं ।
 ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितं ॥ ८१ ॥
 अग्रमेयमनाष्टुर्षं सर्वलोकानमस्कृतं ।
 तस्मिन् (१) देवो गिरिश्रेष्ठे सर्वधातुविभूषिते ।
 पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥
 शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ।
 आदित्याश्च महात्मानो वसवश्चामितौजसः ॥ ८३ ॥
 तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां करो ।
 तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैः परिव्यारितः ॥ ८४ ॥
 यथापामीश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।
 उपासते महात्मानं उग्रनाभ महासुनिः ।
 सनत्कुमारप्रसुखास्ते चैव परमर्षयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरःप्रसुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतो ॥ ८६ ॥
 अप्सरीगणसङ्घाश्च समाजम्भुरनेकशः ।
 बभौ शिवः सुखी वायुर्नागागन्धवहः शुचिः ॥ ८७ ॥
 सर्वसुकुसुमीपेताः पुष्यवन्तो द्रुमास्तथा ।
 तथा विश्वाधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ॥ ८८ ॥
 महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्ति तत्र वै ।
 भूतानि च तन्मान्यानि नानारूपधराख्यथ ॥ ८९ ॥
 राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।
 बहुरूपधरा द्रष्टा नानाप्रहरणीयताः ॥ ९० ॥
 देवस्यानुचरास्तत्र तस्त्वैर्विज्ञानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९१ ॥
 प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्रतेजसा ।
 गङ्गा च सरिता त्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
 पर्युपासत तन्धेवरूपिणी द्विजसत्तमाः ॥ ९२ ॥
 एवं स भगवांस्तत्र दीप्यमानः सुरर्षिभिः ।
 देवैश्च सुमहाभागेर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९३ ॥
 पुरा द्विमवतः पृष्ठे दक्षो वै यन्नमारभत् ।
 गङ्गादारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९४ ॥
 ततस्तस्य मन्त्रे देवाः शतक्रोतुपुरोगमाः ।
 गमनाथ समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९५ ॥
 स्वैर्विमानैर्महात्मानो ज्वलन्निर्ज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गाद्वार इति श्रुतिः ॥ ९६ ॥

गन्धर्वाक्षरसाकीर्णं नानाद्रुमसतावृतं ।
 ऋषिसहैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां त्वरं ॥ ८७ ॥
 पृथिव्यामन्तरीक्षे वा ये च स्वर्लोकवासिनः ।
 सर्वं प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ८८ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्भ्यैः ।
 जिष्णुना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८९ ॥
 उरुपाः सोमपाश्चैव आर्यपा धूमपास्तथा ।
 अश्विनी पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ ९० ॥
 एते चान्ये च बहवो भूतयामास्तथैव च ।
 जरायुजाह्नवाश्चैव स्नेहोन्निष्क्रान्तास्तथा ॥ ९० ॥
 आह्वता मन्वतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः (१) ।
 विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाम्बुः ॥ ९० ॥
 तान् दृष्ट्वा मन्युमाविष्टो दधीची वाक्प्रमन्नवीत् ।
 अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नोति महद्दौ नान्न संशयः ॥ ९० ॥
 एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत ।
 पूज्यन्तु पशुभर्तारं कस्मान्नाह्वयसे प्रभुं ॥ ९० ॥
 दक्ष उवाच । सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।
 एकादशान्तरागतानान्यं वेत्ति महेश्वरं ॥ ९० ॥
 दधीच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन ईशो निमन्त्रितः ।
 यथाहं शङ्करादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतं ।
 तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ ९० ॥

दक्ष उवाच । एतन्मुखे शूर सुवर्णपात्रे ।

हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतं ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं

प्रभोर्विभो ज्ञाहवनीय नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैलराजसुता तदा ।

उवाच वचनं साध्वी देवं पश्यपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् क्व गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वन्न संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागो प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हृयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवोकसः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागे सर्व्वमेतदनुष्ठितं ।

यज्ञेषु मम सर्व्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्व्वीपायीपपन्नेन मार्गेषु वरवर्षिणि ।

न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिकी गुणैः ।

अजेयसाध्यष्टृष्यस तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।

अतीव दुःखमापन्ना वेपथुस ममानव ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा

कुर्यामहं येन पतिर्न्माया ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चार्धमथ वा तृतीयं ॥ ११६ ॥
 एवं हुवापां भगवानचिन्त्यः
 पत्नीं प्रहृष्टः सुभितासुवाच ।
 न वेत्सि देवेशि कृशोदराङ्गि
 किं नाम युक्तं वचनन्तवेदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विशासनेने
 ध्यानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाच्य मोहेन महेंद्रदेवी
 लोकात्मयं सर्वथा संप्रमूढं ॥ ११८ ॥
 मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
 रथन्तरे साम गायन्ति गेयं ।
 मा ब्राह्मणा ब्रह्मसत्ते यजन्ते
 माध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥

देव्युवाच । अप्राकृतीऽपि भगवान् सर्वस्त्रीजनसंसदि ।

स्तौति गोपायते(१) वापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ १२० ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।

यं स्तुष्यामि वरारोहे भागार्थं वरवर्षिणि ॥ १२१ ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान् पत्नीं प्राथैरपि प्रियां ।

सोऽसृजद्भगवान्ब्रह्माद्भूतं क्रोधाग्निसन्निभं ॥ १२२ ॥

सहस्रशीर्षं देवस्य सहस्रचरणेष्वथ ।

सहस्रमुद्गरधरं सहस्रशरपाणिनं ॥ १२३ ॥

१ नोपचत इति च०, व० च ।

शङ्खचक्रगदापाणिं दीप्तकार्मुकधारिणं ।
 परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 घोररूपेण दीप्यन्तं चन्द्राणिकृतभूषणं ।
 वसानं चर्मै वैयात्रं महारुधिरनिस्त्रवं ॥ १२५ ॥
 दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महोदरं ।
 विद्युज्जिह्वं प्रलम्बीष्ठं लम्बकर्णं (१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुलिशोद्योतितकरन्नाभिर्ज्वलितभूर्धुजं ।
 ज्वालामालापरिचिप्तं सुक्तादामत्रिभूषितं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्षदारितास्यान्तश्चतुर्दिक्षु भयानकं (२) ॥ १२८ ॥
 महाबलं महातेजं महापुरुषमीश्वरं ।
 विश्वहृष्टं महाकार्यं महान्यग्रोधमण्डलं ।
 युगपश्चन्द्रशतवद्दीप्यन्तं मन्मथान्निवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदंष्ट्रं
 महोद्यतेजोबलकीतुकाढं ।
 युगान्तसूर्याग्निसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकान्तं ।
 प्रदीप्तसर्व्वाषधिमन्दराभं
 सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं ॥ १३० ॥
 युगाकार्भं महावीर्यश्चारुनासं महाननं ।

१ लम्बकर्णमिति घ०, ङ० च ।

२ चतुर्दिष्टं भयानकमिति घ०, ङ० च ।

प्रचण्डमण्डं दीपाचं(१) अग्निज्वालाविलाननं(२) ॥१३१॥
 मृगेन्द्रकृत्तवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उष्णीषिषं चन्द्रधरं क्वचिदुग्रं क्वचिद्वमं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुममूर्षानं नानागन्धानुलेपनं ।
 नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कर्षिकारस्रजं दीपं क्रोधादुद्गन्तलोचनं ।
 क्वचिन्नृत्यति चित्राङ्गं क्वचिद्वदति सुस्वरं(३) ॥ १३४ ॥
 क्वचिद्वयति युक्तात्मा क्वचित्खूलं प्रमार्जति ।
 क्वचिद्वायति विश्वात्मा क्वचिद्वीति मुहुर्मुहुः ॥ १३५ ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यन्तपः सत्यं चमा धृतिः ।
 प्रभुत्वमात्मसम्बोधी अघिष्ठानगुचैर्युतः ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रचतः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आन्नापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येह महेश्वरः ।
 देवस्यानुमतिं श्रुत्वा वीरभद्री महाबलः ।
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बन्धात् प्रसृक्तेन सिंहेनेवेह लीलया ।
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभीमा भद्रकाली महेश्वरी ।
 आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन साक्षं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डमतिदीपाचमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलानाचिमिति क० ।

३ सुस्वरमिति घ० ।

स एष भगवान् क्रुषः प्रेतावासकृतालयः ।
 वीरभद्र इतिख्याती देव्या मन्वुप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्रान्नाम गणेश्वरान् ।
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२ ॥
 रुद्रस्यानुचराः सर्व्वे सर्व्वे रुद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतुस्ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४३ ॥
 ततः किलकिला शब्द आकाशं पूरयन्निव ।
 तेन शब्देन महता तस्ताः सर्व्वे दिवीकसः ॥ १४४ ॥
 पर्वतास व्यशीर्यन्त कम्पते च वसुन्धरा ।
 मेरुस घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥
 अग्नयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यति भास्करः ।
 ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न तारकाः ॥ १४६ ॥
 ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि तिमिरीभृतं निर्दहन्ति विमग्निताः ॥ १४७ ॥
 सिंहनादं प्रमुञ्चन्ते घोररूपा महाबलाः ।
 अभञ्जन्ते परे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥
 प्रमर्द्दन्ति तथा चान्ये विवृण्वन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥
 चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि यागस्यायतनानि च ।
 शीर्यमाणानि दृश्यन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥
 दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 क्षीरनद्यस्तथा चान्या घृतपायसकर्दमाः ।
 मधुमण्डोदका दिव्याः सुखशर्करवालुकाः ॥ १५१ ॥

षड्रसान्निवहन्त्यन्या गुडकुल्या मनोरमाः ।
 उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लील्यस्योष्णं तथाऽपरे ।
 भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकारास्त्रिचिपुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥
 रुद्रकोपप्रयुक्तास्तु सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं यन्नमहनन् शीघ्रं रुद्रकल्पाः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चक्रुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयङ्करान् ।
 छित्त्वा शिरोऽन्ये यन्नस्य विनदन्ति भयङ्कराः ॥ १५५ ॥
 दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यन्नपतिस्तथा ।
 मृगरूपेण चाकाशे प्रपलायितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रीऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलन्तदा ।
 अन्तरीक्षगतस्याशु चिच्छेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिश्चैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 क्रुद्धेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततीव्रात्मा निपपात महतीतले ॥ १५८ ॥
 त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोट्यो विमलात्मकाः ।
 पाशेनाग्निबलेनाशु बद्धाः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म मृहात्मानं सर्वे देवा महाबलं ।
 प्रसीद भगवन् रुद्र मृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
 जघुः प्राञ्जलयो भूत्वा कथ्यतां को भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादित्यो न च भोक्तुमिहागतः ।

नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्राश्च च कीतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रक्रीपाहनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकाली च विज्ञेया देव्याः क्रोधाहनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यन्प्रान्तिकमिहागता ॥ १६४ ॥
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवन्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं क्रोधीऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः ॥ १६५ ॥
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्ममृतां वरः ।
 तोषयामास देवेभ्यं शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥
 प्रदुष्टे(२) यज्ञवादे तु विदुतेषु द्विजातिषु ।
 तारामृगमये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिन्नवदनैः कूजङ्गिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविष्टैर्यतस्ततः ॥ १६८ ॥
 सत्यतङ्गिः पतङ्गिश्च गृध्रैरामिषगृध्रुभिः ।
 पक्षपातविनिर्द्धैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानौ सन्निरुध्य ततः स्थानेन यत्नतः ।
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ॥ १७० ॥
 सप्तसा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्रसूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपमं ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।
 नष्टस्ते ज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि साम्प्रतं ॥ १७२ ॥

१ देवतमिति घ० ।

२ प्रदीप्ते इति च० ।

स्मितं कृत्वाऽन्नवीहाक्यं ब्रूहि किङ्करवाचि ते ।
 आवितञ्च समाख्याय देवानाङ्गुलिभिः सद्य ॥ १७३ ॥
 तमुवाचाञ्चलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भीतशङ्कितवित्तस्तः सवाप्यवदनेक्षणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसन्नो भगवान् यदि वाहन्तव प्रियः ।
 यदि वाहमनुयाञ्चो यदि देयो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्जग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितं ।
 चूर्णीकृतञ्चापविहं यज्ञसम्भारमीदृशं ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सञ्चितं ।
 तन्न मिथ्या भवेन्नष्टं वरमेतं वृषीम्यहं ॥ १७७ ॥
 तथास्त्वित्याह भगवान् भगनेत्रहरो हरः ।
 धर्माध्यक्षं महादेवं चरन्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जागुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाहरं ।
 नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजं ॥ १७९ ॥
 दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।
 देवेन्द्र ह्यमरत्रेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राक्ष विरूपाक्ष चरक्ष यक्षाधिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्व^१(१) सर्वतोऽक्षिगिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानावृत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 शङ्कुकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय ।
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते ॥ १८२ ॥

शतीदर शतावर्त्तं शतजिह्व शतानन ।
 गायन्ति त्वां गायत्रिणी ह्यर्चयन्ति तद्यार्चिनः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।
 मूर्त्तेश्च त्वं महामूर्त्तं समुद्राखुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वा ह्यस्मिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ इवासते ।
 शरीरन्ते प्रपश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ १८५ ॥
 आदित्यमथ विष्णुश्च ब्रह्माणं सवृहस्पतिं ।
 क्रिया कार्यं कारणश्च कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असश्च सदसश्चैव तथैव प्रभवाम्ययं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वन्धकघातिने ।
 त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 त्राम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
 नमश्चण्डाय मुण्डाय प्रचण्डाय धराय च ॥ १८९ ॥
 दण्डिमासक्तकर्णाय(१) दण्डिमुण्डाय(२) वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदण्डकेशाय निष्काय विक्रताय च ॥ १९० ॥
 विलोहिताय धूम्राय नीलशीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वप्रतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

१, पाठीयं न समीचीनः ।

२ मुण्डिमुण्डायति च० ।

हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥
 सत्रघाताय(१) दण्डाय वर्षपानपुटाय च ।
 नमस्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥
 सर्वाशाभक्षभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 नमो हीनाय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १८५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय(२) च ।
 नमस्ते श्रयमानाय श्रयितायोत्थिताय च ॥ १८६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुटिलाय च ।
 नमो नर्त्तनशीलाय सुखवादित्रकारिणे ॥ १८७ ॥
 नाट्योपहारलब्धाय गीतवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १८८ ॥
 कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।
 भीमदुर्भिक्षासाय भीमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥
 उषाय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभौषणाय भीष्माय भीष्मप्रतधराय च ।
 नमो विकृतवक्षाय खड्गजिह्वापदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पक्कामर्मासलुब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृष्याय वृष्याये वृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कटकुटाय चण्डाय नमः सावयवाय च ।
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ सञ्जोनातायेति च० ।

२ किलिकिलायेति क०, घ०, ङ० च ।

वरगन्धमाख्यवस्त्राय वरातिवरये नमः ।
 नमो वर्षाय वाताय छायायै चातपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय श्रीभनायाक्षमालिने ।
 सन्निनाय विभिन्नाय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररूपरूपाय(१) घोरघोरतराय च ।
 नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवहुनेत्राय एकशीर्षे नमोऽस्तु ते ।
 नमो वृक्षाय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पञ्चमालार्चिताङ्गाय नमः पाण्डपताय च ।
 नमश्छायाय घाण्टाय घण्टया जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥
 सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च ।
 प्राणदण्डाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 ह्रस्वकाराय पाराय ह्रस्वकारप्रियाय च ।
 नमश्च शम्भवे नित्यं गिरिवृक्षकलाय च ॥ २१० ॥
 गर्भमांसशृङ्गालाय तारकाय तराय च ।
 नमो यज्ञाधिपतये क्रुतायोपद्रुताय च ॥ २११ ॥
 यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्याय तपमाय च ।
 नमस्तटाय भव्याय तद्धितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अन्नदायाक्षपतये नमोऽस्त्वन्नभवाय च ।

१ अघोरघोररूपायेति च० ।

२ प्राणदण्डायेति च०, छ० च ।

३ दानायेति च० ।

४ दण्डिनां पतये इति च० ।

नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ २१३ ॥
 सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।
 नमोऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१४ ॥
 बालानासैव गोमूत्रे च बालक्रीडनकाय च ।
 नमः शुद्धाय बुद्धाय श्रीभण्डायाश्चताय च ॥ २१५ ॥
 तरङ्गाङ्कितकेशाय मुक्तकेशाय वै नमः ।
 नमः षट्कर्म्मनिष्ठाय त्रिकर्म्मनिरताय च ॥ २१६ ॥
 वर्षात्रमाणां विधिवत् पृथक् कर्म्मप्रवर्तिने ।
 नमो घोषाय घोष्याय नमः कलकलाय च ॥ २१७ ॥
 श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरत्नचषाय च ।
 धर्म्मार्थकाममीश्वाय क्रधाय क्रधनाय च ॥ २१८ ॥
 साङ्ग्याय साङ्ग्यसुख्याय योगाधिपतयेनमः ।
 नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरताय च ॥ २१९ ॥
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 ईशान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 षड्विकैकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥
 काम कामद कामघ्न वृष्टोद्भृत्तनिसूदनः ।
 सर्व्व सर्व्वद सर्व्वघ्न सम्यग् राग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥
 महाबाल महाबाहो महासत्व महाद्युते ।
 महाभैषवरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥
 स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वस्त्रलाजिनधारिणे ।
 दीप्तसूर्याग्निजटिने वस्त्रलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उन्मादनशतावर्षं नङ्गातोयादीसूरीज ।
 चन्द्रावर्षं युगावर्षं मेघावर्षं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 त्वमन्नमन्नकर्ता च अन्नदश्च त्वमीव हि ।
 अन्नस्रष्टा च पत्न्या च पक्षमुक्तपक्षे नमः ॥ २२५ ॥
 जरायुजोऽह्मजश्चैव स्वेदजोऽङ्गिज एव च ।
 त्वमेव देवदेवेशो भूतधामश्चतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्य ब्रह्मा (१) त्वं प्रतिहर्ता त्वमीव च ।
 त्वमीव ब्रह्मविदुषामपि ब्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्वस्य परमा योनिरब्वायुज्योतिषां निधिः ।
 ऋक्सामानि तथोद्धारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 हविर्हावी हवो हावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति त्वां सुरत्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जलुर्गर्भयो ऋक्षयश्च सामाश्वमेयस्तथा ।
 पठसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गर्भैः ॥ २३० ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ।
 त्वामेव मेघसङ्घः विश्वस्तनितगर्जितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्त्वमृतवो मासा मासार्धमेव च ।
 कलाक्काष्ठानिमेषाश्च नक्षत्राणि युगा ग्रहाः ॥ २३२ ॥
 वृषाणां ककुदं त्वं हि गिरीणां शिखराणि च ।
 सिंहो नृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनां ॥ २३३ ॥
 क्षीरोदी ह्युदधीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च ।

वज्रमहरणानाञ्च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥
 इच्छा द्वेषश्च रागश्च मोहः क्षामा दमः शमः ।
 व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रीधौ जयाजयौ ॥ २३५ ॥
 त्वङ्गदी त्वं शरी चापि खट्वाङ्गी भूर्भरौ तथा(१) ।
 छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता च त्वं नेताऽप्यन्तको मतः ॥ २३६ ॥
 दशलक्षसंयुक्तो धर्मीऽर्थः काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पखलानि सरांसि च ॥ २३७ ॥
 लतावली टण्डुलध्वः पशवो सृगपक्षिणः ।
 द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्पफलप्रदः ॥ २३८ ॥
 आदिशान्तश्च मध्यश्च गायत्रीगुणार एव च ।
 हरितो लोहितः कृष्णी नीलः पीतस्तथाऽरुणः ॥ २३९ ॥
 कट्टश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा ।
 सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ॥ २४० ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽथ यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४१ ॥
 उत्फुल्लचित्तभागुश्च स्वर्भागुर्भागुरेव च ।
 होत्रं होता च होमस्त्वं द्रुतश्च प्रहृतं प्रभुः ॥ २४२ ॥
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ॥ २४३ ॥
 गिरिः स्त्रीकस्तथा वृक्षो जीवः पुङ्गव एव च ।
 सत्त्वं त्वञ्च रजस्त्वञ्च तमश्च प्रजनं तथा ॥ २४४ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदामी ध्यान एव च ।
 उन्मेषश्चैव नेषश्च तथा जृम्भितमेव च ॥ २४५ ॥
 लोहिताङ्गी गद्री दंष्ट्री महावक्त्रो महोदरः ।
 शुचिरोमा हरित्प्रमशुर्दृक्केशस्त्रिलोचनः ॥ २४६ ॥
 गीतवादित्रमृत्याङ्गी गीतवादनकप्रियः ।
 मत्स्यो जंली जलो(१) जल्यो जवः कालः कलीकलः ॥ २४७ ॥
 विकालश्च सुकालश्च दुष्कालः कलनाशनः ।
 मृत्युश्चैव क्षयोऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४८ ॥
 संवर्त्तकोऽन्तकश्चैव संवर्त्तकबलाहकी ।
 घटो घटीकी घण्टीकी चूडालीलबलो बलं(२) ॥ २४९ ॥
 ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्रश्च दण्डी मुण्डी च दण्डधृक् ।
 चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुर्व्यथः ॥ २५० ॥
 चतुरात्रमवेत्ता च चातुर्वर्त्यकरश्च ह ।
 क्षराक्षरप्रियो धूर्त्तोऽगस्थोऽगस्थगणाधिपः ॥ २५१ ॥
 रुद्राक्षमाल्याम्बरधरो गिरिको गिरिकप्रियः ।
 शिल्पीशः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः ॥ २५२ ॥
 भगनेत्रान्तकश्चन्द्रः पूष्णो दन्तविनाशनः ।
 गूढावर्त्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिषेविता ॥ २५३ ॥
 तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः ।
 धाता विधाता सत्वानान्निधाता धारणो धरः ॥ २५४ ॥
 तपो ब्रह्म च सत्यश्च ब्रह्मचर्यमथार्जवं ।

१ मत्स्यो जलो जवन्यसेति च० ।

२ वस्योति स० ।

भूतात्मा भूतकङ्कूतो भूतभव्यभवोद्भवः ॥ २५५ ॥
 भूर्भुवस्वरितश्चैव तथोत्पत्तिर्महेश्वरः ।
 ईशानो वीक्षणः शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावर्त्तं सुरावर्त्तं कामावर्त्तं नमोऽस्तु ते ।
 कामविम्बनिहर्त्ता च कर्णिकाररजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 सुखचन्द्रो भीमसुखः सुसुखो दुर्मुखो सुखः ।
 चतुर्मुखो बहुसुखो रणे ह्यभिसुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोद्धिः प्रसो विराट् ।
 अधर्महा महादण्डो दण्डधारो रणप्रियः ॥ २५९ ॥
 गीतमी गीप्रतारथ गीतपेश्वरवाहनः ।
 धर्मकृत्स्नस्तथा च धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 चैलोक्यगोप्ता गोविन्दो मानदो मान एव च(१) ।
 तिष्ठंस्थिरथ स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषदो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्हरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्जशो जयः ॥ २६२ ॥
 शयः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णं दुर्जराश्च हट् ।
 आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह ॥ २६३ ॥
 सद्यो यज्ञो ष्टगा व्याधो व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलीकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः(२) ।
 विषपोऽमृतपथैव सुरापः क्षीरसोमपः ॥ २६५ ॥

१ चैलोक्यमार्गमः साङ्गो नानामो मानं एव चेति घ० ।

२ दद्रदण्डविनाशन इति घ०, उ० च ।

मधुपशान्यपशैव सर्वपश महाबलः ।
 वषाश्ववाहो वषभस्तथा वषभलीचनः ॥ २६६ ॥
 वषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसत्कृतः ।
 चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयश्च पितामहः ।
 अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्म्मप्रसाधितः ॥ २६७ ॥
 न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषयो न च ।
 माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथेन ते शिव ॥ २६८ ॥
 या मूर्त्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मद्यं यान्ति दर्शनं ।
 ताभिर्भ्यां सततं रक्ष पिता पुत्रमिषीरस ॥ २६९ ॥
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहन्त्वानघ नमोऽस्तु ते ।
 भक्तानुकम्पी भगवान् भक्तघाहं सदा त्वयि(१) ॥ २७० ॥
 यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दृशः ।
 तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः ॥ २७१ ॥
 यं विनिद्रा जितश्लाघाः सत्वस्थाः समदर्शिनः ।
 षोडशः पश्यन्ति युष्मानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ २७२ ॥
 सन्नश्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।
 यः श्रेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्सु श्राविनं ॥ २७३ ॥
 प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं यसते निश्रि ।
 यसत्यर्कश्च स्वर्भानुभूर्त्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७४ ॥
 येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनां ।
 रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्याययन्तु मां ॥ २७५ ॥
 ये चाप्यत्यतिता गर्भादधोभागगताश्च ये ।

तेषां स्वाहाः स्वधासैव चाप्रवन्तु स्वदन्तु च ॥ २७६ ॥
 ये न रोदन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च ।
 हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २७७ ॥
 ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुह्यासु च ।
 वृक्षमूलेषु गौष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥ २७८ ॥
 चतुष्पथेषु रथगासु चत्वरेषु सभासु च ।
 चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २७९ ॥
 रसातलगतता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ।
 सूक्ष्माः स्थूलाः कृशा ऋक्षा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २८० ॥
 सर्वस्त्वं सर्वं गो देव सर्वभूतपतिर्भवान् ।
 सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥ २८१ ॥
 त्वमेव चेज्यसे यस्माद्दृष्टैर्विविधदक्षिणैः ।
 त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः मूढया त्वया ।
 एतस्मात्कारणाहापि तेन त्वन्न निमन्त्रितः ॥ २८३ ॥
 प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २८४ ॥
 स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रोतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २८५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
 वहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २८६ ॥
 अथैनमत्रवीहाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।

कृत्वाश्वासकरं वाक्च वाक्चो वाक्चमाहृतं ॥ २८७ ॥
 दक्ष दक्ष न कर्त्तव्यीं मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा ने त्वेन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २८८ ॥
 भूयश्च तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुप्रत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २८९ ॥
 अश्वमेधसहस्रंस्व वाजपेयशतस्व च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ २९० ॥
 विदान् षडङ्गानुवृत्त्य सांख्यान्योगाश्च कृत्स्नशः ।
 तपश्च विपुलान्तर्द्धा दुःखरं देवेदानवेः ॥ २९१ ॥
 अर्धैर्दशार्धसंयुक्तैर्गूढमप्राञ्जनिर्मितं ।
 वर्षाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समं ॥ २९२ ॥
 श्रुत्यथैरध्वसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वेषामाश्रमाद्यान्तु मया पाशुपतं व्रतं ।
 उत्पादितं शुभं दक्षे सर्वपापविमोक्षणं ॥ २९३ ॥
 अस्य चीर्णस्य यत्संम्यक्फलं भवति पुष्कलं ।
 तदस्तु ते अर्द्धभाग मानसस्यन्यतां ज्वरः ॥ २९४ ॥
 एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकैः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९५ ॥
 अवाप्य च तदा भागं यद्योक्तं ब्रह्मणा भवः ।
 श्वरश्च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ।
 शान्त्यर्थं सर्वं भूतानां शृणुध्वन्तत्र वै द्विजाः ॥ २९६ ॥
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिखारुजः ।
 अपान्तु नालिकां विद्यान्निर्मोकभुजगेष्वपि ॥ २९७ ॥

खौरकः सौरभेषाणां ज्वरः पृथिवीतले ।
 इभानामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ २८८ ॥
 रन्ध्रोद्भूतं (१) तथाश्चानां शिखोद्भेदस्य वर्हिष्णां ।
 नेत्ररोगः कौकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मभिः ॥ २८९ ॥
 अजानां पित्तभेदस्य सर्वेषामिति नः श्रुतं ।
 शुकानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वपि वै विप्राः अमो ज्वर इहोच्यते ॥ २९० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ(२) ज्वरो नामैष कीर्तितः ।
 मरुते जन्मनि तथा मध्ये च विशते सदा ॥ २९१ ॥
 एतन्महिम्नरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
 नमस्यथैव(३) मान्यस्य सर्वप्राणिभिरौश्वरः ॥ २९२ ॥
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः
 पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
 विमुक्तरोगः स नरो सुदा युतो
 स्रभेत कामान् स यथा मनोषितान् ॥ २९३ ॥
 दक्षप्रोक्तं स्ववक्ष्यापि कीर्त्तयेद्यः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् दीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् हरः ।
 तथा स्ववो वरिष्ठोऽयं स्ववानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ २९५ ॥
 यशोराज्यसुखैश्वर्यविनायुर्धनकाङ्क्षभिः ।

१ रन्ध्रोद्भूतमिति अ० ।

२ सर्वेष्विति अ० ।

३ नमस्यथैवेति अ० ।

स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ ३०६ ॥
 व्याधितो दुःखितो दीनधीरचस्तो भयार्दितः ।
 राजकार्यनियुक्तो वा मुच्यते महती भयात् ॥ ३०७ ॥
 अनेन चैव देहेन गणानां स गणाधिपः ।
 इह लोके सुखं प्राप्य गण एवोपपद्यते(१) ॥ ३०८ ॥
 न च यद्याः पिशाचा वा न नागा न विनायकाः ।
 कुर्युर्विघ्नं गृहे तस्य यत्र संस्तूयते भवः ॥ ३०९ ॥
 शृणुयाद्वा इदं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी ।
 पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्त्तयेद्वाप्यभीक्ष्ण्यः ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्तप्रविद्यतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाप्युदाहृतं ।
 सर्वं सम्पद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्त्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य सगुहस्याद्य देव्या नन्दीश्वरस्य तु ।
 बलिं विभवतः कृत्वा दमेन नियमेन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो गृह्णीयान्नामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईप्सितान् लभतेऽत्यर्थं कामान् भोगान्च मानवः ।
 मृतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरीवृतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्म्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 पठन् दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 मृतश्च गणसालोक्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

हृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते ।
 आभूतसंग्रवस्त्रायी रुद्रस्थानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥
 इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।
 वैतहेदयते कश्चिदेदं आव्यक्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥
 श्रुत्वैतत्परमङ्गुलं येऽपि स्युः पापकारिणः ।
 वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३१८ ॥
 आवयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
 रुद्रलोकमप्नोति द्विती वै नात्र संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते दक्षशापवर्षनं
 नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सुत उवाच । इत्येषा समनुज्जाता कथा पापप्रणाशिनी ।

या दक्षमधिकृत्यैह कथा शर्वाद्दुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा श्लेषा प्रकीर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिस्थाताः पूर्वं ये यज्ञस्रनवः ॥ ३ ॥

अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिता जिदजिताश्च ये ।

पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः ॥ ४ ॥

दृशिमन्तो गणा श्लेते, देवानान्तु त्रयः स्मृताः ।

छन्दीगास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

यदुर्थ्ययातिर्हो देवी दीधयः स्रवसो मतिः ।

विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः ।

अभिमन्युश्चयदृष्टिः समयोऽथ शुचिश्चवाः ।

केवली विश्वरूपश्च सुपत्नी मधुपस्तथा ॥ ७ ॥

तुरीयो निर्हपुश्चैव युक्ती यावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवायं यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुर्विभावश्च मृलिकोऽथ दिदेहकः ।

श्रुतिशृणो वृहच्छुक्नो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्वायम्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः ।
 त्विषिमन्तो गणा ज्ञेते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्वभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् दयादवान्भवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्णयज्ञगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 अष्टौ ते पित्रभिः सार्धं(१) नासत्वा देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्वासां सहस्रशः ।
 प्रभावरूपसम्पन्ना आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥
 विस्तरादिह नोच्यन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्वायम्भुवी निसर्गश्च विज्ञेयः साम्प्रतं मनुः ॥ १४ ॥
 अतीते वर्त्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः ।
 प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पित्रभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां सप्तर्षयः पूर्वमासन्थे तान् निबोधत ।
 भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 अग्नीध्रश्चातिवाङ्मूष मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान्(२) हव्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्वाश्रुवस्यैते दशपुत्रा महोजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महासत्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सासुरस्तत्सगन्धर्वं सयज्ञोरगराक्षसं ।
 सपिशाचमनुष्यश्च सुपर्णाप्सरसाङ्गणं ॥ १९ ॥

१ तेषां सप्तर्षयः मनुना सार्धं मिति अ० ।

२ द्युतिमान्मिति अ० ।

नो शक्यमानुपूर्व्येषु वक्तुं वर्षशतैरपि ।

बहुत्वान्नामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा(१) ॥ २० ॥

या वै व्रजकुलाख्यास्तु आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता अयनाब्दयुगक्रमेः ॥ २१ ॥

ऋषय ऊचुः । क एष भगवान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

कस्य योनिः किमादिषु किन्तत्त्वं स किमात्मजः ॥ २२ ॥

किमस्य चक्षुः का मूर्त्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत् प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उवाच । अग्रतां कालसङ्गावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सूर्ययोनिर्निमेषादिः सङ्ख्याचक्षुः स उच्यते ॥ २४ ॥

मूर्त्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः ।

संतत्सरशतं त्वस्य नाम चास्य कलात्मकं ।

साम्प्रतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पञ्चानां प्रविभक्तानां कालावस्थान्निबोधत ।

दिनाहमासमासेस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

द्वद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ २७ ॥

वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषाम्नु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्त्यमानन्निबोधत ॥ २८ ॥

ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

आदित्येयस्त्वऽसौ सारः कालाग्निः परिवत्सरः ॥ २९ ॥

शुक्रकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः खगः ।

स इदावक्षरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तपते स्त्रीकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्त्ता च लोकस्य स वायुरिति वक्षरः(१) ॥ ३१ ॥
 अहङ्गारात् रुदन् रुद्रः समूतो ब्रह्मणस्त्रयः ।
 स रुद्री वक्षरस्तेषां विजज्ञे नौललोहितः ।
 तेषां हि तस्त्वं वक्षामि कीर्त्तमानं निबोधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गपत्यङ्गसंयोगात् कालात्मा प्रपितामहः ।
 ऋक्सामयजुषां योनिः पश्चानां पतिरीश्वरः ॥ ३३ ॥
 सोऽग्निर्यं जुष सोमस्य स भूतः स प्रजापतिः ।
 प्रोक्तः संवत्सरश्चेति सूर्यां योऽग्निमनीषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात्कालविभागानां मासत्वयनयोरपि ।
 अह्नश्चत्रयोतोष्णवर्षायुःकर्मणां तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानाञ्च भास्करः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽथ दिवसे मासोऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदित्यः सविता भातुर्जीवनो ब्रह्मसत्कृतः ।
 प्रभवत्सात्ययज्ञैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानी विज्ञेयस्मृतीयः परिवक्षरः ।
 सोमः सर्वोषधिपतिर्यस्मात्प्रपितामहः ॥ ३८ ॥
 आजीवः सर्वभूतानां योगक्षेमकृदीश्वरः ।
 अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादशंयोरपि ।

१ स वायुः परिवत्पर इति व० ।

योनिर्निशाकरो यद्य योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पिष्टमान् सोम ऋग्यजुश्छन्दसात्मकः ।
 प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानीदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्मभिः प्राणिनां लोके सर्वैश्चाप्रवर्त्तकः ।
 प्राणापानसमानानां वायूनाञ्च प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥
 पञ्चानाञ्चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलात्मनां ।
 समानकाल करणः क्रियाः सम्पादयन्निव ॥ ४३ ॥
 सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां क्षमी नित्यं प्रभञ्जनः ॥ ४४ ॥
 योनिरग्नेरपां भूमिरवेद्यम्द्रमसश्च यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकाल्मा प्रपितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालैस्तु अम्बकैरोषधिचये ।
 इत्यते भगवान् यस्मात्तस्मात्क्राम्यक उच्यते ॥ ४६ ॥
 गायत्री चैव त्रिष्टुप् च जगती चैव या स्मृता ।
 अम्बका मामतः प्रीक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववीर्यितः ।
 त्रिसाधनपुरोडाशस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रीक्तं मनीषिभिः ।
 यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रीक्तः संवत्सरो हिजैः ।
 सैकं षट्कं विजज्ञेऽथ मध्वादीमृतवः किल ॥ ४९ ॥
 ऋतुपुत्रार्त्तवः पञ्च इति सर्गः समासतः ।
 इत्येष पवमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तस्मात् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां(१) ।
 पितरः सर्वलोकानां लोकात्मानः प्रकौर्तिताः ॥ ५२ ॥
 भ्यायतो ब्रह्मणो वक्त्रादुच्यन् समभवद्भवः ।
 ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपद्यते ।
 आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसम्भवः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च ।
 युगाभिमानो काशात्मा नित्यं संचेपकृद्भिः ।
 उन्मादकोऽनुग्रहकृत् इहत्सर उच्यते ॥ ५५ ॥
 इन्द्राविष्टो भगवता जगत्यकिन् स्वतेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वीर्य्यं च लोकानुग्रहकारकं ।
 द्वितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च कालत्वञ्चास्य यत्परं ।
 तस्माद्देवैः सर्वं वा भद्रस्तद्वद्भिरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 षोडशीः प्रतिसन्धत्ते इन्द्रः क्षीणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

१ चकार उपपद्यता इति व०, उ० च ।

इत्येषां यद्दपत्यं वै न तद्वक्ष्यं प्रमाचतः ।

बहुत्वात् परिसंख्यातुं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ६० ॥

इमं वंशं प्रजेयानां महतां पुण्यकर्माणां ।

कीर्त्तयन् स्थिरकीर्त्तीनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशपवर्षमं

नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

०००@०००

युगधर्मः ।

वायुववाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयं ।

भीकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्षं चादितः स्मृतं ॥ १ ॥

यो यो यस्य यथा वर्षो विहितो देवतास्तथा ।

ऋचो यजूषि सामानि व्रायुरग्निस्तथा अन्नं ॥ २ ॥

तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्वे प्रजन्निरे ।

अतुर्ह्य महात्मानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् ।

अनुग्रहाय लोकानामादिमध्यान्त उच्यते ॥ ४ ॥

सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह ।

अक्षरान्निःसृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥

इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।

पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥

कृतं चेता ह्यपरञ्च युगादिः कलिना सह ।

परिवर्त्तमानेस्त्रैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७ ॥

देवतास्तु तदीदृग्नाः कालस्य वशमागताः ।

न शक्नुवन्ति तस्मान्न संस्थापयितुमात्मना ॥ ८ ॥

तदा ते वाग्यता भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै ।

ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः(१) ॥ ९ ॥

समाधाय मनस्वीत्रं सहस्रं परिवत्तरान् ।
 प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशचतुर्भूर्भित्तुर्मुखः ।
 कोऽस्य त्रिव्यान्महादेवः प्रगाधस्य महेश्वर ॥ ११ ॥
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तान् कालचतुर्मुखं ।
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्कण्ठिव्याम्यहं शैवं न हृष्यायं परित्रयः ।
 उवाच देवो भगवान् स्वयङ्कालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य मुखं श्रेतं चतुर्भिर्द्वं हि लक्ष्यते ।
 एतत् क्षतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखं ।
 असौ देवः सुरश्च ह्यो मन्त्रा वैवस्वतो मुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्तवर्षाभं तृतीयं वः स्मृतं मया ।
 त्रिजिह्वं (१) लेलिहानन्तु एतत् त्रैतायुगं द्विजाः ॥ १५ ॥
 अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् ।
 ततोऽत्र इज्यते यज्ञस्त्रिस्तो जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ।
 इष्ट्वा चैवाग्नयो विप्राः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलं ।
 द्विपादोऽत्र भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् क्षण्णवर्षाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिह्वं पृथु श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयङ्करं ।

कल्पस्य तु सुखं ह्येतच्चतुर्थं नाम भीषणं ॥ १९ ॥
 न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन् भवति वै युगे ।
 कालप्रस्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यन्ते तार्या यत्र उच्यते ।
 द्वापरे पूज्यते विश्वरहस्य पूज्यसतुर्षपि ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा विश्वस्य यत्र च कालस्यैव कलाप्रथमः ।
 सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्मुक्तिर्महेन्द्ररः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता नः कालः कालप्रवर्तकः ।
 युगकर्त्ता तद्या चैव परं परपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कस्मिन् युगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थं च देवानामुभयीर्लोकयोरपि ॥ २४ ॥
 तदा भव्यं च पूज्यं च भविष्यामि सुरोत्तमाः ।
 तस्माद्भयं न कार्यं च कलिं प्राप्य महीजसः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रथम्य शिरसा देवं पुनरुचुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्षय उचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालश्चतुर्मुक्तिं चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्मुखः ।
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिक्रामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नासाध्यं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।
 कालः स्रजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्दशे ।
 तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वीक्तान्येकसप्ततिः ।
 तानि मन्वन्तराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् ॥ ३१ ॥
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरद्वयः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् देवर्षिं पितृदानवान् ।
 नमस्कृतश्च तैः सर्वैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिंपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 अतो मन्वन्तरे चैवं देवर्षिंपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानीशो भयात् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो विजः ।
 प्रपन्नस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तस्माद्देवा दिवङ्गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६ ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च कलिम्प्राप्य सुदारुणं ।
 तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुष्ये श्वाकुवंशजाः ।
 महायोगबन्धोपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥
 शीघ्रे कलियुगे तस्मिन् तिष्ठे त्रेतायुगे कृते ।
 सप्तर्षिभिश्चैव सार्धं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ।
 गोत्राणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

द्वापरान्ते प्रतिष्ठन्ते क्षत्रिया ऋषिभिः सह ।
 कृते चैतायुगे चैव तथा क्षीणे च द्वापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कल्पी स्मृताः ॥ ४१ ॥
 मन्वन्तराणां समानां सामानार्था श्रुतिः स्मृतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगक्षयक्रमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाञ्च ब्रह्मक्षयस्य चोद्भवः ।
 यथा वै प्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयं ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।
 क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ।
 दिवङ्गतानहन्तुभ्यं कीर्त्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४ ॥
 ऐहमिच्छाकुर्वन्त्यस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः त्रैलोक्यास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४५ ॥
 ऐहवशेऽथ सन्भूता यथा चेच्छाकवो नृपाः ।
 तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 तावदेव तु भोजानां विस्तारो द्विगुणः स्मृतः ।
 भोजन्तु त्रिशतं च च चतुर्षां तप्यथादिशं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतीतास्तु राजानो ह्यवतस्ताद्विबोधत ।
 शतं वै प्रतिविम्बानां दृष्टयानां तथा शतं ॥ ४८ ॥
 धार्तराष्ट्रास्त्वेकशतं अशीतिर्जनमेजयाः ।
 शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतं ॥ ४९ ॥
 ततः शतन्तु पीलानां शतं काशिकुशादथः ।
 तथाऽपरं सहस्रन्तु येऽतीताः शशविन्दवः ।
 इजानास्तोऽश्वमेधेस्तु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५० ॥

एवं संक्षेपतः प्रोक्ता न शक्या विस्तरेण तु ।
 वक्तुं राजर्षयः कृत्स्ना येऽतीतास्तेर्युगैः सह ॥ ५१ ॥
 एते यथातिबंशस्य बभूवुर्वैश्वर्हिनाः ।
 कीर्तिताः क्षुतिमन्तस्ते ये लोकान् धारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥
 सन्ते च वरानृपश्च दुर्लभान् ब्रह्मलोकिकान् ।
 आयुः पुत्रा धनहीतिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 धारणाच्छ्रवणाश्चैव पञ्चवर्गस्य धीमता ।
 तयोक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकां व्रजन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्यष्टुः सहस्राणि वर्षाणाञ्च कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै प्रक्रियापादश्चतुःसाहस्र उच्यते ।
 तस्माच्चतुःशतं सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥
 जेतादीनि सहस्राणि संख्या सुनिभिः सह ।
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च त्रिशतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 अनुषङ्गपादस्त्रैतायास्त्रिसाहस्रसु संख्या ।
 द्वापरे हे सहस्रे तु वर्षाणां सम्यकीर्तितं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांश्चो द्विशतस्तथा ।
 उपोद्घातस्तृतीयसु द्वापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कलिं वर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जना ।
 तस्यापि त्रिका सन्ध्या सन्ध्यांश्च त्रयमेव च ॥ ६० ॥
 संहारपादः संख्यातश्चतुर्थी वै कलौ युगे ।
 ससन्ध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

१ सर्वे वज्रःपरावशा इति च० ।

एतत् द्वादशसाहस्रं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥
 सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव हे सहस्रे तथाऽपरे ।
 एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कथयो विदुः ॥ ६३ ॥
 यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगं ।
 यथा युगश्चतुष्पादं विधात्रा विहितं स्वयं ।
 चतुष्पादं सुरायान्त्सु मन्त्राणां विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति त्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ।

—000@000—

स्वायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ।
तुष्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥
देवास्य विविधा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।
ऋषयो मानवाश्चैव सर्वे तुष्याभिमानिनः ॥ २ ॥
महर्षिसर्गः प्रोक्तो वै वंशं स्वायम्भुवस्य तु ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च कीर्त्तमानं निबोधत ॥ ३ ॥
मनोः स्वायम्भुवस्यासन्दश पीत्रास्तु तत्समाः ।
यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपसमन्विता(१) ॥ ४ ॥
सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्षन्निवेशिता ।
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चैतायुगे तदा ॥ ५ ॥
प्रियन्नतस्य पुत्रैस्तैः पीत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ।
प्रजासर्गतपीयोगैस्तै रियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥
प्रियन्नतात् प्रजावन्तः(२) वीरात् कन्या व्यजायत ।
कन्या सा तु महाभागा कर्हमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥
कन्ये द्वे शतपुत्रांस्य सम्राट् कुक्षिस्य ते उभे ।
तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥ ८ ॥

१ सप्तद्वीपा सप्ततमा इति घ०, ङ० क ।

२ पाठोऽर्थं न सतीचोमः ।

अग्नीध्रश्च वपुष्मांश्च(१) मेधा मेधातिथिर्विशुः ।
 ज्योतिष्मान् स्युतिमान् हृद्यः सवनः सर्व्व एव च(२) ॥ ८ ॥
 प्रियव्रतोऽभिषिञ्चैतान् सप्त सप्तसु पाञ्चिवान् ।
 ह्रीपेषु तेषु धर्मेषु ह्रीपांस्तांश्च निबोधत ॥ १० ॥
 जम्बूह्रीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रन्तु महाबलं ।
 अथह्रीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ ११ ॥
 शास्त्रलो तु वपुष्मन्तं राजानमभिषिक्तवान् ।
 ज्योतिष्मन्तं कुम्भह्रीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ १२ ॥
 स्युतिमन्तश्च राजानं क्रीञ्चह्रीपे समादिशत् ।
 शाकह्रीपेश्वरश्चापि हृद्यश्चक्रे प्रियव्रतः ॥ १३ ॥
 पुष्कराधिपतिश्चापि सवनं कृतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्री पुत्रवतां वरौ ॥ १४ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
 नाम्ना तु धातकिश्चापि धातकीखण्ड उच्यते ॥ १५ ॥
 हृद्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाकह्रीपेश्वरान् प्रभुः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारं मन्वीचकं(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमश्च महाद्भुमं ॥ १६ ॥
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ।
 कुमारस्य च कौमारं द्वितीयं परिकीर्त्तितं ॥ १७ ॥

१ अग्नीध्रश्चाग्निवाक्येति व०, ड० च ।

२ सव्य एव चेति ड० । पुत्र एव चेति ड० ।

३ मन्वीचकस्याने चर्जन मन्वीचकेति व०पुस्तकपाठः ।

सुकुमारं तृतीयन्तु सुकुमारस्य क्रीर्त्तितं ।
 मणीचकस्य चतुर्थं मणीचकमिहोच्यते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रक्रीर्त्तितं ॥ १९ ॥
 महाद्रुमस्य नाम्ना तु सप्तमन्तु महाद्रुमं ।
 एषान्तु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 क्रौञ्चहीपेश्वरस्यापि पुत्रा द्युतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मनुगञ्चोष्णः पीवरस्यान्धकारकः ।
 मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्वनामभिर्द्देशाः क्रौञ्चहीपात्रयाः शुभाः ।
 उष्णस्योष्णः स्मृती देशः पीवरस्यापि पीवरः ॥ २२ ॥
 अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारश्च क्रीर्त्तिते ।
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः ।
 एते जनपदाः सप्त क्रौञ्चहीपे तु भास्वराः ॥ २३ ॥
 ज्योतिष्मतः कुशहीपे सप्तैते सुमहौजसः ।
 उद्भिदो वेणुमांश्चैव खैरथो लवणो धृतिः ।
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ।
 तृतीयं खैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥
 पञ्चमं धृतिमद्वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रक्रीर्त्तितं ॥ २६ ॥
 तेषां हीपाः कुशहीपे तस्मन्नामान एव तु ।
 आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्कताः ॥ २७ ॥

शाक्यलस्येऽश्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुष्मतः ।
 श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥
 श्वेतस्य श्वेतदेश्यस्तु रोहितस्य च रोहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तहोपे तु वक्ष्यामि जम्बूद्वीपादनन्तरं ।
 सप्त मेघातिथेः पुत्राः भ्रूचहोपेऽश्वरा नृपाः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठः श्रान्तभयस्तोषां सप्तवर्षाणि तानि वै ।
 तस्माच्छ्रान्तभयाच्चैव(१) शिशिरस्तु सुखोदयः ।
 श्रानन्दश्च ध्रुवश्चैव क्षेमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२ ॥
 तानि तेषां सनामानि सप्तवर्षाणि भागशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्त्रायश्रुवेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 मेघातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तहोपनिवासिभिः ।
 वर्षात्रमाचारयुक्ताः भ्रूचहोपे प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥
 भ्रूचहोपादिकेष्वेव श्राकहोपान्तरेषु वै ।
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्षात्रमविभागशः ॥ ३५ ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
 पञ्चस्वतेषु ह्योपेषु सर्वं साधारणं स्मृतं ॥ ३६ ॥
 सप्तहोपपरिक्रान्तं(२) जम्बूद्वीपं निबोधत ।

१ श्रान्तमुक्ताश्चेति क०, घ० च ।

२ पञ्चहोपपरिक्रान्तमिति क०, घ० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तं जम्बूद्वीपेश्वरं नृपं ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमीजसः ।
 ज्येष्ठो नाभिरितिख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥ ३८ ॥
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ।
 रम्यः स्यात्पञ्चमः पुत्रो हरिस्मान् षष्ठ उच्यते ॥ ३९ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो अष्टमः स्मृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशान्निबोधत ॥ ४० ॥
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाङ्गन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥
 नैषधं यत् स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ ।
 मध्यमं यत्कुमेरोस्तु स ददौ तदिलाहृते ॥ ४२ ॥
 नीलन्तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 श्वेतं यदुत्तरं तस्मात् पित्रा दत्तं हरिस्मते(२) ॥ ४३ ॥
 यदुत्तरं शृङ्गवती वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
 वर्षं माण्डवतश्चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयेत् ।
 इत्येतानि महान्तीह नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥
 अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यषिञ्चत ।
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः कृत्स्नाः सप्तद्वीपा निवेशिताः ।

१ प्रीत्या तस्मै इति च० ।

२ हरिस्मतः स्थाने सर्वत्र हरिस्मदितिपाठः च०, च० विक्रितपुत्रके वर्णने ।

प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तैः पौत्रैः स्वायम्भुवस्य तु ॥ ४७ ॥
 यानि किम्युदपाद्यानि वर्णाश्रयो ह्यभानि तु ।
 तेषां स्रभावतः सिद्धिः सुखपाया ज्ञयव्रतः ॥ ४८ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जरावृत्त्युभयं न च ।
 धर्माधर्मा न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्वमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वेव तु सर्वशः ॥ ४९ ॥
 नाभेर्हि संगं व्यस्यामि हिमाद्रे तन्निबोधत ।
 नाभिस्त्वजनयत् पुत्रं मरुदेव्यां महाद्युतिः(१) ।
 ऋषभं पार्थिवत्रेष्टं सर्व्वं च तस्य पूर्व्वजं ॥ ५० ॥
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रशतायजः ।
 सोऽभिधिश्चात्र भरतः पुत्रं प्रात्रान्यमास्त्रितः ॥ ५१ ॥
 हिमाद्रे दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्बुधाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्यात्मजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 बभूव तस्मिंस्तद्राज्यं भरतः संन्ययोजयत् ।
 पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतस्यापि प्रजापतिरमित्रजित् ।
 तेजसस्वाम्नाजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठौ सुतस्याथ निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ।
 प्रतिहर्त्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

उन्नेता प्रतिहर्तुस्तु भुवस्तास्य सुतः धृतः ।
 उन्नीयस्तास्य पुत्रोऽभूत्प्रताविंशपि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।
 पृथोश्चापि सुतो नत्तो नत्तस्वापि गयः धृतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्वापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यो धीमांस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ ५८ ॥
 धीमतश्च महान् पुत्रो महतश्चापि भीवनः ।
 भीवनस्य सुतस्त्वष्टा अरिजस्तास्य चाक्षजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रश्चतन्वसासीद्भ्राजानः सर्व एव ते ॥ ६० ॥
 विश्वज्योतिःप्रधाना यैस्तै रिमा वह्निताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्षं सप्तखण्डं कर्तं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारती धरा ।
 कृतत्रेतादियुक्तानि युगाख्यान्धेकसप्ततिः ॥ ६२ ॥
 येऽतीतास्तै र्युगैः साहं राजानस्तो तदन्वयाः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥
 एष स्वायम्भुवः सगो येनेदं पूरितं जगत् ।
 ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्व्वराक्षसैः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचैश्च मनुष्यमृगपक्षिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्त्तते ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वायम्भुववंशानुकीर्तनं
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ प्रतायश्चापीति ख० । प्रसाविचापीति ख० ।

२ प्रतायश्चेति ख० । प्रकानेति ख० । ३ सप्तदीपमहाभूमिकमिति ख०, उ० च ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बुद्वीपवर्षनं ।

—000—

ऋषय ऊचुः । एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुङ्गवः ।
पप्रच्छ निपुणः सृतं पृथिव्यायामविस्तारो ॥ १ ॥
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो ।
कियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकी तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यश्च गतिचन्द्रार्कयोस्तथा ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सृत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरं ।
सङ्ख्याद्यैव समुद्राणां द्वीपानाञ्चैव विस्तरं ॥ ४ ॥
यावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः ।
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकी तथैव च ।
पर्यायपारिमाण्यश्च(१) गतिचन्द्रार्कयोस्तथा ॥ ५ ॥
द्वीपभेदसङ्ख्याणि समस्तगतानि वै ।
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षाण्यैरपि ॥ ६ ॥
सप्तद्वीपान्तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्यग्रहैः सह ।
येषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् ॥
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यञ्च प्रचक्षते(२) ॥ ८ ॥

१ पर्यायपरिमाण्येति च० ।

२ प्रमाणान् इति च०, ७० च ।

नववर्षं प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा ।
 विस्तरान् मण्डलाच्चैव योजनैस्तन्निबोधत ॥ ८ ॥
 शतमेकं सहस्राणां योजनानां प्रमाणतः ।
 नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ १० ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वपर्वतैश्चपयोभितं ।
 सर्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ।
 पर्वतप्रभवाभिश्च नदीभिः पर्वतैस्तथा ॥ ११ ॥
 जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतः परिवारितः ।
 नवभिद्याहृतः सर्वैर्भुवनैर्भूतभावनैः ।
 लावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥ १२ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात् समेन तु समस्ततः ।
 प्रागायताः सुपर्वाणः षड्भिमे वर्षपर्वताः ।
 अथवादा उभयतः समुद्री पूर्वपश्चिमौ ॥ १३ ॥
 हिमप्रायश्च हिमवान् हेमकूटश्च हेमवान् ।
 तद्वशादित्यवर्णाभो हैरण्यो निषधः स्मृतः ॥ १४ ॥
 चातुर्वर्णस्तु सीवर्णो मेरुश्चोच्चतमः स्मृतः ।
 इताकृतिप्रमाणस(१) चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १५ ॥
 नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवन्धनसम्भूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १६ ॥
 पूर्वतः श्वेतवर्णोऽसौ ब्राह्मण्यं तस्य तेन तत् ।

१ चतुर्वर्णप्रमाणस्येति च० ।

पीतश्च दक्षिणेनासी तेन वैश्वत्वमिच्छते(१) ॥ १७ ॥
 अङ्गपत्ननिभञ्चासी पश्चिमेन महाबलः ।
 तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरोर्नानार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पाञ्चसुत्तरतस्तस्य रक्तवर्षं स्वभावतः ।
 तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्षाः प्रकीर्तिताः ।
 व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्षतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतशृङ्गो हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्षवर्षस्तु श्यातकीर्णस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥
 एते पर्वतराजानः सिद्धन्नादयश्चेविताः ।
 तेषामन्तरिक्षाश्वो नवसाक्षस्तु उच्यते ॥ २१ ॥
 मध्ये स्विस्राष्टतं यस्तु महामेरोः समन्ततः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ।
 मध्ये तस्य महामेरोर्निर्धूम इव प्रावकः ॥ २२ ॥
 वेद्यर्षं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्धं तद्योत्तरं ।
 वर्षाणि यानि सप्ताच तेषां ये वर्षपर्वताः ।
 हे हे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामायाम उच्यते ।
 योजनानां सहस्राणि शते हे मध्यमो गिरी ॥ २४ ॥
 नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे(२) ।
 श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृङ्गवांश्च यः ॥ २५ ॥
 नवतिर्हावगीतिर्हो सहस्राण्युच्यतास्तु ये ।

१ श्वेतमोक्षत इति च० ।

२ हावेनौ च समन्विताविति च० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्पातविषमैस्त्रैस्तु पर्वतराष्ट्रानि च ।
 सन्ततानि नदीभिर्दैरगम्यानि परस्परं ।
 वसन्ति तेषु सखानि नामा जातीनि भागशः ॥ २७ ॥
 इदं हैमवतं वर्षं भारतं नाम विश्रुतं ।
 हेमकूटं परं तस्मान्नाम्ना किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैषधं हेमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्यते ।
 हरिवर्षात्परश्चैव मेरीच तद्विज्ञातं ॥ २९ ॥
 इलाहृतपरं नीलं रथ्यकं नाम विश्रुतं ।
 रथ्यात्परतरं श्वेतं विश्रुतन्तद्विरथ्ययं ।
 हिरण्यशायं रथापि शृङ्गवांस्तु कुरु स्मृतं ॥ ३० ॥
 षण्ःसंस्थे च विज्ञेये हे वर्षं दक्षिणोत्तरे ।
 दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तद्विज्ञातं ॥ ३१ ॥
 अर्धाङ्गं च निषधस्याद्यं वेद्यर्षं दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नीलवतो यच्च वेद्यर्षन्तु तदुत्तरं ।
 वेद्यर्षं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलाहृतं ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥
 उदगायती महाशैली मात्यवानाम् पर्वतः ।
 योजनानां सहस्रेणुरामीलनिषधायतः ।
 आयामतसत्स्त्रिंशत्सहस्राणि प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥
 तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः ।
 आयामादथ विस्तारान्मात्यवानिति विश्रुतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोर्मध्येमेरुस्तमपर्वतः ।
 चतुर्वर्षः सुसौवर्षश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ।
 भव्यक्ता धातवः सर्व्वसमुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६ ॥
 भव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।
 चतुष्पथं समुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृत्तयो द्विजसत्तमाः ।
 नैककल्पार्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृताकभिविनीताम्ना महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगी जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।
 सर्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वाद्जायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य प्राकृतामूर्त्तिर्मांसमेदोऽस्त्रिसम्भवा ।
 योगाच्चैश्वरत्वाच्च सर्वाङ्गागत एव(१) सः ॥ ४० ॥
 तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं सनातनं ।
 कल्पशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरीदृशी ॥ ४१ ॥
 तस्मिन् पद्मे समुत्पन्नो देवदेवश्चतुर्भुजः ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य वीजानि सर्गो हि पुष्करस्य यथार्धवत् ।
 कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेषेह कथ्यते ॥ ४३ ॥
 यदन्नं वैष्णवं कार्य्यं ततस्तन्नाभितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

१ सर्व्वभोजन एवेति च० ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः ॥ ४५ ॥
 महाद्वीपास्तु विख्याताश्चत्वारः पत्रसंस्थिताः ।
 ततः कर्णिकसंस्थानो मेरुर्नाम महाबलः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते ।
 पीतन्तु दक्षिणं तस्य शृङ्गं कृष्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितं ।
 मेरुस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः ।
 चतुरशीतिसाहस्र उल्लेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः षोडशसहस्राहिस्रुतस्तावदेव तु ।
 स शरावस्थितः पूर्व्वं द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् त्रि गुणत्रयास्य परिणाहः समन्ततः ।
 मण्डलेन प्रमाणेन त्रयस्त्रेऽर्धन्तु तदिष्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।
 षष्टाभिरधिकानि स्युः चतस्रि माने प्रकीर्तितं ॥ ५२ ॥
 चतुरस्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः ।
 चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महादिव्यो दिव्यीषधिसमन्वितः ।
 भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वीरगराक्षसाः ।
 शैलराजैः प्रदृश्यन्ते शुभावाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५५ ॥
 स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६ ॥

भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः ।
 उत्तराः कुरुषश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ५७ ॥
 कर्णिका तस्य पद्मस्य समस्तात्परिमण्डला ।
 योजनानां सहस्राणि नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।
 चत्वारयाप्यशीतिश्च अन्तरान्तरधिष्ठिताः ॥ ५८ ॥
 त्रिशतस्र सहस्राणि योजनानां प्रमाचतः ।
 तस्य केसरजालानि विस्तीर्णानि समन्ततः ॥ ५९ ॥
 शतसाहस्रिकायामा साशोतिपृथुलायता ।
 चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाश्चतुर्द्दिशं ॥ ६० ॥
 तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिप्रदिता ।
 तां वर्ण्यमानामेकायाः समासेन निबोधत ॥ ६१ ॥
 शताश्रमेनं मेनेऽपिः सहस्राश्रिमृषिर्भृगुः ।
 षष्टाश्रमेनं सावर्ण्यश्चतुरस्रन्तु भागुरिः ॥ ६२ ॥
 वर्षायणिसु सासुद्रं शरावश्चैव गालवः ।
 ऊर्ध्ववेणीकृतङ्गार्घ्यः क्रोष्टुकिः परिमण्डलं ॥ ६३ ॥
 यद्यद्यस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्दृषिः ।
 तत्तदेवास्व वेदासौ ब्रह्मेनं वेद कृतस्त्रयः ॥ ६४ ॥
 मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।
 अनेकवर्णनिचयं सोवर्णमरणप्रभं ॥ ६५ ॥
 कान्तं सहस्रपर्वाणं सहस्रोदककन्दरं ।
 सहस्रशतपत्रत्वं विद्धि मेरुगोप्तमं ॥ ६६ ॥
 मणिरत्नार्पितस्तम्भैर्मणिचित्रितवेदिकैः ।
 सुवर्णमणिचिन्नाङ्गं तथा विदुमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः शतसङ्ख्यैर्दिवीकसां ।
 प्रभादीपितपर्यन्तं भेरुं पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥
 तस्य पर्वसहस्रैस्त्रिन् नानाश्रयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिष्कायानि सन्निविष्टान्यनेकशः ॥ ६९ ॥
 तमावसञ्चीर्षतले(२) देवदेवश्चतुमुखः ।
 ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो वरिष्ठस्त्रिदिवीकसां ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्पूर्णैः सर्वैः कामफलप्रदैः(३) ।
 महासुरसहस्रैस्तं दिक्ष्वनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
 नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विश्रुता ॥ ७२ ॥
 तत्रेगानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्चसं ।
 महाविमानं संस्थाप्य महिम्ना वर्तते सदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सर्षिगणा देवाश्चतुर्वर्णस्य ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ॥ ७५ ॥
 तत्र लोकपतेः स्थानमादित्यसमवर्चसः ।
 महेन्द्रस्य महाराज्ञः सर्वसिद्धैर्नमस्कृतं ॥ ७६ ॥
 तमिन्द्रलोकं लोकस्य ऋद्ध्या परमया युतं ।
 दीप्यते त्वमरश्चेष्टस्त्रिदशैर्नित्यसेवितं ॥ ७७ ॥

१ नानाश्रयविभूषिते इति च० ।

२ काममुच्यते इति च० ।

३ तेषां मध्ये सुरश्चेष्ट इति च० ।

४ चतुर्वर्णस्य सर्षिगण इति च० ।

द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुशतैश्चित्रैः सुरम्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकरत्नार्थिततत्समनेकस्तम्भसंयुतं ।
 जाम्बूनदकृतीचानं नानारत्नसुवेदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनोत्तमैः ।
 महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसं ॥ ८० ॥
 सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ।
 साक्षात्तत्र सुरखेष्टः सर्वदेवमुखोऽनघः ॥ ८१ ॥
 शिखाशतसहस्राढ्यो व्याज्ञामाखी विभावसुः ।
 स्तूयते ह्ययते चैव तत्र सर्षिगणैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदैवकृतं विप्रैर्विशेषः स तु उच्यते ।
 सविभागश्च तेजस्य सर्व एव(१) न संशयः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुप्राप्त एकतेजो विभुः स्मृतः ।
 पृथक् त्वञ्च हि युक्त्या तु कार्यकारणमिच्छितं ॥ ८४ ॥
 तमग्निं लोकलोकत्रैस्तद्दीयैस्तत्पराक्रमैः ।
 महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्नमस्कृतं ॥ ८५ ॥
 तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्षुदिग् देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा ।
 नाम्ना कृष्णाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्वतस्य विज्ञेया नाम्ना शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिपतेः स्थाता वरुणस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥
 परोक्षरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।
 वायोगन्धवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥ ८९ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा ।
 नाम्ना महोदया नाम शुद्धवैदूर्यवेदिका ॥ ९० ॥
 तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः ।
 यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा ॥ ९१ ॥
 महाविमानान्येतानि दिक्क्षेत्रासु शुभानि हि ।
 अष्टानां देवसुस्थानामिन्द्रादीनां महात्मनां ॥ ९२ ॥
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वै रप्सरोभिर्महीरगैः ।
 सेवितानि महाभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३ ॥
 नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते ।
 वेदवेदाङ्गविद्विर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनां ।
 देवलोके गिरौ तस्मिन् सर्वश्रुतिषु गीयते(२) ॥ ९५ ॥
 नियमैर्विविधैर्यज्ञैस्त्वेषुभिर्नियतात्मभिः ।
 पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नैकजातिशतार्जितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकं तं स स्वर्गं इति शोच्यते ॥ ९६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बुद्वीपवर्णनं नाम
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

—000①000—

जम्बुद्वीपवर्णनं ।

सूत उवाच । यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्राण्यत्र मण्डलं ।

शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां निरिसदस्त्राणामनेकेषु महोष्णिताः ।

दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्वताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्दरनदीगुहानिर्भरशोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलेः ॥ ४ ॥

नितम्बपुष्पमालीघैः सानुभिर्धातुमण्डितैः ।

शिखरैर्हैमकपिलैर्नैकप्रस्रवणावृतैः ।

शोभिता गिरयः सर्व्वे पुष्टैरन्नसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गगतसंयुष्टैः कुञ्जैरनुपमैरपि ।

सिंहशार्दूलशरभैर्नैकैश्चामरवारधैः ।

नानावर्णकतिधरैः सेविता विविधैर्नगैः (१) ॥ ६ ॥

सप्ताश्वहरिकृष्णाङ्गमेकैकं दशपर्व्वतं (२) ।

वाह्यमाभ्यन्तरा ये तु त्रिवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

जठरो देवकूटश्च पूर्व्वस्यां दिशि पर्व्वतो ।

* १ सेविता विविधैर्नगैश्च पश्चिमवैत्पेति च ।

२ शोणकार्दन्दिं न समीचोनं ।

तो दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायती ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवाञ्छैव दक्षिणोत्तरपर्वती ।
 पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥
 योऽसौ मेरुर्हिजश्रेष्ठाः प्रांशुः कनकपर्वतः ।
 विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ चतुर्द्दिशं ।
 यैर्धृतस्त्वात् न चलति सप्तद्वीपवती मही ॥ ११ ॥
 दशयोजनसाहस्रं आयामस्तेषु पठ्यते ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नीपीथोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरप्रपाटा रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२ ॥
 नितम्बपुष्पकादम्बैः शोभिताश्चित्तसानवः ।
 मनःशिलादरीभिश्च हरितालतलैस्तथा ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः ।
 शुद्धहिङ्गुलकप्रस्थैः काञ्चनेर्धातुमण्डितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलङ्कृताः ।
 रुचिराः शतपर्ष्याणः सिद्धावासा सुदान्विताः ।
 महाविमानैः श्रीमङ्गैः समन्तात्परिद्वीपिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वेषोत्तरे स्मृतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्यवेदिकाः ।
 शाखासहस्रकलिताः सुमूलाः सुप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 स्निग्धेर्तलेर्धनेः पर्णैः सञ्छन्नविविधाश्रयाः ।

१ देवगन्धर्वचरिता नानारत्नविभूषिता इति अ०, ७० अ ।

अनेकप्रजनोद्धेधा महापुष्पफलोपगाः ॥ १८ ॥
 यच्चगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारुचैः ।
 महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो द्वीपकेतवः ॥ १९ ॥
 मन्दरस्य गिरेः ऋद्धे महावृक्षः स केतुराट् ।
 आसम्बशाखाशिशुरः कन्दरुचैव पादपः ॥ २० ॥
 महाकुम्भप्रमाणेषु पुष्पैर्विकचकेसरैः ।
 महागन्धैर्मनोह्रैश्च शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१ ॥
 सहस्रमधिक सोऽथ गन्धेनापूरयद् दिशः ।
 योजनानां समन्ताहै मन्दमारुतवीजितः ॥ २२ ॥
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम यो द्विजाः ।
 यत्र साक्षात् हृषीकेशः सिद्धसङ्घैर्मंहीयते ॥ २३ ॥
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरो हरिः ।
 प्राप्तवानमरश्रेष्ठः स तत्र सहितः पुरा ॥ २४ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं द्वीपं द्विपदनायकाः ।
 यस्य नाम्ना समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्यापि शैलस्य शिशुरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माण्डोपशोभिता ॥ २६ ॥
 महामूलैर्महास्कन्धैः क्षिण्ववर्षैर्विभूषिता ।
 नवैः सदापुष्पफलैः शाखाभिषोपशोभिता ॥ २७ ॥
 तस्या अतिप्रमाणानि स्नादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ २८ ॥
 तस्माद्गिरिवरप्रस्थात् पुनः प्रस्यन्दवाहिनी ।
 नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९ ॥

तत्र जम्बु नदनाम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।
 देवालङ्कारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
 यत् पिवन्त्यभृतप्रख्यं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बुर्लोकेषु विश्रुता ।
 यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बु द्वीपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।
 जातः शृङ्गे ऽतिसुमहानश्वत्थस्यैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिवेदिकः ।
 महोष्णस्कन्धविटपो नैकसत्त्वगुणालयः ॥ ३४ ॥
 कुम्भप्रमाणैः सुखदैः फलैः सर्वर्तुकैः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेति च यथा तस्या नाम प्रकीर्तितं ।
 तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्मतः ॥ ३६ ॥
 क्षीरोद्मथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते ।
 महासमरसम्पर्द्धवृत्तक्षीभविमर्दिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राक्षेण विद्धिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्कन्धे समासक्त्या श्वत्थस्य वनस्यतेः ॥ ३८ ॥
 सा तत्रैव महागन्धा श्वत्थाना सर्व्वकामिकी ।
 द्रव्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः ।

केतुमात्र इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥
 स्वपाशस्योत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।
 न्यग्रोधी विपुलस्कन्धीऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 मास्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः ।
 शाखाविलम्बी शुशुभे सिद्धचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रवालकुम्भमदृशैर्मधुपूर्णैः फलैः सदा ।
 स ह्युत्तरकुरुणान्तु केतुवृक्षः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारा वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवी नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तैरागतज्ञानैः सत्वस्थैः पुण्यकीर्तिभिः ।
 अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 तेषां नामाङ्कितो ह्योपः समानां वै महात्मनां ।
 दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बुद्वीपवर्षणं नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, Park Street, Calcutta,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	7	8
Uttara Naishadha, 12 fasci.	1	14
Chaitanya-chandrodaya, Nāṭka, 3 fasci.	6	14
S'ranta Sūtra, A'svalāyana, 11 fasci.	5	10
----- IĀtyāyana, 9 fasci.	1	14
Sankara Vijaya, 3 fasci.	3	2
Vaishēśika Darsana, 5 fasci.	1	14
Daśa-rūpa, 3 fasci.	1	4
Kaushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.	0	10
Sāṅkhya-sāra, 1 fasci.	4	6
Brihat Sañhita, 7 fasci.	3	12
Lalita-vistara, 6 fasci.	15	0
Taittirīya Brāhmaṇa, 24 fasci.	18	2
Taittirīya Sañhita, 29 fasci.	6	14
Taittirīya A'ranyaka, 11 fasci.	1	14
Maici Upanishad, 3 fasci.	2	8
A'svalāyana Grihya Sūtra, 4 fasci.	8	2
Mimāṃsā Darsana, 13 fasci.	11	14
Tāndya Brāhmaṇa, 19 fasci.	1	10
Gopatha Brāhmaṇa, 2 fasci.	3	2
A'tharvaṇa Upanishads, 5 fasci.	8	12
Agni Purāṇa, 14 fasci.	23	2
Sāma Veda Sañhita, 37 fasci.	0	10
Gopāla Tāpani, 1 fasci.	1	14
Nrisiṅha Tāpani, 3 fasci.	20	10
Chaturvarga Chintāmani, 33 fasci.	5	10
Gobhilya Grihya Sūtra, 9 fasci.	1	14
Piṅgala Chhandah Sūtra, 3 fasci.	1	14
Taittirīya Prātiśākhya, 3 fasci.	1	14
Prithirāji Rāsu, by Chand Burdai, 3 fasci.	4	0
Rājatarangini,	40	0
Mahābhārata, vols. III. and IV.,	1	0
Purāṇa Sangraha,	1	4
Pāli Grammar, 2 fasci.	3	2
Aitareya A'ranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	1	4
Chāndogya Upanishad, English, 2 fasci.	1	4
Taittirīya &c., Upanishads, English, 2 fasci.	1	4
Śākhya Aphorisms, English 2 fasci.	2	8
Śāhitya Darpaṇa, English 4 fasci.	1	0
Brahma Sūtra, English,	4	0
Kātantra, 4 fasci.	2	8
Kāmandakīya Nītisāra, 4 fasci. (Fas. 1, out of stock.)	3	12
Bhāmati, 6 fasci.		

Aphroisms of Sa'ndalya, English, 1 fasci.	Rs. 0 10
Vāyn Purāṇa, 2 fasci.	1 4

ARABIC AND PERSIAN SERIES.

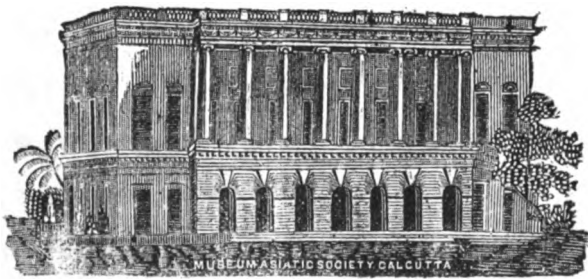
Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Risālah-i Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.)	1 4
Fihrist Tāsī, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr.	0 10
Futūh-ul Shām. Wāqidi, 9 fasci.	5 10
Futūh-ul-Shām, Azadī, 4 fasci.	2 8
Maghāzī of Wāqidi, 6 fasci....	3 2
Isābah, 28 fasci., with supplement, ...	20 14
Tārikh-i-Fīrūz Shāhī, 7 fasci.	4 6
Tārikh-i-Baiḥāqī, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawārikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wis o Rāmin, 5 fasci.	2 3
Iqbāl-nāmah-i Jahāngiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgir-nāmah, 13 fasci., with index,...	8 2
Pādshāh-nāmah, 19 fasci., with index,...	11 14
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfī Khān, 19 fasci., with index	12 12
Ain-i-A'kharī, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 8
Ain-i-Akbarī, English translation by H. Blochmann, M. A. vol. I.,...	12 4
Farhang-Rashīdī, 14 fasci., complete,	17 8
Nizāmī's Khirad-nāmah-i-Iskandari, 2 fasci, complete, ...	2 0
Akbarnāmah, 13 fasci. with Index,	15 0
Maāsir-i-'Alamgiri, by Muhammad Saqī, complete 6 fasci, with index, ...	3 12
Haft Asmān, history of the Persian Masnawī ...	1 4
Tabaqāt-i-Nācirī, English translation by Raverty, 8 fasci.	8 0
Tabaqāt-i-Nācirī, Persian text, 5 fasci.	3 2

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLV, 1864-76, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.	
Asiatic Researches, vols. VII. to XII. and vols. XVII. to XX. each	Rs. 10 0
Do. do. Index, ...	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata, ...	2 0
_____ of Sanskrit Manuscripts, ...	1 0
_____ of Arabic and Persian Manuscripts, ...	1 0
Tibetan Dictionary, ...	10 0
_____ Grammar, ...	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 13 fasci.	13 0
Istilahāt-i-Sūfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8 vo.	1 0
Jawāmi' ul-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4 to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, ...	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, ...	2 0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, ...	1 8
'Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, vols. II. IV., ...	16 0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös, ...	1 0
Khazānat-ul-'ilm, ..	4 0
Sharāyat-ul-Islām, ...	4 0
Anis-ul-Musharrihin, ...	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. No. 1 Grammar ...	2 0

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 434.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA.

PRINTED BY K. N. BHATTĀCHĀRYA, AT THE GANĒSĀ PRESS.

1880.

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाश्रमं ।

अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १ ॥

सारिकाभिर्मथुरैश्च चकोरैश्च महोत्कटैः ।

शकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २ ॥

जीवञ्जीवकनादैश्च हेमकानाश्च नादितैः ।

मत्तकोकिलनादैश्च वसगूनाश्च निनादितैः(१) ॥ ३ ॥

सुग्रीवकाश्चनरवैः कलविह्वलतैस्तथा ।

कूजितान्तराश्वदैश्च सुरम्याश्चि च सर्वशः ॥ ४ ॥

महोत्कटैर्मथुरैश्च भ्रमरैश्च महालसैः(२) ।

उपगौतवनाम्नानि किन्नरैश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमारुतकम्पिताः ।

तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६ ॥

स्तवकैर्मञ्जरीभिश्च ताज्जैः किशलयैस्तथा ।

मन्दवातवशात्सौन्दर्योत्थयन्त्युत्थितानि च ॥ ७ ॥

नानाधातुविचित्रैश्च कान्तरूपैः शिलाशतैः ।

शङ्खैः क्वचिद् द्विजश्रेष्ठा विन्यासैः शोभितानि च ॥ ८ ॥

देवदानवगन्धर्वश्चराश्चसपन्नगैः ।

१ मत्तकोकिलनादैश्चापसुग्रीवकाश्च नादितैरिति च ।

२ महालसैरिति च ।

सिद्धाश्वरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः ॥ ८ ॥
 मनोहराणि चत्वारि देवाक्रीडनकान्धथ ।
 चतुर्दिशसुदाराणि नाम्ना शृणुत तानि मे ॥ १० ॥
 पूर्वैश्चैत्ररथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।
 वैश्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनं ॥ ११ ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।
 अशुबन्धानि रस्याणि विहङ्गैः कूजितानि च ॥ १२ ॥
 वनैर्विस्तीर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च ।
 महानागाधिवासानि सेवितानि महाक्रभिः ॥ १३ ॥
 सुरसामलतोयानि शिवानि सुसुखानि च ।
 सिद्धदेवासुरवरैरुपसृष्टललानि च ॥ १४ ॥
 क्वत्रप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुत्पलैः शोभितानि च ।
 महासरांसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १५ ॥
 अरुणोद् सरः पूर्वं दक्षिणं मानसं स्मृतं ।
 सितोद् पश्चिमसरो महाभद्रन्तथोत्तरं ॥ १६ ॥
 अरुणोद् च पूर्वेण ये च शैलास्ततः स्मृताः ।
 तान् क्रीर्त्यमानांस्तत्त्वेन शृणुध्वं विस्तरात्मनः ॥ १७ ॥
 शीतान्तश्च कुमुदश्च सुवीर्याचलोत्तमः ।
 विकङ्की मणिश्रीलश्च(१) वृषभद्याचलोत्तमः ॥ १८ ॥
 महानौलोऽथ रुचकः सवित्पुर्मन्दरस्तथा ।

वेणुमांश्च सुमेधस्य निषधी देवपर्वतः ॥ १८ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेण मन्दरस्येते सिद्धवासा उदाहृताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये कौत्सिता मया ते वै नामतस्तान्निबोधत ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रिगिखरश्चापि शिशिरंश्चाचलोत्तमः (१) ।
 कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुचकोश्चैव सांगुमान् ॥ २२ ॥
 तान्नाभश्च विशाखश्च तथा श्वेतीर्दूरी गिरिः ।
 समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशृङ्गी महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्चसः ॥ २५ ॥
 अपरेण सितोदस्य सरसो हिजसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्तान् प्रवक्ष्ये यथाक्रमं ॥ २६ ॥
 सुवक्षाः शिखिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः (२) सुरसश्च महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमांश्चैव अञ्जनो मुकुटस्तथा ।
 कृष्णश्च पाण्डुरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८ ॥
 पारिपात्रश्च (३) शैलेन्द्रस्त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः ।

१ शिखःश्चाचलोत्तम इति घ०, ङ० च ।

२ कुङ्करो रुद्र इति ङ० ।

३ पारिपात्रश्च इति ङ० । पारिजातश्च इति घ०, ङ० च ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पश्चिमे स्मृताः ॥ २८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेषापि त्रीमतः ।
 ये सया पूर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमं ॥ २९ ॥
 शङ्खकूटो महाशैली वृषभो हंसपर्वतः ।
 नागश्च कपिलश्चैव इन्द्रशैलश्च सानुमान् ॥ ३० ॥
 नीलः कनकशृङ्गश्च शतशृङ्गश्च पर्वतः ।
 पुण्यको मेघशैलश्च विराजश्च सौत्तमः ।
 काशुषिश्चैव(१) शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 एतेषां शैलसुस्थानामन्तरेषु यथाक्रमं ।
 स्वास्त्रोऽद्यन्तरद्देशस्य सरांसि च निबोधत ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । श्रौतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेण(१) तु ।

द्वीष्यो विहङ्गसंघुष्टा नानासत्वनिषेविताः ॥ १ ॥

त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णाः शतयोजनाः ।

सुरसामलपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥

द्वीष्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।

सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ३ ॥

महोरगैरध्वषितं महाभीगैर्दुरासदैः ।

देवदानवगन्धर्वैरुपसृष्टं जलं शुभं ॥ ४ ॥

पुष्यं तच्छ्रीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।

प्रसन्नजलसम्पूर्णं शरण्यां सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥

तत्र त्विकं(२) महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह ।

कोटिपत्रप्रचारत्तत्तद्व्यादित्यवर्षसं ॥ ६ ॥

नित्यं व्याकोशमजरं चाश्रव्याज्ञातिमण्डलं ।

चारुकेशरजालाठं मत्तघट्पदनादितं ॥ ७ ॥

तस्मिन् पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।

लक्ष्म्याः पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥

सरसस्तस्य पूर्वस्मिन् तीरे सिद्धनिषेविते ।

१ भुजङ्गस्यान्तरेणेति ७० । कुमुदस्यान्तरेणेति ७० । २ तत्र त्विके महापद्ममिति ७० ।

सदा पुष्पफलं रम्यं तत्र विश्ववनं महत् ॥ ८ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं त्रियोजनशतशतं ।
 षड्कोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः सहस्रशः ॥ १० ॥
 शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलं ।
 फलैः सुवर्णसङ्काशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ ११ ॥
 अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः ।
 शीर्षमात्रैः पतद्भिश्च कीर्णैर्भूमिर्निरन्तरा ॥ १२ ॥
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं ॥ १३ ॥
 सिद्धेशैव समाकीर्णं नित्यं विश्वफलाग्निभिः ।
 विविधैर्भूतसङ्घैश्च नित्यमेव त्रिषेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मिन् वने भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।
 देवौ सन्निहिता तत्र सिद्धसङ्घैर्नमस्कृता ॥ १५ ॥
 विकङ्कस्याचलेन्द्रस्य मणिशैलस्य चान्तरे ।
 शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतशतं ॥ १६ ॥
 विपुलसम्पत्कवनं सिद्धचारुणसेवितं ।
 पुष्पसङ्घागुह्यं भाति प्लवनमिव नित्यदा ॥ १७ ॥
 षड्कोशोच्चशिखरैर्महास्कन्धैः प्रसन्नाग्निभिः ।
 प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिप्परश्भाति तद्वनं ॥ १८ ॥
 द्विवाहुपरिष्ठाहैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुकेसरशालिभिः ॥ १९ ॥
 पुष्पैर्मनोहरैर्व्याप्तं व्याकीर्णैर्गन्धशालिभिः ।
 विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं ॥ २० ॥

तहनं दानवैर्देवगन्धर्वैश्चराक्षसैः ।
 किन्नरैरप्सरोगैश्च महानागैश्च सेवितं ॥ २१ ॥
 तन्नाश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।
 मिथ्यसाध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितं ।
 महानीलकुमुञ्जाभ्यामन्तरेप्यचलावथ ॥ २२ ॥
 महानद्याः सुखायास्तु तीरे सिद्धनिषेविते ।
 पञ्चाशद्योजनायामग्निं शतयोजनविस्तरं ।
 रम्यं तालवनं तत्रि अर्धकोशोच्चमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः ।
 कुमुदाञ्जनसंस्थानैः परिहृत्तैर्महाफलैः ।
 षष्टगन्धरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।
 ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥
 वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च ।
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ २६ ॥
 वृक्षगुल्मलतागुह्यैः सर्ववीरुङ्गिरीरितं (१) ।
 दूर्वाप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्वविवर्जितं ॥ २७ ॥
 तथा निषवशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥

१ सर्ववीरुङ्गिरीरिति उ० ।

सर्वा श्लोकशिक्षा भूमिर्ह चवीरुद्विवर्जिता ।

प्राप्नुता पादमात्रेण ह्युदकेन समन्ततः ॥ २९ ॥

इत्येता ह्यन्तरद्गीष्णो नानाकाराः प्रकीर्तिताः ।

मेरोः पूर्वेण विम्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

—000@000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणाग्निदिग्माश्रिताः ।

या द्रोण्यः सिद्धचरिताः शृणु ता ह्यगुपूर्वशः ॥ १ ॥

शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।

स्रष्टाभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥

पृथुक्षेपोच्चशिखरैः पादपैरुपगोभितं ।

उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसङ्घनिषेवितं ॥ ३ ॥

पक्षैर्विद्विमसङ्काशैर्मधुपूर्णैर्मनोरमैः ।

ज्वलितं तद्वनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४ ॥

तत् सिद्धयज्ञगन्धर्वाः किन्नरा उरगास्तथा ।

विद्याधराश्च मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥

प्रसन्नस्वादुसलिलास्तत्र नद्यो बह्वदकाः ।

सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥

तत्राश्रमं भगवतः कर्हमस्य प्रजापतेः ।

रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतस्त्रिकाननं ।

समन्ताद्योजनशतं तद्वनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥

तान्मवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।

शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥

तरुणादित्यसङ्काशैः पुण्डरीकैः समन्ततः ।

[३८]

सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ९ ॥
 तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।
 प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्महोत्पलैः ॥ १० ॥
 सरोवरं महापुच्छं देवदानवसेवितं ।
 महोरगैरध्वषितं नीलजालविभूषितं ॥ ११ ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ज्ञायतः शतयोजनः ।
 त्रिंशद्द्वयोजनविस्तीर्णा रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतोरणा ।
 नरनारीगणाकीर्णा स्फीता विभवविस्तरैः ॥ १३ ॥
 बलभीकूटनिर्युद्धं मणिभङ्गिविचित्रितैः ।
 रत्नचित्रार्पिततलैः स्रक्ष्यचिचोत्तरच्छदैः ॥ १४ ॥
 महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिरुत्तमैः ।
 विद्याधरपुरं तत्र शोभते आजयच्छुभं ॥ १५ ॥
 विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विश्रुतः ।
 चित्रवेषधरः स्रग्वी माहेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १६ ॥
 दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १७ ॥
 विशाखस्याचक्षेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरसस्ताम्रवर्णस्य पूर्वं तीरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥
 पक्षेषुक्षेपणैर्विहं सुश्राखं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फीतश्चाम्रवनं महत् ॥ १९ ॥
 फलैः कनकसङ्काशैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।
 महाकुम्भप्रमाणैसातनुश्राखैः समन्ततः ॥ २० ॥

गन्धर्वकिन्नरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा ।
 पिबन्त्याम्बरसं तत्र सुखादु ह्यमृतोपमं ॥ २१ ॥
 तत्राम्बरसपीतानां मुदितानां महात्मनां ।
 अयन्ते ह्यष्टतुष्टानां नादास्तस्मिन् महावने ॥ २२ ॥
 सुमंलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।
 समा सुरभिपूर्णाढ्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३ ॥
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता ।
 तत्र विष्वस्यली विप्राः शुद्धा निम्नफलद्रुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विष्वैर्महोपमैः ।
 शीर्थमाषैर्विशोर्णैश्च प्रक्लिन्नतलमृत्तिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्थलीमुपजीवन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
 सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विष्वफलाग्निनः ॥ २६ ॥
 अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनं ॥ २७ ॥
 सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपं ।
 पुष्पलक्ष्मग्राहृतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।
 समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥
 तत् सिंहचारणगणैरप्सरीभिश्च सेवितं ।
 रम्यं तत् किंशुकवनं जलाशयविभूषितं ॥ ३० ॥
 तत्रादित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् ।
 मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशुं सुरोत्तमं ।

मित्रसङ्गा नमस्यन्ति सर्वस्त्रीकनमस्त्रतं ॥ ३२ ॥
 पञ्चकटस्य शैलस्य कौशासस्यान्तरेण तु ।
 षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥
 द्वादशत्वेरनाधुष्यं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्यारं सर्वसत्वानां दुर्गमं लोमहर्षणं ॥ ३४ ॥
 इत्येता अन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्णिताः ।
 यथानुपूर्वमखिलाः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिविस्ताराः ।
 तान्वर्ष्यमानांस्तत्त्वेन शृणुतेमान् द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरी तस्मिन् सुवचःशिखिशैलयोः ।
 समन्ताद्योजनशतं एकभूमं शिलातलं ॥ ३७ ॥
 नित्यतप्तं महाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणं ।
 अगम्यं सर्वसत्वानामीश्वराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां शिलाखल्यां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 ज्वालामुहस्रकलिलं वह्निस्थानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥
 अनिश्चनस्तत्र सदा ज्वालामाली विभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तत्र हुताशनः ॥ ४० ॥
 अधिदेवकृते योऽन्नावग्नेर्भासो विधीयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातुलुङ्गस्यली तत्र ज्ञायामाहशयोजना ॥ ४२ ॥
 मधुव्यञ्जनसंस्थानैः सुरसैः कनकप्रभैः ।
 फलैः परिपतैः सर्वा शोभिता सा मण्डाली ॥ ४३ ॥

तत्राश्रमं महापुण्यं सिद्धसङ्गनिषेविनं ।
 वृहस्पतेः प्रसुदितं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 द्विवाहुपरिणाहैस्त्रैल्लिङ्गस्तायतविस्तृतैः ।
 चन्द्राशुवर्णैर्व्याकोशैर्मत्तषट्पदमोदितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसर्पैरिजःपृत्तैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 शबलान्ताहनं(१) भाति कुसुमेः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तत्र विष्णोः सुरगुरोर्दीप्तिमायतनं महत् ।
 प्रकाशन्निषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं नवत्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 स्रक्ष्यमेकशिलं देशं हृत्तवीरुद्विवर्जितं ।
 सुखपादप्रचारश्च निम्नोन्नतविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्थलपद्मिनी ।
 सहस्रपत्रैर्व्याकोशैः छत्रमाचैरलङ्कृता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुचिरैर्गन्धशालिभिः ।
 शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥ ५२ ॥
 मदीत्कटैर्मधुकरैर्धर्मरैश्च मदीत्कटैः ।
 मृद्गद्गद्करुणानां किन्नराणाञ्च निस्तनैः ॥ ५३ ॥
 उपगोतपद्मखण्डाढ्या विस्तीर्णा स्थलपद्मिनी ।

यक्षगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्यं तस्याश्च पद्मिन्याः पञ्चयोजनमण्डलः ।
 न्यग्रोधो विपुलस्तन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनी देवो नीलवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पद्ममाख्यधरस्थल्यं महाभागोऽपराजितः ।
 इज्यते यक्षगन्धर्वैर्विद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनी हरिः ।
 पद्मोपहारैर्विविधैरिज्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपशोभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्यान्तरेण च ।
 पञ्चाशद्योजनायामन्त्रिशद्योजनविस्तरं ।
 इषुक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगासेवितं ॥ ६० ॥
 महागन्धैर्महास्त्रादैर्गजदेहनिभैः फलैः ।
 मधुस्रवैर्महावृक्षैरुपेतं तत् समन्ततः ॥ ६१ ॥
 तत्रान्नमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितं ।
 शुक्रस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुण्यकर्मणः ॥ ६२ ॥
 शङ्खुकूटस्य शैलस्य वृषभस्यान्तरेण च ।
 परुषकस्थली रम्या ह्यनेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विश्वप्रमाणैश्च शुभैर्महास्त्रादैः सुगन्धिभिः ।
 फलैः प्रकृत्यते भूमिः परुषैर्वात्तविश्रुतैः ॥ ६४ ॥
 तां स्थलीमुपजीवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोअसा मानाढास्तत्र चारणाः ॥ ६५ ॥
 कपिञ्जलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।
 द्वियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता ।
 नानापुष्पफलोपेता किन्नरोरगसेविता ॥ ६७ ॥
 द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च ।
 खर्जूरवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाडिमानाश्च स्वादूनामक्षीटकवनानि च ।
 अतसीतिलकानाश्च कदलीनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 वदरीणाश्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः ।
 स्वादुशीताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्पकशैलस्य महामेषस्य चान्तरे ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णा सा भूमिः शतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलप्रख्या कठिना पाण्डुरा घना ।
 हृद्यगुल्मलतागुल्मैस्तृणैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्त्वैर्न्नित्यमस्मिन् निराश्रया ।
 सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥
 महासरांसि च तथा महाहृत्वास्तथैव च ।
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वशः ॥ ७४ ॥
 सरसाश्च वनानाश्च सा स्थली च प्रजापतेः ।

सुद्राणां सरसाञ्चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५ ॥
 दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशतिंश्च योजनाः ।
 स्यस्यो द्वेऽप्यस्य विख्याताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥
 केचित् सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः ।
 सूर्याग्नाज्ञासैरसृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥
 तथा ह्यनन्तमानि सरांसि द्विजसत्तमाः ।
 शैलकुक्ष्यन्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नामाष्टचिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि यस्मिन् यस्मिन् शिलोच्चये ।

ये सन्निविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥ १ ॥

तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः ।

नैकधातुगतेश्चिन्नैर्नैकरत्नाकराकरः ॥ २ ॥

नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्वगुणालयः ।

महार्हमणिचिन्नाभिर्हर्मवर्गैरलङ्कृतः ॥ ३ ॥

नितम्बैः षट्पदोद्गोतेः प्रवालैर्हैमचिन्नकैः ।

तटैः कुसुमसङ्कीर्णैर्मत्तभ्रमरनादितैः ॥ ४ ॥

लतालम्बैश्चित्तपद्मिश्चिन्नैर्धातुगताचितैः ।

सानुभीरन्नचित्तैश्च पुष्पाटैश्च विभूषितः ॥ ५ ॥

विमलस्रादुपानीयैर्नैकप्रस्रवशैर्युतः ।

निकुम्भैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६ ॥

पुष्पोत्पवहाभिश्च स्रवन्तीभिरलङ्कृतः ।

किन्नराचरिताभिश्च दरीभिः(१) सर्वतस्ततः ॥ ७ ॥

यक्षगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोद्दरैः ।

शोभितश्च सुखासेव्यैश्चिन्नैर्गहनसङ्कटैः ॥ ८ ॥

नानासत्वगुणाकीर्णैः सुपानीयैः सुखान्नयैः ।

१ नदीभिरिति च० ।

[१८]

नानादुष्यफलोपेतैः पादपैः समखङ्कतः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुहाश्रयाकीर्णं अनेकोदरकन्दरे ।
 क्रीडावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतं ॥ १० ॥
 तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महत् ।
 प्रकाशं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ ११ ॥
 तरुणादित्यसङ्घाशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुष्पैर्भाति नगश्रेष्ठः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ १२ ॥
 समग्रं योजनशतं तं गन्धमनिसो ववो ।
 पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १३ ॥
 वैदूर्यनीलैः कमलैः सोवर्णैर्वज्रकेशरैः ।
 सर्वगन्धबलोपेतैर्मंसषट्पदनादितैः ॥ १४ ॥
 व्याकीर्णैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः ।
 सपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषिताः ॥ १५ ॥
 विरेजुरन्तरम्बुस्थाः सोवर्णमणिभूषिताः ।
 परिस्पन्देक्षणा नित्यं मीनयूथाः सङ्घस्रशः ॥ १६ ॥
 कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्ह्यमरत्नपरिष्कृतैः ।
 चञ्चूर्यमाणैः सलिलैर्भाति चित्रं समन्ततः ॥ १७ ॥
 नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूत्सुहैः(१) ।
 सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्द्विजातिभिः ॥ १८ ॥
 बह्वगुस्तरैः सदीप्तैः सम्पतद्भिः समन्ततः ।
 शुशुभे तद्वनं रम्यं सङ्घस्राचस्य धीमतः ॥ १९ ॥

१ नानारत्नतनूत्सुहैरिति क० ।

मत्तभ्रमरसन्नादैर्विहङ्गानाञ्च कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥
 सुवर्णपार्श्वेषु नगैर्मणिमुक्तापुरस्कृतैः ।
 मणिमृङ्गकलापत्रैः पतङ्गिण्य समन्ततः ॥ २१ ॥
 शाखामृगैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूरुहैः ।
 नानावर्णप्रकारैश्च सत्वैरन्यैः समाकुलं ॥ २२ ॥
 मुञ्चन्ति पुष्पवर्षेण तत्र बाललता दुमाः ।
 पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्यूहैः स्त्रीर्णैरन्नविभूषितैः ।
 विहारभूमयस्तत्र द्विजः शक्रवने शुभाः ।
 न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसम्भवः ।
 वाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्गसुखाङ्गादौ अमल्लमविनाशनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्नित्द्रवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः ।
 यच्चराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाश्चामितौजसः ॥ २६ ॥
 विद्याधराश्च सिद्धाश्च किन्नराश्च सुदायुताः ।
 तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥ २७ ॥
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वे पार्श्वे महोचितं ।
 कुमुदं(१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तस्य धातुविचित्रेषु कूटेषु बहुविस्तराः ।
 अष्टौ पुर्योः सुदीर्णाश्च दानवानां महात्मनां ॥ २९ ॥

वज्रके पर्वते चापि पनेकशिखरोदरैः ।
 उदीर्षां राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३० ॥
 नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१ ॥
 महानीलेपि शैलेन्द्रे पुराणि द्वा पञ्च च ।
 हयाननानां विख्याताः(१) किन्नराणां महाकर्मा ॥ ३२ ॥
 देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्रादयस्तथा ।
 तत्र किन्नरराजानो द्वा पञ्च च गर्विताः ॥ ३३ ॥
 सुवर्णपाश्याः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः ।
 विस्रप्रवेशैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलङ्घितः ॥ ३४ ॥
 अतिदारुणा दृष्टिक्विषा ह्यग्निहोपा दुरासदाः ।
 महोरगग्रतास्तात्र सुवर्णवयवर्तिनः ॥ ३५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः ।
 हर्म्यप्रासादकलिखाः प्रांशुप्राकारतोरणाः ॥ ३६ ॥
 वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरत्रयं ।
 त्रिंशद्दुयोजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतं ॥ ३७ ॥
 उलूको रोमग्रश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् ।
 विद्याधरवरास्तात्र शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ३८ ॥
 वैकङ्कै शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्भरैः ।
 महोच्चमृष्टे रुचिरे रत्नधातुविचित्रित्वे ॥ ३९ ॥
 तत्रास्ते गारुडिर्नित्यं उरगारिर्दुरासदः ।
 महाबायुजवसण्डः सुप्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४० ॥

१ पाठोऽयं च समीचीनः ।

महाप्रमाथैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो ह्याहतः सर्वः पक्षिभिः पन्नगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जैऽभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः ।
 हृषभाङ्गी महादेवः शङ्करो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥
 नात्रावेषधरैर्भूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः ।
 करञ्जे सानवः सर्वे ह्यवकीर्णाः समन्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसुनाममितीजसां ।
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनां ॥ ४४ ॥
 रत्नधातो(१) गिरिवरे ऋषीणाञ्च महात्मनां ।
 सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेममृङ्गे नगोत्तमे ।
 चतुर्वर्णस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृतं ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणाहताः ।
 रुद्राः प्रमुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७ ॥
 सुमेधे धातुचित्राढे शैलेन्द्रे मेघसन्निभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैषीपशीभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसुनाञ्च रुद्राणाञ्चामितीजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यन्मगन्धर्वकिन्नराः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वनगरौ स्फीता हेमकचे नगोत्तमे ।

अशीत्यमरपर्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥
 सिद्धा अापत्तना नाम गन्धर्वा युद्धशालिनः ।
 येषामधिपतिर्देवी राजराजः कपिञ्जलः ॥ ५२ ॥
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।
 जर्जिता देवरिपवी महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणाममितीजसां ।
 तान्नाभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरीत्तमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवप्रदरीशुभे ।
 गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गरुडपुत्रस्य सुनाभस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।
 यक्षगन्धर्वचरितं कुवेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुमुदे किन्नरावासा अश्वने च महोरगाः ।
 कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।
 विद्याधरपुरस्तत्र महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 सहस्रशिखरे शैले दैत्यानामुपकर्षिणां ।
 पुराणि समुदौर्णानां सहस्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 सुकुटे पद्मगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।
 पुष्यके वै सुनिगणा नित्यमेव सुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।
 सुपक्षे पर्वतवने चत्वार्य्यायतनानि च ॥ ६३ ॥
 गन्धर्वैः क्लिन्नरैर्यज्ञैर्नागैर्विद्याधरोत्तमैः ।
 सिद्धैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रापूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-
 कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— 000 —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । मर्यादाः पर्वते शुभ्रे देवकूटे निबोधत ।
विस्तीर्णे शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १ ॥
समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितं ।
जम्बवे च सुपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः ॥ २ ॥
नैकेर्महापद्मिगणैर्गण्डैः शौचविक्रमैः ।
सम्पूर्णवीर्यसम्पन्नैर्मनैरुत्तरगारिभिः ॥ ३ ॥
पश्चिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः ।
महावायुप्रवेगस्य शास्त्रालिङ्गीपवासिनः ॥ ४ ॥
तस्यैव चारुमूर्धस्तु कूटेषु च महर्षिषु ।
दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्यपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥
सन्ध्याभ्राभाः ससुदिता रत्नप्राकारतोरणाः ।
महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा चत्वारिंशत्तमायताः ।
सप्त गन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥
आग्नेया नाम गन्धर्वा महाबलपराक्रमाः ।
कुबेरानुचरा दीप्तास्तोषान्ते भवनीत्तमाः ॥ ८ ॥
तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।
हर्म्यप्रासादबद्धश्च उद्यानवनशोभितं ॥ ९ ॥
पुरमाशौविषैः पूर्णं महाप्राकारतोरणं ।

वादित्गतनिर्घोषेरानन्दितवनात्तरं(१) ॥१०॥
 दुःप्रसन्नममिचाणां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 नगरं सैहिकेयानामुदौर्घं देवविहिषा ।
 सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥
 द्वितीये द्विजशार्दूला मर्त्यादापर्वते शुभे ।
 महाभवनमालाभिर्मानावर्णाभिरावृतं ॥१२॥
 सुवर्णमणिचिन्ताभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।
 विशालरथ्यन्दुर्धर्षं नित्यम्प्रमुदितं शिवं ॥१३॥
 नरनारीगणाकीर्णं प्रांशुप्राकारतीरणं ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं काशकेशानामसुराणाम्पुरासदं ।
 देवकूटतटे रम्ये सन्निविष्टं सुदुर्जयं ॥
 महाभ्रचयसङ्काशं सुनासन्नाम विन्धुतं ॥१५॥
 तस्यैव दक्षिणे कूटे विंशद्योजनविस्तरं(२) ।
 द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतीरणं ॥१६॥
 द्वादशपुष्टावलिप्तानां(३) आवासाः कामरूपिणा ।
 श्रौतकचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरं ॥१७॥
 मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः ।
 सुवर्णमणिपाषाणैश्चित्तैः सन्न्यतरेः शुभैः ।
 शाखाशतसहस्राद्यैर्नकारोहसमाकुलं ॥१८॥

१ आनन्दितवन्तीतरमिति क० ।

२ विंशद्योजनविस्तरमित्यत्र विंशदित्यर्थं प्रथोम आर्षः ।

३ द्वादशपुष्टावलिप्तानामिति घ० ।

सिग्धपर्यं महामूलमनेकस्तम्बवाहनं ।
 रम्यं ह्यविरलच्छायं दृश्योजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटनाम नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य प्रथितं चतुस्रकस्य महात्मनः ।
 दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्रुतं ॥२०॥
 वराहगजासंहर्षशार्दूलकरभाननैः ।
 गृध्रोलूकसुखैश्चैव मेषीद्वाजमहासुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकटैः स्यूषैर्लम्बकोयतनूदहैः ।
 नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥२२॥
 दीप्तैरने कौदयास्यैर्भूतैश्च पराक्रमैः ।
 अशून्यमभवन्नित्यं महापारिषदैस्तथा ॥२३॥
 तत्र भूतपतेर्भूता नित्यस्मृजां प्रयुञ्जते ।
 भूर्भरैः शङ्खपठहैर्भैरीच्छिष्टमगोसुखैः ॥२४॥
 रणितालसितोद्गीतैर्नित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूर्जितगतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ।
 प्रीताः पुरारिप्रमथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥२५॥
 सिद्धदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साध्यालोकशिवः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000@000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । विविक्तचारशिखरं पन्नितं शङ्खचर्चसं ।
कौलासं देवभक्तानामालयं सुकृतात्मना ॥ १ ॥
तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसन्निभे ।
योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथायतं ॥ २ ॥
सुवर्णमणिचिन्नाभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।
महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकविस्तरं ॥ ३ ॥
धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
नगरन्तदनाष्टयसृष्टियुक्तं मुदायुतं ॥ ४ ॥
तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता ।
विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतीरणा ॥ ५ ॥
तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।
महाधिमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥
मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितं ।
वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
तत्रैकपिङ्गुलो देवी महादेवसखः स्वयं ।
वसति स्म स यक्षेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८ ॥
तत्राण्णरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः सिद्धचारणैः ।
वसति स्म महात्माऽसौ कुबेरो देवसत्तमः ॥ ९ ॥
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकञ्चुपौ ।

कुमुदः(१) शङ्खनीलस्य नन्दनी निधिसप्तमः ॥१०॥

अष्टावैतेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः ।

महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसञ्चिताः ॥११॥

तथेन्द्राग्निवमादीनां देवानामप्यरोगणैः ।

तेषां कैलास आवासी यत्र यज्ञेश्वरः प्रभुः ॥१२॥

ज्ञात्वा पूर्वमुपस्थानं यज्ञेश्वरस्य महात्मनः ।

पद्याङ्गच्छन्ति ये यस्य विद्धिताः परिचारकाः ॥१३॥

तत्र मन्दाकिनौ नाम सुरम्या विपुलौदका ।

सुवर्चमचिसीपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥१४॥

जाम्बूनन्दमयैः पद्मैर्गन्धस्यर्गुशान्वितैः ।

नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्मङ्गोत्पलैः ॥१५॥

तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मै रत्नङ्गता ।

यज्ञगन्धर्वनारीभिरप्यप्यरोभिश्च शोभिता ॥१६॥

देवदानवगन्धर्वैश्च राक्षसपद्मणैः ।

सपत्न्यृष्टजला रम्या वापी मन्दाकिनौ तथा ॥१७॥

तथा अलकानन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।

एतैरेव गुणैर्भुङ्क्ता नद्यो देवर्षिसेविताः ॥१८॥

तस्मैव शैलराजस्य पूर्वं कूटे परिश्रुताः ।

सहस्रयोजनायामास्त्रिंशद्योजनविस्तराः ॥१९॥

द्वय गन्धर्वनगराः समुद्रा परया युताः ।

महाभवनमाज्ञाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥२०॥

सुवाहुहरिकेशाद्याशित्रसेनजरादयः ।
 दश गन्धर्वराजानो दीप्तवक्त्रिपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे ।
 नानाधातुशतैश्चित्तैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥२२॥
 अशीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरं ।
 एकैकयज्ञभवनं महाभवनमालिनं ॥ २३ ॥
 महायज्ञालयान्यत्र त्रिंशदाद्यानि मे शृणु ।
 मुदाऽथ परमर्ष्या च संयुक्तानि समन्ततः ॥२४॥
 महामालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः ।
 उदीर्णा यज्ञराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा वभुः ॥२५॥
 इत्येते कथिता यज्ञा वायुग्निसमतेजसः ।
 येषामधिपतिर्देवः श्रीमान् वैश्रवणः प्रभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यक्षलोत्तमे(१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसानुद्रीतटे ॥२७॥
 अर्षवादर्णवं यावत् पूर्वपद्यायतेऽक्षले ।
 किन्नराणां पुरशतं निविष्टं वै क्वचित् क्वचित् २८॥
 नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु ।
 नरनारीप्रमुदितं दृष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।
 तत्र राजशतं तेषां दीप्तानां बलशालिनां ॥३०॥
 विवाही यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

१ हिमवत्पूर्वतोत्तमे रति क० ।

तपस्तप्तवती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥३१॥
 किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलोकनं ॥३२॥
 यत्र ताः सन्मुदा युक्ता नानाभूतगणैर्युताः ।
 चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रीडभूमयः ॥३३॥
 हृष्टा गिरिदरीवासाः कृशोदर्यो मनोरमाः ।
 सुन्दर्यो यत्र किन्नर्यो रमन्ते स्म सुलोचनाः ॥३४॥
 विशालाक्षास्तथा यत्रा अन्याद्याप्सरसाङ्गणाः ।
 गन्धर्वाद्याङ्गशालिन्यो यत्र तत्र मुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैवोमावनं नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 अर्धनारीनरं रूपं धृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः षडाननः ॥
 यत्र चैव कृतोऽस्नाहः क्रौञ्चशैलवनं प्रति ॥३७॥
 ध्वजापताकिनश्चैव किङ्किणोजालमालिनं ।
 यत्र सिंहरथं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य क्रौञ्चस्य च गिरेस्तटे ।
 देवारिस्नान्नः स्नान्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्तस्य गुहः सेन्द्रीपेन्द्रैः सुरोत्तमैः ।
 सेनापत्ये च दैत्यारिर्हादशार्कप्रतापवान् ॥४०॥
 भूतसङ्घावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥४१॥
 तथा पाण्डुशिला नाम ह्याक्रीडा क्रौञ्चघातिनः ।
 नानाभूतगणाकीर्णं पृष्ठे द्विमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिद्धावासमुदाहृतं ।
 कलापयाममित्येवं नाम्ना ख्यातं मनीषिभिः ॥४३॥
 मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विश्वामित्रस्य विप्रर्षेस्तथैवोद्दालकस्य च । ४४॥
 अन्येषाञ्चीयतपसां ऋषीणां भावितात्मना ।
 हिमवत्याश्रमाणाश्च सहस्राणि शतानि च ॥४५॥
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यक्षगन्धर्वचरितं नानाश्लेषगणैर्युतं ॥४६॥
 नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्वनिषेवितं ।
 नानानदीसहस्राणां सम्भवं परपर्वतं(१) ॥४७॥
 पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यथार्थवत् ।
 कीर्त्तमानमशेषेण विशिषं शृणुत द्विजाः ॥४८॥
 विस्तीर्णं मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते ।
 दीप्तमायतनं विष्णोः सिद्धर्षिगणसेवितं ।
 यक्षाक्षरःसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साक्षात्सहादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥
 वरदः सेव्यते सिद्धैर्लोककर्त्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूषिते ।
 तटे निषधकूटस्य श्लक्ष्णचारुशिलातले ॥५१॥
 रुक्मकाञ्चननिर्व्यूहन्तमकाञ्चनतीरणं ।
 अनेकवलभीकूटप्रतीलीगतसङ्घटं ॥५२॥

हर्म्यप्रासादमतुलन्तप्तकाञ्चनभूषितं ।
 हर्म्यप्रासादबद्धं सुदितञ्चातिविस्तरं ॥५३॥
 उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमायतं ।
 दुःप्रसङ्गमभिचैस्तत् पूर्णमाशीविषोपमैः ।
 उलङ्घनीनां(१) प्रसुदितं रक्षसां राक्षसं पुरं ॥५४॥
 तथैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये ।
 गुह्याप्रवेशं नगरं शैलकुक्षी दुरासदं ॥५५॥
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये ।
 देवदानवभागानां समृद्धानि पुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमशिक्षा नाम गिरेस्तस्य महातटे ।
 सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥५७॥
 उपासतेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।
 ऋषिकिन्नरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोगुदं ॥५८॥
 तथैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं ।
 स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितन्दिधि ॥५९॥
 इज्यापूजानमस्कारैस्तत्र सिद्धाः स्वयम्भुवं ।
 उपासते महात्मानं यक्षगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वक्रैः सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 तत्र विद्यहवान् वक्रैः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोत्तरे रम्ये त्रिभुक्ते वरपर्वते ।
 ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तत् त्रिषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विद्युतं ॥६२॥

 १ उलङ्घनीनामिति ७० ।

त्रयाणां देवसुख्यानां(१) त्रींस्त्रेवायतनानि च ।
 नारायणस्यायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शङ्करस्य तु पश्चिमे ॥ ६१ ॥
 दैत्यदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।
 इजाना अभिपूज्यन्ते(२) देवदेवा महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।
 यक्षगन्धर्वनागानां त्रिभुङ्गे वरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधौ(३) देवपर्वते ।
 अनेकशृङ्गकलिते सिद्धसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।
 नागानां राक्षसानाञ्च दैत्यानाञ्च महाबले ॥ ६७ ॥
 कूटे तु मध्यमे तस्य सिद्धसङ्गनिषेविते ।
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पद्मोत्पलवनैः फल्गैः सोगन्धिकवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदखण्डैश्च विकचैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्घसङ्घं नानासत्वनिषेवितं ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितं ॥ ७० ॥
 नानासत्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चारुतीर्थसुसम्बाधं त्रिशयोजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिद्धैरुपसृष्टजलं जलदीपविवर्जितं ।

१ देवपुण्यानामिति क०, घ० च ।

२ इत्याः लक्ष्मिः पूज्यन् इति घ० ।

३ जादवाविति घ०, ङ० च ।

तत्रानन्दजलनाम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नागपतिषण्डखण्डो नाम दुरासदः ।
 यतश्चीर्षी महाभागो विष्णुचक्राहचिह्नितः ।
 इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्यैः पुण्यीदैश्च सरोवरैः ।
 सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा रज्जतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारत्नप्रभासैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ।
 हरितासपर्वतैर्नैकैस्तथा हिङ्गुलकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैरक्षयप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैश्च नैकैश्च मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः ।
 नदीकन्दरशैलाद्यैरनेकैश्चसानुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचलैर्युक्तेर्देव्यराजससानुभिः ।
 क्लिन्नरोरगगन्धर्वैर्विचित्रैः (१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धर्वरप्सरोगिभ्यश्चेविता नैकविस्तराः ।
 पुण्यकृद्भिः (२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 गिरिजासन्तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति स्मृतं ।
 चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकृतात्मनां ॥ ८० ॥
 नात्युग्रकर्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः स्मृताः ।
 स हि स्वर्ग इतिख्यातः क्रमस्त्वेष प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्महाद्वीपवती येयसुर्वी प्रकीर्तिता ।

१ विविधैरिति अ०, क० च ।

२ पुण्यवद्भिर्गिरिभिः अ० ।

नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलेस्तथा ॥ ८२ ॥
 नानाभङ्गाश्रयानेषु नानाच्छादनभूषणैः ।
 प्रजाविकारैर्विविधैश्चैरभ्युषितैः सह ॥ ८३ ॥
 चत्वारो नैकवर्णाद्या महाद्वीपाः परिस्रुताः ।
 भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥
 सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला ।
 पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारा मया द्विजाः ॥ ८५ ॥
 तदेषा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना ।
 पद्मेत्यभिहित्वा कृत्स्ना पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ८६ ॥
 सन्नद्यसदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहार्यते ॥ ८७ ॥
 चन्द्रादित्यावतप्तं यत्सज्जगत्परिगीयते ।
 गन्धर्वरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममित्यभिधीयते ।
 एष सर्वपुराणेषु नामः सुपरिनिश्चितः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सरोवरेभ्यः पुण्ड्रोदाः(१) देवन्द्यो विनिर्गताः ।

महीषतीया नद्यश्च ताः शृणुध्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥

आकाशाग्नीनिधेयोऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।

आधारः सर्वभूतानां देवानामसृताकारः ॥ २ ॥

तस्मात् प्रवृत्ता पुण्ड्रोदा नदी आकाशगामिनी ।

सप्तमेनानिलपद्मा प्रयाता विमलोदका । ३ ॥

सा ज्योतिषि निवर्त्तन्ती ज्योतिर्गञ्जनिषेविता ।

ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४ ॥

माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपद्मयायिना ।

क्रीडिता अन्तरतले या सा विचोभितोदका ॥ ५ ॥

नैकैर्विमानसङ्घातैः प्रक्रामद्भिर्नभस्तलं ।

सिद्धैरुपसृष्टजला महापुण्ड्रजला शिवा ॥ ६ ॥

वायुना प्रेक्ष्यमाणा च पनेकाभोगगामिनी ।

परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्ताड्यैव सा ॥ ७ ॥

चत्वार्यशीति प्रतता योजनानां समन्ततः ।

वेगेन कुर्वती भिरुं सा प्रयाता प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

१ पुण्ड्रोदा रति च० ।

विभिद्यमाना सलिलैस्त्रैजसेनानिलेन च ।
 मेरोरुत्तरकूटेषु पतिताश्च चतुर्ष्वपि ॥ ८ ॥
 मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्तिता ।
 विकीर्यमाणसलिला चतुर्धा संसृतीदका(१) ॥ १० ॥
 षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बनमम्बरं ।
 निपपात महाभागा मेरोस्तास्य चतुर्द्दिशं ॥ ११ ॥
 सा चतुर्ष्वभितस्यैव महापादेषु शोभना ।
 पुष्पा मन्दरपूर्वेश पतिता हि महानदी ॥ १२ ॥
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 सुवर्णचित्रकटकं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ १३ ॥
 ज्वालयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरश्चारुकन्दरं ।
 वप्रपातापशमनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः(२) ॥ १४ ॥
 तथा चैत्ररथं रम्यं ज्वालयन्ती प्रदक्षिणं ।
 प्रविष्टा जम्बरनदी अरुणोदसरोवरं ॥ १५ ॥
 अरुणोदानिहृत्ताऽथ शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १६ ॥
 सीतां नाम महापुष्पा नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिरुद्धा तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १७ ॥
 शीतान्तशिखराद्भ्रष्टा सुकुञ्जे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसं ॥ १८ ॥

१ संसृतीदकेति उ० ।

२ स्फुटितोदकैरिति उ० ।

३ निपपातासुगामिनीति उ० ॥

तस्मान् मास्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकङ्कं समनुप्राप्ता वैकङ्कान्मणिपर्वतं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं ऋषभं नैककन्दरं ॥ १८ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ २० ॥
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तस्य कुचिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २१ ॥
 सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजप्रतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २२ ॥
 स्त्रावयन्ती महाभागा विस्फारेष्ववलीकदा(२) ।
 नदीसहस्राणुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २३ ॥
 भद्राश्वं समहाहीपं ज्जावयन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा श्वर्णवं पूर्वं पूर्वं हीपे महानदी ॥ २४ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विविधैर्नैकविस्फालितोद्का ॥ २५ ॥
 तद्गन्धमादनवनं गन्दनं देवगन्दनं ।
 ज्जावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं । २६ ॥
 नास्त्रा ज्जालकनन्देति सर्वलीकेषु विश्रुता ।
 प्रविशतुगरसरो मानसं देवमानसं । २७ ॥
 मानसाश्चैलराजानं रम्यं त्रिशिखरं गता ।
 त्रिकूटाश्चैलशिखरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २८ ॥

१ वरापनेति ७० ॥

२ विस्फारेषु विस्फालेति ७० ॥

कलिङ्गशिखराङ्गुष्ठा रुचके निपपात सा ।
 रुचकान्निषधं प्राप्ता ताम्नाभं निषधादपि ॥ २८ ॥
 ताम्नाभशिखराङ्गुष्ठा गता श्वेतोदरं गिरिं ।
 तस्मात्सुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारश्च पर्वतं ॥ ३० ॥
 हेमकूटं गता तस्माद् देवशुद्धे तती गता ।
 तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकं ॥ ३१ ॥
 पिशाचकाञ्चैलवरात् पञ्चकूटं ता पुनः ।
 पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीश्वरं ॥ ३२ ॥
 तस्य कुक्षिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निपपाताचलोत्तमे ॥ ३३ ॥
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 खलीशतान्यनेकानि ज्ञावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३४ ॥
 वनानाञ्च सहस्राणि कन्दराणां शतानि च ।
 ज्ञावयन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिं ॥ ३५ ॥
 रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुक्षिषु संवृता ।
 या धृता देवदेवेन शङ्करेण महात्मना ॥ ३६ ॥
 पावनी हिजशाहूल घोरानामपि पाप्मनां ।
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ।
 द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३७ ॥
 प्रनुशीलं समन्ताञ्च निर्गता बहुभिर्भुक्त्वाः ।
 अथोऽन्वेनाभिधानेन(२) ख्याता नद्यः सहस्रशः ॥ ३८ ॥

१ पावयन्तीति च० ।

२ चन्वीन्यनाभिधानेनेति च० ॥

तस्माद्धिमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गेति नाम्नादिप्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३८ ॥
 धन्यास्ते सप्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।
 रुद्रसाध्यानिखादित्यैर्जुष्टीया यत्रस्तती ॥ ४० ॥
 महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमं ।
 नानारत्नाकरं पुष्पं पुष्पकान्निर्निषेवितं ॥ ४१ ॥
 विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरं ।
 नितम्बकुण्डकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरं ॥ ४२ ॥
 अपि या त्र्यम्बकस्त्रैषा त्रिदशैः सेवितोदका ।
 वायुवेगा गताभोगा सतेव भ्रामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥
 मेरुकूटतटाङ्गुष्ठा प्रहतैः स्वादितोदका ।
 विस्तीर्यमाणसलिला निर्मलांशुकसन्निभा ॥ ४४ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारुसेविता ।
 प्रदक्षिणमथावृत्य पतिता सा तु गामिनी ॥ ४५ ॥
 देवभ्राजं महाभ्राजं सवैभ्राजं महावनं ।
 ज्ञावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६ ॥
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।
 प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥
 सा सितोदाद्विनिष्कान्ता सुपञ्चं पर्वतं गता ।
 सुपञ्चतस्तु पुण्योदात्ततो देवर्षिसेविता ॥ ४८ ॥
 सुपञ्चकूटतटगा तस्माच्च संश्रितोदका ।
 निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतं ॥ ४९ ॥

शिखेऽपर्वतात् कङ्कं कङ्काद्वैदूर्यपर्वतं ।
 वदूर्यात् कपिलं शैलं तस्माच्च गन्धमादर्नं ॥ ५० ॥
 तस्माद् गिरिवरात् प्राप्ता पिप्परं वरपर्वतं ।
 पिप्परत् सरसं याता तस्माच्च कुमुदाचलं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनश्चैव(१) मुकुटश्च शिलीचयं ।
 मुकुटाच्छैलशिखरात् कण्ठं याता महागिरिं ॥ ५२ ॥
 कण्ठात् श्वेतं महाशैलं महानगनिषेवितं ।
 श्वेतात् सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्रवन्तीभिराप्यायितजलां शिवा ।
 एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ।
 पारिजाते महाशैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदी गुहासानुषु राजते ।
 तस्य कुक्षिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहृत्यमानसंवेगा गण्डशैलेरनेकशः ।
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महाद्वीपं नानास्त्रेष्वागणैर्युतं ।
 भ्रावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचिन्नपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरोश्चिन्नमहापादे महासत्वनिषेविते ॥ ५८ ॥
 मेरुकूटतटाद् भ्रष्टा पवनेनेरितोदका ।

अनेकाभोगवक्राङ्गी क्षिप्यमाना नभस्तले ॥ ५८ ॥

षष्टियोजनमाहस्रे निरालम्बेऽम्बरे शुभे ।

विकीर्यमाणा मालेव निपपात महानदी ॥ ६० ॥

एवं कूटतटैर्भ्रष्टा नैकेर्देवर्षिसेवितैः ।

विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पोद्भुपोत्कथा ॥ ६१ ॥

नानारत्नवनोद्देशमरुष्यं सवितुर्व्वनं ।

महावनं महाभागा ज्वालयन्ती प्रदक्षिणं ॥ ६२ ॥

सरोवरं महापुष्पं महाभागनिषेवितं ।

तत्राविवेश कल्पाची महाभद्रं सितीदका ॥ ६३ ॥

भद्रसीमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा ।

महानदी महापुष्पा महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४ ॥

नैकनिर्भरवप्राठया शङ्ककूटतटे तु सा(१) ।

तत्र कूटे गिरितटे निपपाताशुगामिनी ॥ ६५ ॥

शङ्ककूटतटाद्गृष्टा पपात वृषपर्व्वतं ।

वृषपर्व्वताद्वक्त्रगिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६ ॥

तस्मात्शैलं नगश्रेष्ठं संप्राप्ता वर्षपर्व्वतं ।

नीलात्कपिप्लवशैव इन्द्रनीलश्च निष्कगा ॥ ६७ ॥

ततः परं महानीलं हेमशृङ्गश्च सा यथौ ।

हेमशृङ्गाङ्गता श्वेतं श्वेताश्च सुनगं यथौ ॥ ६८ ॥

सुनगात् शतशृङ्गश्च संप्राप्ता सा महानदी ।

शतशृङ्गाश्चाशैलं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६९ ॥

पुष्कराक्ष महाशैलं हिराजं सुमहाबलं ।
 वराहपर्वतं तस्मान्मयूरश्च शिलोच्चयं ॥ ७० ॥
 मयूराक्षैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितं ।
 जातुधिं(१) शैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 त्रिशुङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥
 त्रिशुङ्गतटविभ्रष्टा महाभागनिषेविता ।
 मेरुकूटतटाङ्गुष्ठा पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥
 विशुङ्गं पर्वतवरं पपात विमलोदका ।
 ज्ञावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्षवं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरोशिन्ने महापादे महासत्वनिषेविते ॥ ७५ ॥
 कन्दरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्वीं चित्रपुष्पोद्दुपोत्कचा ॥ ७६ ॥
 ज्ञावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान् वा कुरुन्निवा ।
 महाहीपस्य मध्येन प्रयाता सोत्तरार्षवं ॥ ७७ ॥
 एवं तास्तु महानद्यस्तस्त्री विमलोदकाः ।
 महागिरितटभ्रष्टाः संप्रयातास्तुर्दिशं ॥ ७८ ॥
 तत्क्षेयं कथितप्राया पृथिवी बहुविस्तरा ।
 मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशश्च सर्व्वतो दिशं ॥ ७९ ॥
 चतुर्महाहीपवती चतुराक्रीडकानना ।

१ जावधिमिति इ० ॥

चतुष्कोटमहावृक्षा चतुर्व्वरसरसती ॥ ८० ॥

चतुर्महाशैलवती चतुरोरगसंश्रया(१) ।

अष्टोत्तरमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ चतुरागसंश्रयेति च० ।

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । गन्धमादनपार्श्वे तु स्फीता चीपरि गण्डिका ।
द्वात्रिंशत् (१) सहस्राणि योजनेः पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥
अस्यायामद्यत्स्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।
तत्र ते शुभकर्माद्यः केतुमाताः परिश्रुताः ॥ २ ॥
तत्र काला नराः सर्वे महासत्वा महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
तत्र दिव्यो महावृक्षः पनसः षड्रसाश्रयः ।
ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारी मनोजवः ।
तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥
पार्श्वे माण्यवतद्यापि पूर्वे पूर्वा तु गण्डिका ।
आयामतीऽद्य विस्ताराद्यधैवापरगण्डिका ॥ ५ ॥
भद्रास्त्रास्तत्र विज्ञेया नित्यं सुदितमानसाः ।
भद्रं साक्षवनं तत्र कालास्त्राद्य महाद्रुमाः ॥ ६ ॥
तत्र ते पुङ्खाः श्वेता महासत्वा महाबलाः ।
स्त्रियः कुसुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥
चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्वचन्द्रनिभाननाः ।

१ पाठोऽयं न चमोचीनः ।

चन्द्रशीतलगात्राश्च स्त्रियस्त्रीत्यल्लगम्भिकाः ॥ ८ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयं ।
 कास्तान्मस्य रसं पीत्वा सर्व्वदा स्त्रिरयौवनाः ॥ ९ ॥
 ऋषय ऊचुः । प्रमाणं वर्षमायुश्च याद्यातथ्येन कीर्तितं ।
 चतुर्णामपि द्वीपानां समासश्च तु विस्तरात् ॥ १० ॥
 सूत उवाच । भद्राभ्यानां यथा चिह्नं कीर्तितं कीर्तिवर्षनाः ।
 तच्छृणुष्वन्तु कात्स्न्येन पूर्व्वसिद्धैरदाहृतं ॥ ११ ॥
 देवकूटस्य सर्व्वस्य प्रथितस्येह यत्परं ।
 पूर्व्वेषु दिक्षु सर्वासु यथावन्न प्रकीर्तितं ॥ १२ ॥
 कुलाचलानां पञ्चानां नदीनाश्च विशेषतः ।
 तथा जनपदानाश्च यथां दृष्टं यथा श्रुतं ॥ १३ ॥
 सैवास्त्री वर्षमालायः कीरञ्जसाचलीत्तमः ।
 श्वेतवर्णस्य नीलस्य पश्चैते कुलपर्वताः ॥ १४ ॥
 तेषां प्रसूतिरन्वेषि पर्वता बहुविस्तराः ।
 कोटिकोटिः क्षिती ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥
 तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासत्वसमाकुलाः ।
 नानाप्रकारजातीयास्त्वनेकानृपपालिताः ॥ १६ ॥
 नामधेयैश्च विक्रान्तेः श्रीमद्भिः पुरुषवर्षभैः ।
 अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च श्रीभिताः ॥ १७ ॥
 तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।
 गिर्थ्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥
 तथा सुमङ्गलाः यथाश्मद्कान्ताः सुनन्दनाः ।
 ब्रजका नीलशैलेयाः सीवीरा विजयस्थलाः ॥ १९ ॥

महास्थलाः सुकामाश्च महाकेशाः सुमूर्ध्निजाः ।
 वातरंहाः सौपसङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 सन्भवक्रा महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा ।
 कुमुदाः शाकमुण्याश्च उरःसङ्घीर्षभौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वत्सकायैका वाराहा हारवामकाः ।
 शङ्खाख्या भाविसन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥ २२ ॥
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥ २३ ॥
 ते पिवन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीं ।
 प्रादो चैलोक्यविख्याता श्रीता श्रीताम्बुवाहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवसतिर्महाचक्रा च निम्नगा ।
 चक्रा वक्रा च कक्षी च सुरसा चापगोत्तमा ॥ २५ ॥
 शाखावती चेन्द्रनदी मेघा मङ्गारवाहिनी ।
 कावेरो हरितोया च सोमावर्त्ता शतङ्गदा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्पा पम्पावती शुभा ।
 सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुष्मती ॥ २७ ॥
 मणिवपा सुवपा च ब्रह्मभागा शिलाशिनी ।
 कृष्णतोया च पुण्यीदा तथा नागपद्मी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालिणी मणितटा क्षारीदा चारुणावती ।
 तथा विष्णुपद्मी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीला च(१) स्कन्दमाला सुरावती ।
 वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३० ॥

१ चिरण्यवाहिनी सा चेति च० ॥

एता गङ्गा महानद्यो नायिका. परिकीर्त्तिताः ।
 सुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 पूर्व्वद्वीपस्य दाहिन्यः पुष्यवत्यश्च कीर्त्तिताः ।
 कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
 समृद्धराष्ट्रं स्फीतश्च नानाजनपदाकुलं ।
 नानावृक्षवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीगणाकीर्णं(२) नित्यं प्रसुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानावृषतिपालितं ।
 उपेतं कीर्त्तनशतैर्नानारत्नाकराकरं ॥ ३४ ॥
 तस्मिन्देये समाख्याता हेमशङ्खदक्षप्रभाः ।
 महाकाया महावीर्याः पुरुषाः पुरुषर्षभाः ॥ ३५ ॥
 सन्भाषणं दर्शनञ्च समस्थानीपसेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्त्तितं ।
 धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ।
 अहिंसा सत्यवाक्यञ्च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरौ परमवैष्णव्यवी(३) ।
 इत्यापूजानमस्कारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ नानानगरपत्तनमिति क० ।

२ नरनारीसमाकीर्णमिति क० ।

३ गौरीस्य प्रमविष्णव्यमिति क०, ब०, उ० च ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । निसर्ग एष विख्यातो भद्राङ्गानां यद्यार्थवत् ।
शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनं(१) ॥ १ ॥
निषधस्याचलेन्द्रस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।
पश्चिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासु कीर्तितं ॥ २ ॥
कुलाचलानां समानां नदीनाञ्च विशेषतः ।
तथा जनपदानाञ्च विस्तरं त्रीतुमर्हथ ॥ ३ ॥
विगालः कम्बलः कृष्णो जयन्ती हरिपर्वतः ।
अशोको वर्षमानस सप्तते कुलपर्वताः ॥ ४ ॥
तेषां प्रसूतिरन्धेपि पर्वता बहुविस्तराः ।
कोटिकीटिशता ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥
तैर्विमिश्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः(२) ।
नानाप्रकारविज्ञेयास्वनेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥
ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।
अश्यासिता जनपदैः कीर्त्तनेषु विभूषिताः ॥ ७ ॥
तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

१ प्रकीर्त्तनमिति क० ।

२ नानाजनसमाकुला इति क० ।

गिर्थन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥
 यद्येह कथिताः पीरा गोमनुष्यकपोतकाः ।
 तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमोक्षाः स्तावकाः क्रीडाः कृष्णाङ्गमण्डिपुच्छकाः ।
 कूटकम्बलभैषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥
 करभवाः कृषाः श्लेताः सुवर्णकटकाः शुभाः ।
 श्लेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः(१) कपिलकर्षिकाः ॥ ११ ॥
 पत्याकरालगोष्वाक्षा हीनाना वनपातकाः ।
 मङ्गिषाः कुसुदाभाश्च करवाटाः सङ्घोत्कथाः ॥ १२ ॥
 युनकास्रा महानासा वनासगजभूमिकाः ।
 करञ्जमञ्जमा वाहाः किष्किण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 कुबेरा धूमजा कङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधोरेयाः(२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाश्चैव त्रवचा मत्तकासिकाः ।
 गोदावा वक्रुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महानासाः प्रथमान्तु महानदी ।
 सुवप्रां पुष्पसलिलां महानागनिषेवितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वक्रुलां नदीं ।
 विक्रीचां शिखिसालाश्च तथा दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं एकनदीं पलाशाश्च महानदीं ।

१ किन्वा इति च० ।

२ मेधरेया इति च० । माधवेया इति क० ।

भीमां प्रभञ्जनां काशीं पुण्याञ्चैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दक्षां शाकवतीञ्चैव पुण्ड्रीदाक्ष महानदीं ।
 चन्द्रावतीं सुमूलाञ्च ऋषभाञ्चापगोक्षमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाञ्च तथा चम्पावतीमपि ।
 एकाक्षां पुष्कलां वाह्यां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीञ्चैव पुण्ड्रीदां भारतीञ्च महानदीं ।
 सीतोदाभ्यांतिकां त्राक्षीं विशालाञ्च महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारीञ्च रघाञ्चैवापगोक्षमां ।
 मन्दिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एतासान्याश्च पीयन्ते वङ्गो हि सरितोत्तमाः(१) ।
 देवर्षिसिद्धचरिताः पुण्ड्रीदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्कीतं महापगाविभूषितं ।
 नानारत्नौषसम्पूषं नित्यं प्रसुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्यं धनधान्यार्धैर्नरवासैः समन्ततः ।
 सन्निविष्टं महाद्वीपं पश्चिमं सुकृतात्मनां ।
 निसर्गः केतुमास्तानामेष वः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासी
 नाम चतुसत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— 000 —

भुवनविन्यासः ।

शाशपायन उवाच(१) । पूर्वापरो समाख्यातो ही देशो नख्यया प्रभो ।

उत्तराक्षाश्च वर्षाश्च दक्षिणाक्षाश्च सर्वशः ।

आचक्ष्य नो वक्ष्यात्थं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सूत उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवीक्षरे च तु ।

वर्षं रमण्यं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥

सर्वर्तुकामदाः सत्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः ।

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यग्रोधो रोहिषो महान् ।

तस्य पीत्वा फलरसं पिवन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरीक्षमाः ॥ ५ ॥

उत्तरे च तु श्वेतस्य शृङ्गसाङ्गस्य दक्षिणे ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यती नदी ॥ ६ ॥

महावशाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।

सर्वर्तुकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

१ वैशम्पायन उवाचेति च० ।

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तस्मिन् वर्षे महावृक्षो संकुचः षड्रसाश्रयः ।
 तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 त्रीणि शृङ्खलवतः शृङ्गाख्यच्छितानि महान्ति च ।
 एकां मणिमयं तेषामेकश्चैव हिरण्यमयं ।
 सर्व्वरत्नमयश्चैकं भवनेरुपशोभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे ।
 कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुष्पं सिद्धनिषेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्व्वकामफलास्तत्र क्वचिद् वृक्षा मनोरमाः ।
 गन्धवर्षरसोपेतं प्रक्षरन्ति मधूत्तमं ॥ १३ ॥
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ।
 ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवास्तुका ।
 सर्व्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पन्ना नीरजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवलीकाश्रुतास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शृङ्गाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च स्थिरयोवनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रिगद्यातिमनोहराः ।
 ते च तं क्षीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समश्चैव विवर्षते ।
 समं शीलञ्च रूपञ्च स्त्रियन्ते चैव ते समं ॥ १८ ॥

अन्वोन्ममरुताय चक्रवाकसधर्मिणः ।
 अनामया अग्र्योकाय नित्यं सुखनिषेविषः ॥ १८ ॥
 अयोदश सहस्राणि यतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविषः ॥ २० ॥
 कुरुचामपि चैतेषां नृशुभं विस्तरेण तु ।
 जाह्वेः(१) शैलराजस्वाप्युत्तरेषोत्तरस्य हि ।
 दिक्षु सर्वासु यद् यत्र कीर्त्तमानं विबोधत ॥ २१ ॥
 अनेककन्दरदरौगुहानिर्गमच्छिती ।
 नैककुञ्जवनोपेती चित्रधातुविभूषितो(२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिखी सर्वधातुविभूषितो ।
 पुष्पमूलफलोपेती सिद्धचारणसेवितो ॥ २३ ॥
 हावप्येती सुमहतावुच्छिती कुलपर्वती ।
 ताभ्यां कूटगतैर्नैकेस्तद्वहीपसुपसेवितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकान्तस्य शैलस्य सूर्यकान्तस्य सानुमान् ।
 यथीमध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५ ॥
 सहस्रशय्य नद्योऽन्याः प्रसन्नसुरसोदकाः ।
 पर्याप्तीदाः कुरुणां हि ज्ञानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रशयः ।
 मधुमैरेयवाहिन्यो घृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दध्नः शतश्रुदाद्यान्यास्ततः स्नाहसपर्वतः ।
 अस्यतस्त्रादुकन्यानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१ जातुषेरिति च० ।

२ चित्रसाहविभूषिताविति च० ।

गन्धर्वर्षरसाढ्यानि मूलानि च फलानि च ।
 पञ्चयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महानि च ॥ २९ ॥
 गन्धर्वर्षरसाढ्यानि स्वर्गोपेतानि सर्वशः ।
 तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३१ ॥
 भ्रमरैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सदैव च ।
 वृक्षगुल्मलताढ्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३२ ॥
 षट्पदैरुपगीतानि द्विजैश्चान्यैर्द्विजोत्तमाः ।
 पद्मोत्पलवनाढ्यानि वरांसि च सहस्रशः ॥ ३३ ॥
 भक्ष्यमाख्यसमृद्धाश्च बहुमाख्यागुलेपनाः ।
 मनोहरमुखैश्चित्रैः पद्मिसङ्घैर्निकूलिताः ॥ ३४ ॥
 शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः ।
 विहारभूमयो रम्याः सर्वर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३५ ॥
 आक्रीडाः सर्वतः स्फूर्तिताः मणिहेमपरिस्फुताः ।
 शिलागृहा वृक्षगृहाः वरेण्याः कंदलीगृहाः ॥ ३६ ॥
 लतागृहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशुद्धदलाभानि भूमिवेद्यशतानि च ॥ ३७ ॥
 तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिविधाणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३८ ॥
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३९ ॥

१ रमण्यानि इति क०, घ० च ।

मृदङ्गवैष्णवपञ्चववीणाद्या बहुविस्तराः ।
 फलन्ति कल्पवृक्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरं ।
 सर्वद्वीपप्रसुद्धितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाद्वादस्तस्मिन् द्वीपे अमापजे ।
 तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भीमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमं ॥ ४२ ॥
 चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् देशे नराः श्रेष्ठाः देवसत्वपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वे कामवृत्त्या सुवर्षसः ॥ ४४ ॥
 वलयारङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्रग्मिणश्चित्रमुकुटायिनाश्चादनवाससः । ४५ ॥
 अजीर्णयोगीवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबलन्युत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रक्षयो विधिः ।
 मिथुनं जायते वृक्षादुपक्षममनीदृशं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नाधर्मः सम्प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मेधा न च क्लमः ।
 पूर्वं काले विनश्यन्ति जलबुद्बुदवच्च ते ॥ ४९ ॥
 एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखाद्यर्माऽभिजायते ॥ ५० ॥
 उत्तराणां कुरूणान्तु पार्श्वं ज्ञेयन्तु दक्षिणे ।
 समुद्रमूर्धिमालाढं नानास्वरविभूषितं ॥ ५१ ॥
 पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयं ।
 चन्द्रद्वीपमिति ख्यातं चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥
 सहस्रयोजनानान्तु सर्व्वतः परिमण्डलं ।
 नानापुष्पफलोपेतं समृद्धा परया युतं ।
 शतयोजनविस्तीर्यसुच्छितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥
 तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः ।
 चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तैश्चन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥
 श्वेतवैदूर्यकुमुदैश्वितोऽसौ कुमुदप्रभः ।
 अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्भरकन्दरः ।
 महासानुदरीकुञ्जैर्विविधैः समलङ्कृतः ॥ ५५ ॥
 तस्माच्छैलान्महापुण्या चन्द्राशुविमलोदका ।
 प्रवहत्युत्समनदी चन्द्रावर्त्ता तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरं ।
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥
 तत्र चन्द्रमसो नाम्ना शैलः स तु परिश्रुतः ।
 चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८ ॥
 तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाश्चन्द्रदैवताः ॥ ५९ ॥
 अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसाः ।
 प्रजास्तत्र सदाचाराः दशवर्षशतायुषः ॥ ६० ॥

पश्चिमेन तु ह्यौपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितं ।
 चतुर्योजनसाहस्रं समतीत्य महोदधिं ॥ ६१ ॥
 दशयोजनसाहस्रं समन्तात् परिमण्डलं ।
 ह्यौषं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपशोभितं ॥ ६२ ॥
 प्रभूतधनधान्याढामनेकनृपपासितं ।
 नित्यं प्रसुदितं स्फीतं महाशैलेषु शोभितं ॥ ६३ ॥
 तत्र भद्रासनं वायोनीनारद्वैष मण्डितं ।
 तत्र विषहवान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥
 तपनीयसुवर्षाभास्तपनीयविभूषिताः ।
 विराजन्तेऽमरप्रस्थास्तत्र चित्राम्बरस्रजः ॥ ६५ ॥
 वीर्यवन्ती महाभागाः पञ्चवर्षशतायुषः ।
 सत्यसन्धा सुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥
 स्रुत उवाच । एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे ।
 दृष्टः परमतत्त्वज्ञैर्भूयः किं कीर्तयामि ते ॥ ६७ ॥
 आख्याते त्वेवमृषयः स्रुतपुत्रेषु धीमता ।
 उत्तरत्रयणे भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥
 ऋषय जपुः । यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्त्रायन्मुवाद्ययः ।
 चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥ ६९ ॥
 एतद्देदितुमिच्छामस्तस्मी निगद सत्तम ।
 एतत् श्रुत्वा वषस्तेषामन्नवौत्तोमहर्षणः ॥ ७० ॥
 पौराणिकस्तदा स्रुत ऋषीणां भावितात्मनां ।
 एतद्विन्दारतो भूयस्तानुवाच समाहितः ॥ ७१ ॥
 स्रुत उवाच । निसर्गं एष विख्यातः कुरुष्वान्तु यद्यार्धवत् ।

भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गान्तं निबोधत ॥ ७२ ॥
 पुण्यतीर्थं हिमवतो दक्षिणस्यात्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चाद्यतस्यास्य दक्षिणेन हिजोत्तमाः ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानाञ्च विस्तरं त्रीतुमर्हथ ।
 अत्र वो वर्षयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोद्दयं ।
 उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणस्य यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ।
 भरणाञ्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
 निरुक्तवचनाच्चैव वर्षन्तद्भारतं स्मृतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्गस्य मोजस्य मध्यत्रान्तस्य गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रहीपः कसेरस्य तान्मवर्षी गभस्तिमान् ।
 नागहीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वार्हणः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तीर्षा हीपः सागरसंहतः ।
 योजनानां सहस्रन्तु हीपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥
 आधतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाञ्च वै ।
 तिर्य्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥ ८१ ॥
 हीपोऽपुनर्विष्टोऽयं ज्जैर्च्छैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वे किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥ ८२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।

ब्रह्मयुद्धवणिल्याभिर्वर्त्तयन्ती व्यवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संव्यवहारोऽयं वर्त्तते तु परस्परं ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो वर्णानान्तु स्वकर्मसु ॥ ८४ ॥
 सङ्कल्पपञ्चभानान्तु आश्रमाणां यथाविधि ।
 इह स्वर्गापवर्गाथं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी ॥ ८५ ॥
 यस्वयं नवमो द्वीपस्तिर्यग्गत उच्यते ।
 छट्त्रं जयति यो ज्ञेयं स सन्नाडिह कीर्त्तते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु वै सन्नाडन्तरीक्षो विराट् अतः ।
 स्वराडन्यः अतः लोकाः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ८७ ॥
 सप्त वास्मिन् सुपर्वाणो विश्रुताः कुलपर्वताः ।
 महेंद्रो मलयः सन्नः शक्तिमानृचपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च समैते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशयान्ये पर्वतास्तु समीपगाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाश्चिसानवः ॥ ८९ ॥
 मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वैद्यारो दुर्दुरस्तथा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) मैनाको वैद्युतस्तथा ॥ ९० ॥
 पातन्धमो नाम गिरिस्तथापाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्थः क्षणागिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्यगिर्युज्जयन्ती च शैली रैवतकस्तथा ।
 त्रीपर्वतश्च कारुष(२) कूटशैली गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तेभ्यः परिज्जाताः कृत्वाः स्वस्योपजीविनः ।

तैर्विमित्रा जनपदा आर्यन्क्लेष्ठाश्च नित्यशः ॥ ६३ ॥
 पौयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती ।
 शतद्रुचन्द्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ ६४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्गः ।
 गोमती ध्रुतपापा च बाहुदा च दृषहती ॥ ६५ ॥
 कौशिकी च तृतीया तु निचौरा गण्डकी तथा ।
 इक्षुलीहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ ६६ ॥
 वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
 वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा महती तथा (१) ॥ ६७ ॥
 परा चर्मणुती चैव विदिशा वेत्तवत्यपि ।
 शिशा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रयाः स्मृताः ॥ ६८ ॥
 शोणो महानदस्यैव नर्मदा सुमहाद्रुमा (२) ।
 मन्दाकिनो द्युषाणां च चित्रकूटा तथैव च ॥ ६९ ॥
 तमसा पिप्यला शोणी करतीया पिशाचिका ।
 नीलोत्पला विपाशा च जम्बुला (३) बालुवाहिनी ॥ १०० ॥
 सितेरजा शक्तिमती मक्रुणा (४) विदिवा क्रमात् ।
 ऋक्षपादात् प्रसृतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥ १०१ ॥
 तापी पयोष्णी निर्बन्ध्या मद्रा च निषधा नदी ।
 वेन्वा वैतरणी चैव श्रितिवानुः कुमुदती ॥ १०२ ॥
 तीया चैव महागौरी दुर्गा चान्तशिला तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसृताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ १०३ ॥

१ सदानौरा मही तथेति घ०, ङ० च ।

२ सुरवा द्रुमेति घ०, ङ० च ।

३ बङ्गुमेति ङ० ।

४ मद्यमेति क० ।

गोदावरी भीमरथी कण्ठा वैश्वस्य वञ्चुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सद्यपादाहिनिःसृताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पजात्युत्पलावती ।
 मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 त्रिसामा ऋतुकूष्या च इक्षुला त्रिदिवा च या ।
 लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥ १०६ ॥
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कूपा पलाशिनी चैव शक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुण्याः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १०८ ॥
 तासां नद्युपनद्योऽपि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 तास्त्रिमे कुरुपाञ्चालाः शास्वाद्यैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा वीधाः शतपथेश्वरैः ।
 वक्षाः किसण्याः (२) कुष्याश्च कुन्तलाः काशिकीशलाः ॥ ११० ॥
 अथ पार्श्वे तिलङ्गाश्च मगधाश्च वृकैः सह ।
 मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्तिताः ॥ १११ ॥
 सद्यस्य चोत्तरार्हे तु यत्र गोदावरी नदी ।
 पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र गोवर्धनी नाम सुरराजेन निर्मितः ।
 रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं वृक्षा शीघ्रधयस्तथा ॥ ११३ ॥
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थेऽवतारिताः ।

१ सर्वा नद्यः समुद्रगा इति क० ।

१ किसिदा इति क० । किसिया इति घ० ।

अन्तःपुरवनोद्देशस्तेन(१) जम्बे मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाञ्छीका वाठधानाद्य आभीराः कासतोयकाः ।
 अपरीताद्य शूद्राद्य पञ्चवाद्यर्मखण्डिकाः ॥ ११५ ॥
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
 शका ऋदाः कुलिन्दाद्य परिता हारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 रमटा रङ्गकटका केकया दशमानिकाः ।
 क्षत्रियोपनिवेशाद्य वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्बोजा हरदाश्चैव वर्वराः प्रियसौक्तिकाः ।
 पौनाश्चैव तुषाराद्य पञ्चवा वाञ्छतोदराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाद्य भरद्वाजाः प्रस्यलाद्य कसेरकाः ।
 लम्पाका स्तनपाश्चैव पीडिका जुहुडैः सह ॥ ११९ ॥
 अपगाश्चालिमद्राद्य किरातानाश्च जातयः ।
 तोमरा हंसमार्गाद्य काश्मीरास्तङ्गणास्तथा ॥ १२० ॥
 चूलिकाशाङ्गकाश्चैव पूर्णदर्वस्तथैव च ।
 एते देशा ह्युदीच्याद्य प्राच्यान् देशान्निबोधत ॥ १२१ ॥
 अश्ववाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवह्निर्गिराः ।
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवर्त्तिनः ॥ १२२ ॥
 ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा गेयमर्थकाः (३) ।
 प्राग्ज्योतिषाश्च सुण्डाद्य विदेहास्तामलितकाः ।
 माला मगधगोविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।

१ तर्चेति च० ।

१ रतुषाराः चतोदरा इति च० ।

३ पाठोऽयं न समीचीनः ।

पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चौल्याः कुल्यास्ताथैव च ॥ १२४ ॥
 सेतुका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्च व सर्वशः ॥ १२५ ॥
 अभीराः सहचैषीका आटव्याश्च वराश्च ये ।
 पुलिन्द्रा विन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 पौनिका भौनिकाश्चैव अस्मका भोगवर्चनाः ।
 नैर्णिकाः कुन्तला अम्बा उद्भिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 दाक्षिणात्याश्च वे देशा अपरांस्तान्निबोधत ।
 सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालीतकैः सह ॥ १२८ ॥
 पुलैयाश्च सुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।
 तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षराः ॥ १२९ ॥
 नासिक्याद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भानकच्छाः समा हेयाः सहसा श्राण्वतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चैवर्षुदैः सह ।
 इत्येते सम्परीताश्च मृगुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाश्च करुषाश्च मेकलायोत्कलैः सह ।
 उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥ १३२ ॥
 तीसलाः कोसलाश्चैव द्वैपुरा वैदिकास्तथा ।
 तुमुरास्तम्बुराश्चैव घट्सुरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा ह्यवन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ।
 निगर्हरा षडसमार्गाः क्षुपणास्तङ्गणाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुशप्रावरणाद्यैव ह्यृणा दर्वाः सङ्घट्टकाः ।
 त्रिगर्त्ता मालवाद्यैव किरातास्तामसैः सह ॥ १३६ ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुष्टयं ।
 तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते ।
शश्रूषवो मुदा युक्ताः पप्रच्छुर्लौमहर्षचं ॥ १ ॥
ऋषय जसुः । यच्च किं पुरुषं वर्षं हरिवर्षं तथैव च ।
आचक्ष्य नो यथातत्त्वं कौत्सितं भारतं त्वया ॥ २ ॥
दृष्टस्त्वद् यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।
उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥
सूत उवाच । शश्रूषा यत्र वो विप्रास्तत्पृथुध्वं मुदा युताः ।
भूचखण्डः किं पुरुषे सुमहात्मन्दनोपमः ॥ ४ ॥
दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे श्रुता ।
सुवर्षवर्षाश्च नरा स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ५ ॥
अनामया ज्ञाशोकाश्च सर्वे ते शुच्यमानसाः ।
जायन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६ ॥
वर्षे किंपुरुषे पुण्ये भूचो मधुवहः शुभः ।
तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिवन्ति रससुत्तमं ॥ ७ ॥
अतःपरं किंपुरुषाहरिवर्षः प्रचक्षते ।
महारजतसहस्राणां जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥
देवलोकाश्च्युताः सर्वे देवरूपाश्च शर्वशः ।
हरिवर्षे नराः सर्वे पिवन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षान्तु मुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न जरा बाधते तत्र जीर्यन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलाहृतं ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रसूर्यौ सनत्त्रावप्रकाशाविलाहृते ।
 पद्मवर्णाः पद्मप्रभाः पद्मपत्रनिभेषणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२ ॥
 जम्बूरसफलाहारा ह्यनिन्द्याः सुगन्धिनः ।
 मनस्विनो भुक्तभोगाः सत्कर्म्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवलोक्ताश्च्युताः सर्वे जायन्ते ह्यजरामराः ।
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षान्तु नरोत्तमाः ॥ १४ ॥
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षे त्विलाहृते ।
 भिरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योजनानां सहस्राणि षड्विंशत्स्य विस्तरः ।
 चतुरस्रः समन्ताश्च शरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 भिरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसन्निभे ।
 चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः ॥ १७ ॥
 उदग्दक्षिणतश्चैव भ्रान्तीनिषधायतः ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृष्टो महीतलात् ।
 सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८ ॥
 पूर्वेषु मात्स्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 दक्षिणेन तु नौलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये महाभिरुः सुप्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषामिव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामि नियुतः स्मृतः ।
 वृत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्राः समस्ततः ।
 अनावृत्ताश्चतुष्केषु भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिन्नाश्चनसङ्घाशा जम्बूरसवती नदी ।
 मेरीस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेषु तु ॥ २३ ॥
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ॥ २४ ॥
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रान्तु शतान्यन्यमहाद्रुमः ।
 उक्तेषु वृक्षराजस्य दिवं सृष्टिं सर्वशः ॥ २५ ॥
 अरद्वीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति ॥ २७ ॥
 मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूवृक्षं विशत्यधः ।
 ते पिवन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलावृताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च भ्रुवं (१) न रोगान्तु न च मृत्युं तथा विधं ॥ २९ ॥
 तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रगोपकसङ्घाशं जायते भास्वरन्तु तत् ॥ ३० ॥
 सर्वेषां वर्षहस्ताणां शुभः फलरसस्तु सः ।
 स्तम्भं भवति तच्छुक्रं कनकं देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूर्ध्नि पुरीषश्च दिक्षु सर्वासु भागशः ।
 ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्नृतांश्च यसते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवताः स्मृताः ।
 हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाः सायरीगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नागास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
 महामेरो त्रयस्त्रिंशद्भूमन्ते यान्निकाः सुराः ।
 नीले तु वडूर्यमये सिद्धमन्त्रार्षयो मताः ॥ ३४ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्वत उच्यते ।
 मृग्वानपर्वतः श्रेष्ठः पितृणां प्रतिसञ्चरः ॥ ३५ ॥
 नवस्वतेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै ।
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमन्ति भ्रुवाणि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विहृत्त्रिर्बहुला दृश्यते देवमानुषीः ।
 न शक्या परिसंख्यातुं अक्षेयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सव्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासी नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ।
अष्टरोग्यसंयुक्तो मोदते ह्यलकाधिपः ॥ १ ॥
कैलासपादात् सन्भूतं पुष्पं श्रौतजलं यमं ।
मन्दं नाम्ना कुसुहस्तं शरदम्बुदसन्निभं ॥ २ ॥
तस्माद्दिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनौ शुभा ।
दिव्यश्च नन्दनं तत्र तस्यास्तौरे महद्वनं ॥ ३ ॥
प्रागुत्तरेण कैलासाद्दिव्यसत्वौषधं गिरिं ।
सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यमञ्जोदं नाम तत्परः ॥ ५ ॥
तस्माद्दिव्या प्रभवति ह्यञ्जोदा नाम निम्बगा ।
तस्यास्तौरे महादिव्यं वनं चैत्ररथं स्मृतं ॥ ६ ॥
तस्मिन् गिरी निवसति मन्दिभद्रः सहानुगः ।
यक्षसेनापतिः क्रूरगृह्यकैः परिवारितः ॥ ७ ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्बगाञ्जोदिका तथा ।
महौमञ्जलमध्येन प्रविष्टे ते महौदधिं ॥ ८ ॥

कैलासाह्निषप्राग्धां शिवसत्त्वोषधिं गुहम् ।
 मनःशिलाभयं दिव्यं पिशङ्गं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
 तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्सरः ॥ १० ॥
 तस्मात् पुष्यः प्रभवति लोहित्यः सदनो महान् ।
 देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महावनं ॥ ११ ॥
 तस्मिन् गिरो निवसति यज्ञो मणिवरो वशी ।
 सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥ १२ ॥
 कैलासाह्निषे पाग्धौ क्रूरसत्त्वोषधं गिरिं ।
 वृत्रकायात् किलोत्पन्नमस्त्रं निककुम्प्रति ॥ १३ ॥
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।
 तस्य पादे सरः पुष्यं मानसं सिद्धसेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मात् प्रभवते पुष्या सरयूर्लोकभावनी ।
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विन्दुतं ॥ १५ ॥
 कुवेरानुचरस्तत्र प्रहृष्टतनयो वशी ।
 ब्रह्मपातो निवसति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ।
 अन्तरीक्षचरैर्घोरैर्यातुषानशतैर्द्वृतः ॥ १६ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वोषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतश्रेष्ठं रुक्मधातुमयं प्रति ॥ १७ ॥
 भवस्य द्युतः श्रीमान् पर्वतो मेघसन्निभः ।
 शतकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८ ॥
 शतसंख्यैः स्थापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवीक्षितम् ।
 सुस्त्रवान् स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमार्चितः ॥ १९ ॥

तस्मिन् गिरी निवसति गिरिग्री धूम्रलोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोद् नाम तस्मरः ॥ २० ॥
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निष्कगा ।
 सा चक्षुःश्रीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै ।
 अस्युत्तरेण कैलासाच्छिवसत्त्वोपधो गिरिः ॥ २२ ॥
 गौरी नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयी गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवासुकं ।
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगीरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीयपरिभृताः ॥ २५ ॥
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपाद्प्रसृता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपो मणिमयास्तत्र चितयथ हिरण्यमयाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः शर्वः शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७ ॥
 दिविच्छायापधो यस्तु अनुनक्षत्रमण्डलं ।
 दृश्यते भास्वरो राज्ञो देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिवश्चैव भावयन्ती भुवङ्गता ।
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिताः क्षिती ।
 क्षतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः क्षृतं ॥ ३० ॥
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन स्रयता क्लृप्ता ।

चिन्तयामास मनसा शङ्करक्षेपणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विशामि पातालं त्रीतसा गृह्य शङ्करं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्रूरं देव्या चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गेषु तां नदीं ।
 तस्यावलेपं तं बुद्ध्या नद्याः क्रुद्धस्तु शङ्करः ।
 निरुध्य तु शिरस्त्रेणां वेगेन पतितां भुवि ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमगतः ।
 धमनीसन्ततं क्षीणं क्षुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तीषितसाहं नद्यर्थं पूर्वमेव हि ।
 बुद्ध्यास्य वरदानस्तु कोपं नियतवांस्तु सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणो हि वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्त्रेण तेजसा ।
 नदीं भगीरथस्यार्धे तपसोऽग्रेण तीषितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ण्यमानायाः स्त्रोतस्तत्सतताङ्गतं ।
 त्रयः प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं तद्य एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः त्रीतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।
 नलिनी ज्जादिनी चैव पावनी चैव प्राग्गता ॥ ३८ ॥
 सीता चक्षुष सिन्धुष प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
 सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथी ॥ ३९ ॥
 तस्माद्भागीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिं ।
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाङ्गं धर्ममेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवः ।
 नानादेशान् भावयन्त्यो न्निच्छन् प्रायांस सर्वशः ॥ ४१ ॥

उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्धति वासवः ।
 सिरिभ्रान् कुन्तलांशीनान् वर्वरान्यवसान् दृष्टान् ॥४२॥
 रुषाणांश्च कुण्डिन्दांश्च भङ्गलोकवराश्च ये ।
 कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुंसीताऽगात्पश्चिमोदधिं ॥ ४३ ॥
 अथ चीनमरुंश्चैव नङ्गणान् सर्वमूलिकान् ।
 साध्रांस्तुषारांस्तम्पाकान् पञ्चवान् दरदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्त्रावयन्ती(१)गातीदधिं ॥ ४४ ॥
 दरदांश्च सकाशीरान् गान्धारान् वरपान् क्रदान् ।
 शिवपीरानिन्द्रहासान् वदातींश्च विसर्जयान् ॥ ४५ ॥
 सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् भ्रमराभीररोहकान् ।
 शुनासुखांशीर्हमनून् सिद्धचारुश्चैवितान् ॥ ४६ ॥
 गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
 कलापयामकांश्चैव पारदान् सीमणान् खसान् ॥ ४७ ॥
 किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन् सभरतानपि ।
 पञ्चालकाशिमाल्यांश्च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च तामलितांस्तथैव च ।
 एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९ ॥
 ततः प्रतिष्ठता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततश्चाङ्गादिनो पुष्या प्राचीनाभिसुखी ययौ ॥ ५० ॥
 द्वावयन्त्युपभोगांश्च निषादानाश्च जातयः ।
 घोषराट्टिकांश्चैव तथा नीलसुखानपि ॥ ५१ ॥
 केरलानुद्वक्त्रांश्च किरातानपि चैव हि ।

१ पावयन्तीति घ०, ङ० च ।

कालोद्गरान् विवर्णाञ्च कुमारान् स्वर्णभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिग्गता ॥ ५३ ॥
 अपघ्नान् भावयन्तीह इन्द्रद्युम्नसरोपि च ।
 तथा स्वरपर्थाञ्चैव इन्द्रग्रहपद्मानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनोद्यानमस्कारान् कुण्डप्रावरणान् ययी ।
 इन्द्रद्वीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नल्लिनी चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 तोमरान् भावयन्तीह हंसमार्गान्सङ्ग्रहकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देशाञ्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् ।
 कर्णप्रावरणाञ्चैव प्राप्य चाग्रमुखानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापर्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययी ।
 नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा महोदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्धति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्योक्तसायास्तीरे तु वारिसुरभिविश्रुते ।
 हरिशृङ्गे तु वसति विद्वान् कौविरको वशी ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितोजाः सुविक्रमः ।
 तत्रागच्छैः परिहृतो विद्वद्भिर्नृपाराचसैः ।
 कुवेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्समाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनां ।
 परस्परैष हिगुणा धर्मैतः कामतोऽर्धतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तत्परः ।
 मनस्विनी प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती च सा ॥ ६३ ॥
 अवगाह्य ह्युभयतः समुद्री पूर्वपश्चिमी ।
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तस्माद्द्वयं प्रभवति गान्धर्वी नन्वस्त्री च या ।
 मेरोः पश्चात् प्रभवति रुद्रसन्द्वयप्रभो महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुष्करीकवत् ॥ ६६ ॥
 पुष्करीका पयोदा च तस्मान्नद्यो विनिर्गते ।
 श्वेतात् प्रभवते पुष्यं सरस्तूत्तरसानसं ॥ ६७ ॥
 ज्योत्स्ना च नृगकान्ता च तस्माद्दे संवभूवतुः ।
 मधुमकरः पुष्यश्च पद्ममीनद्विजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मधुवर्षतः सुखं ।
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्भवेन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पद्ममीनद्विजाकुलाः ।
 नाम्ना रुद्रा जया नाम (१) हादशोदधिसन्निभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च हे नद्यो सम्बभूवतुः ।
 यानि किंपुरुषाद्यानि तेषु देवो न वर्धति ॥ ७१ ॥
 उल्लिख्यान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिहराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिषैव धूम्रैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निम्नगा लवणाश्रयि ।
 चन्द्रकहस्तद्या प्राणो महानग्निः शिलीषयः ।

उद्ग्याता उदीच्यान्ता भवगाढा महीदधिं ॥ ७३ ॥
 सोमकष वराहस्य नारदस्य महीधरः ।
 प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणीदधिं ॥ ७४ ॥
 चक्रो बलाहकस्यैव मैनाकस्यैव पर्वतः ।
 आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।
 चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥
 तत्र संवत्स्रको नाम सोऽग्निः पिवति तज्जलं ।
 नाम्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स वडवामुखः ॥ ७६ ॥
 हादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणीदधिं ।
 महेन्द्रभयविचस्ताः पञ्चच्छेदभयात्तदा ।
 यदेतद्दृश्यते चन्द्रे श्वेते कृष्णशशाकृतिः ॥ ७७ ॥
 भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कीर्त्तिताः ।
 इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥
 उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते गुणैः ।
 आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥
 समन्वितानि भूतानि गुणैरेतैस्तु भागतः ।
 वसन्ति नामाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।
 इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथ्वी विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टत्वारिंशोऽध्यायः ।

—0000—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वषट्कं भारतस्य निबोधत ।
दशयोजनसहस्रं समतीत्य महार्णवं ॥ १ ॥
चीख्येव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।
अतस्त्रिभागविस्तीर्णं नानापुष्पफलीदयं ॥ २ ॥
विदुरत्वन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं ।
येन कूटतटैर्नैकैस्तद्द्वीपं समलङ्कृतं ॥ ३ ॥
प्रसन्नस्त्रादुसलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः ।
वाप्यस्तस्य तु द्वीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः ॥ ४ ॥
तस्य शैलस्य छिद्रेषु विस्तीर्णेष्वायतेषु च ।
अनेकेषु समृद्धानि नानाकाराणि सर्व्वशः ॥ ५ ॥
नरनारीसमाठानि सुदितानि महान्ति च ।
तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६ ॥
पुराणि सन्निविष्टानि पर्वतान्तर्गतानि च ।
सुसम्बद्धानि तान्योन्यमिकहाराणि तान्यथ ॥ ७ ॥
द्वीर्षस्मश्रुधरात्मानो नीला मेघसमप्रभाः ।
जातमात्राः प्रजास्तत्र अशीतिपरमायुषः ॥ ८ ॥
शाखाद्युगसधर्माणः फलमूलाग्निस्तथा ।

गोधर्माणो जनिर्दिष्टा शीचाचारविवर्जिताः ॥ ९ ॥
 तद्दीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः क्षुद्रमानुषैः ।
 एवमेतेऽन्तरहीपा व्याख्याता आनुपूर्वशः ॥ १० ॥
 विंशतिंशच्च पञ्चाशत् षष्ठ्यशीतिः शतं तथा ।
 सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ ११ ॥
 विस्तीर्णाश्चायताश्चैव नानासत्वसमाकुलाः ।
 वर्हिणहीपपर्वाणि क्षुद्रहीपाः सहस्रशः ॥ १२ ॥
 जम्बु हीपप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाश्रयाः ।
 अत्र हीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षितौ ॥ १३ ॥
 अङ्गहीपं यमहीपं मलयहीपमेव च ।
 गङ्गहीपं कुशहीपं वराहहीपमेव च ॥ १४ ॥
 अङ्गहीपं निबोध त्वं नानासङ्घसमाकुलं ।
 नानान्नेच्छगणाकीर्णं तद् हीपं बहुविस्तरं ॥ १५ ॥
 हेमविद्रुमपूर्णानां रत्नानामाकरं क्षितौ ।
 नदीशैलवनैश्चित्रं सन्निभं लवणाश्रया ॥ १६ ॥
 तत्र चक्रगिरिर्नाभ नैकनिर्भरकन्दरः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्वसमाश्रया ॥ १७ ॥
 स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशी महागिरिः ।
 कीटिभ्यां नागनिलयं प्राप्तो नदनदीपतिं ॥ १८ ॥
 यमहीपमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराक्षितं ।
 तत्रापि श्रुतिमात्राम पर्वतो धातुमण्डितः ।
 समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काश्चनस्य तु ॥ १९ ॥
 तथैव मलयहीपमेवमेव सुसंहतं ।

मण्डिरत्नाकरं स्फोटमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाञ्च समुद्रानां तथाकरं ।
 नानाञ्चै ष्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितं । २१ ॥
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो रजताकरः ।
 महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितञ्च सदा चितौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जैस्तृणसोमाङ्गैराश्रमं पुण्यशिवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते ।
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसागुदरीगृहे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणा ।
 निर्युद्धवस्त्रभी चित्रा हर्म्यप्रासादमालिनौ ॥ २७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशदायामयोजना ।
 नित्यप्रमुदिता स्फोता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महात्मनां ।
 आवासो बलदृप्तानां तद्विद्यादेवविहितां ।
 मानुषाणामसम्बाधा अगम्या सा महापुरी ॥ २९ ॥
 तस्य द्वीपस्य वै पूर्वं तीरे नदनदीपतेः ।
 गोकर्षणामधेयस्य शङ्करस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकराज्यं विज्ञेयं शङ्कद्वीपसमास्थितं ।

शतयोजनविस्तीर्णं नानान्नेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र शङ्खगिरिर्नाम धीतशङ्खदलप्रभः ।
 नानारत्नाकरः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्या यस्मात् प्रभवते नदी ।
 यत्र शङ्खमुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदहीपं नानापुण्योपशोभितं ।
 नानायामसमाकीर्णं नानारत्नकरं शिवं ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवहणी ।
 महादेवस्य भगिनी प्रभाभिस्ताभिरिष्यते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहहीपे च नानान्नेच्छगणाकुले ।
 नानाजातिसमाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनदान्ययुते स्कीते धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदीशैलवनैश्चित्तैर्बहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वतो नाम तत्र रम्यः शिलोच्चयः ।
 अनेककन्दरद्वरीगुहानिर्भरशोभितः ॥ ३८ ॥
 तस्मात्सुरसपानीया पुण्यतीर्थतरङ्गिणी ।
 वाराहो नाम वरदा प्रहृत्तास्य महानदी ॥ ३९ ॥
 वाराहरूपिणे तत्र विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 अनन्यदेवतास्तस्मै नमस्कृत्वन्ति विपजाः ॥ ४० ॥
 एवं षडेते कथिता अमुहीपाः समन्ततः ।
 भारतहीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्षं बहुहीपमिहोच्यते ।
 समुद्रजलसम्भिसं खण्डं खण्डोक्तं स्मृतं ॥ ४२ ॥

एवञ्चतुर्भ्रहाद्वीपः सान्तरद्वीपमण्डितः ।

सानुद्वीपः समाख्यातो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामा-
ष्टत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— 000 —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । ब्रह्मद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् ।
मृणुतेमं यथातस्त्वं ह्रुवती मे द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्तारान्निगुणश्चास्य परिणाहः समन्ततः ।
तेनावृतः समुद्रीऽथं द्वीपेन लवणोदकः ॥ २ ॥
तत्र पुष्पा जनपदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः ॥ ३ ॥
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः समैव मणिभूषणाः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासान्नामानि वक्ष्यते ॥ ४ ॥
ब्रह्मद्वीपादिषु तेषु सप्त सप्तसु सप्तसु ।
ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥
ब्रह्मद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्महाचलान् ।
गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसन्निभः ।
ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकान्तु तत् ॥ ६ ॥
द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सर्व्वोर्वधिः समन्वितः ।
अग्निभ्याममृतस्यार्थे ओषध्यस्तत्र संस्थिताः ॥ ७ ॥
तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महोच्छ्रयः ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ ॥ ८ ॥

चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ।
 रज्जुदारो रज्जुमयः शास्त्रलखासुरान्तकत् ॥ ८ ॥
 पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यथाकृतं पुरा ।
 सम्भृतश्च हृतश्चैव मातुरर्थं गरुडता ॥ १० ॥
 षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते ।
 हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः ॥ ११ ॥
 वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् ।
 यस्माद्विभ्राजतेऽर्षिभिर्वैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १२ ॥
 तेषां वर्षाणि वञ्चामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतं ॥ १३ ॥
 चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखीदयं ।
 आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतं ।
 क्षेमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः सिंहाय सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सह ॥ १५ ॥
 तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः प्रवञ्चामि सप्तगङ्गा महानदी ॥ १६ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्यसान्याः सहस्रशः ।
 वङ्गदकाशीषवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥
 ताः पिवन्ति सदा दृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 शुभाः शान्तवहासैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥
 आनन्दाश्च ध्रुवाश्चैव क्षेमकाश्च शिवैः सह ।

वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वऽथ सर्वशः ॥ १९ ॥
 सर्वेष्वरोगाः सुबलाः प्रजास्वामयवर्जिताः ।
 अधःसर्पिणी न तेष्वऽस्ति तथैवीत्सर्पिणी न च ॥ २० ॥
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्थगुणता क्वचित् ।
 जेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २१ ॥
 भ्रूचहीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्वितेषु सर्वशः ।
 देशस्थानुविधानेन कालस्थानुविधाः स्मृताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरूपाश्च सुवेषाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमायुर्बलं रूपमारोग्यं धर्म एव च ।
 भ्रूचहीपादिषु ज्ञेयं शाकहीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 भ्रूचहीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्यौषधिफलोपेतः सर्वौषधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥
 आहतः पशुभिः सर्वैः ग्रामारण्यैः सहस्रशः ।
 जम्बूद्वीपेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ।
 भ्रूचो नान्ना महाठक्षस्तस्य नान्ना स उच्यते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्येजनपदस्य हि ।
 स चापीश्वरसोद्देशः भ्रूचहीपसमाहतः ॥ २७ ॥
 भ्रूचहीपस्य चैवेह वैपुल्याद्विस्तरेण तु ।
 इत्येष सन्निवेशो वः भ्रूचहीपस्य कीर्तितः ।
 आनुपूर्व्या समासेन शास्त्रलन्तन्निबोधत ॥ २८ ॥
 ततस्तृतीयं द्वीपानां शास्त्रलं द्वीपमुत्तमं ।
 शास्त्रलेन समुद्रसु द्वीपेनेश्वरसोदकः ।

प्रचक्षीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समावृतः ॥ २८ ॥
 तथापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसहायः कुसुदो नाम पर्वतः ।
 सर्वंधातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्भूतैः ॥ ३० ॥
 द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 तृतीयः पर्वतस्तस्य बलाहक इति श्रुतः ।
 जाल्यञ्जनमयैः शृङ्गैर्दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्रोणी यन्मेषो महाबलाः ।
 विगस्यकरणी चैव श्रुतसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कङ्कस्त पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।
 दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुक्षमावृतः ॥ ३४ ॥
 षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ।
 यस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्गात्राम भाष्यते ।
 तत्र रत्नान्यनेकानि स्त्रयं वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिसुपादाय प्राजापत्ये विधिस्त्रयं ॥ ३६ ॥
 इत्येते पर्वताः सप्त शास्त्राले मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्षाणि वष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ।
 कुसुदात् प्रथमं श्वेतसुवतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 बलाहकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं श्रुतं ।
 कङ्कस्य वैद्यतं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम समैतानि तु समधा ।
 वर्षाणि पर्वताद्यैव नदीस्त्रेषु निबोधत ॥ ४० ॥
 पानितोया विद्वणा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी ।
 निवृत्तिः सममी तासां प्रतिवर्षन्तु ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगायान्याः शतशोऽथ सङ्घस्रशः ।
 अगव्याः परिसंख्यातुं श्रेयास्तु बुभूषता ॥ ४२ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः शास्त्रालस्यापि कीर्त्तितः ।
 ब्रह्मवृक्षेण संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४३ ॥
 शास्त्रलिर्विपुलस्कन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।
 शास्त्रलिस्तु समुद्रेण सुरोदेन समन्ततः ।
 विस्ताराच्छास्त्रालस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं भुवतो मे निबोधत ॥ ४५ ॥
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः ।
 सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 समैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानान्निबोधत ।
 शास्त्रालस्य तु विस्ताराद्दिगुणेन समन्ततः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्वमोच्चयः ।
 द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 तृतीयो द्युतिमात्राम जीमूतसदृशो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्यवात्राम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः ॥ ४९ ॥
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम सममी मन्दरः स्मृतः ।
 मन्दा इति ह्यपां नाम मन्दरो दारवाद्दपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः ।
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं त्रैलोक्यं ॥ ५१ ॥
 तृतीयं खैरधाकारं चतुर्थं खलुचं स्मृतं ।
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च ह्यभ्यमानास्तु वर्षयः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दृश्यवः सन्ति क्लृप्तास्तथैव च ।
 गौरप्रायो जनः सर्व्यः क्रमाच्च त्रियते तथा ॥ ५४ ॥
 तथापि नद्याः समैव धृतपापाः शिवास्तथा ।
 पविषा सन्ततिष्वैव द्युतिगर्भा मही तथा ॥ ५५ ॥
 अन्यास्ताभ्यः परिष्नाताः शतशोऽथ सहस्रयः ।
 अभिगच्छन्ति ताः सर्व्या यतो वर्षति वासवः ॥ ५६ ॥
 दृतोदेन कुशहीपो वाह्यतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विस्तारात् कुशहीपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सन्निवोशो वः कुशहीपस्य वर्षितः ।
 क्रौञ्चहीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुशहीपस्य विस्ताराद् द्विगुणः स तु वै स्मृतः ।
 दृतोदकसमुद्रो वै क्रौञ्चहीपेन संवृतः ॥ ५९ ॥
 तस्मिन् द्वीपे नगत्रेष्ठः क्रौञ्चस्यः प्रथमो गिरिः ।
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ ६० ॥
 अन्धकारात्परथापि दिवावृत्तम पर्वतः ।
 दिवावृतः परथापि दिविन्दो गिरि इत्यते ॥ ६१ ॥

द्विविन्दात्परतश्चापि पुण्डरीको महागिरिः ।
 पुण्डरीकात्परश्चापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६२ ॥
 एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ।
 बहुवृक्षफलोपेता नानावृक्षलतावृताः ॥ ६३ ॥
 परस्परेण द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ।
 मनोनुगात्परस्त्रोष्णस्तृतीयो देश उच्यते ॥ ६५ ॥
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।
 सिन्धुचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः ।
 गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यापाराचिर्मनोजवा ।
 ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥ ६८ ॥
 तामां समुद्रगाद्यान्या नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।
 अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुवहदकाः ॥ ६९ ॥
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ।
 आवृतः सर्वतः श्रीमान् क्रौञ्चद्वीपसमेन तु ॥ ७० ॥
 द्वन्द्वद्वीपादयो ह्येते समासेन प्रकीर्तिताः ।
 तेषां निमर्गो द्वीपानां आनुपूर्व्येण सर्वशः ॥ ७१ ॥
 न शक्यं विस्तराद्दक्षमपि वर्षशतैरपि ।

१ तामां महाचंगाद्यान्या नद्यो यास्तु समुद्रगा इति च० ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्नु संहारो यच्च तासु वै । ७२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्राकहीपस्य यो विधिः ।
 ग्राकहीपस्य कृत्स्नस्य यथावदिह निश्चयात् ।
 ऋषुध्वं वै यथातत्त्वं भुवतो मे यथार्थवत् ॥ ७३ ॥
 क्रौञ्चहीपस्य विस्ताराद् द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
 परिवार्य्यं समुद्रं स दधिमण्डीदकं स्थितः ॥ ७४ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाचिराच्च म्रियते जनः ।
 कृत एव तु दुर्भिक्षञ्चराव्याधिभयं कृतः ॥ ७५ ॥
 तथापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मन्दिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥
 देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुश्चतः ।
 प्रागायतः ससौवर्षं उदयो नाम पर्वतः ॥ ७७ ॥
 तत्र मेघास्तु वृक्षार्धं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः ॥ ७८ ॥
 तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्त्रिह ॥ ७९ ॥
 तस्यापरे देवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।
 रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥
 तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः ।
 तन्नात्श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्व्वमिमाः क्षिप्त ॥ ८१ ॥
 तस्यापरेण रजतो महानस्ती गिरिः स्मृतः ।
 तस्यापरेणाम्बिकेयो दुर्गः शैलो हिमाश्रितः ॥ ८२ ॥
 आम्बिकेयात्परो रम्यः सर्व्वैषधिसमन्वितः ।

स चैव क्षेत्रीत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥
 श्रुद्धं नामतस्तानि यथावदनुपूर्व्यगः ।
 सद्यस्त्रोदयं वर्षं जलदं नाम विद्युतं ॥ ८४ ॥
 द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतं ।
 रैवतस्य तु कोमारं श्यामस्य तु मण्डीपकं ॥ ८५ ॥
 अस्तस्यापि शुभं वर्षं विद्म्यं कुसुमीतरं ।
 आम्बिकेयस्य मीढाकं क्षेत्रेषु महादुर्मं ॥ ८६ ॥
 ह्योपस्य परिमात्रस्य ऋत्विदीर्घत्वमेव च ।
 शाकहीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्यतिः ।
 शाको नाम महावृक्षस्तस्य पूजां प्रयुञ्जते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ॥ ८८ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाद्यातुर्वर्षसमन्विताः ।
 तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 विद्धि नाम्नाश्च ताः सर्वा गङ्गास्ताः सप्तधा स्मृताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अनुतप्ता च नाम्नाश्च नदी सम्परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः सिद्धा द्वितीया सा पुनः सती ।
 नन्दा च पार्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥ ९१ ॥
 शिवेतिहा (१) चतुर्थी स्यात् शिद्धिवा च पुनः स्मृता ।
 इन्द्रश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः क्रतुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकहीपनिवासिनं ॥ ८१ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीर्नद्याः सहस्रशः ।
 बह्वदकपरिस्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिवन्ति सदा वृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 शंशपायनं विस्तीर्णी हीपोऽसौ चक्रसंखितः ।
 नदीजलैः प्रतिहृत्तः पर्व्वतैश्चाभ्रसन्धिभिः ॥ ८६ ॥
 सर्व्वधातुविचित्रैश्च मणिविद्रुमभूषितैः ।
 पुरैश्च विविधाकारैः स्त्रीतैर्जनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताद्जनधान्यवान् ।
 शीरोदेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ।
 शाकहीपस्तु विस्तारात् सती न तु समन्ततः ॥ ८८ ॥
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः प्रर्व्वतान्तरिते शुभाः ।
 वर्षाश्रमसमाकीर्णा देशास्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सहस्रशः तेष्वस्ति वर्षाश्रमकृतः क्वचित् ।
 धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्रयाऽधृतिः कुतः ।
 विपर्य्ययो न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्यपत्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मैषैव धर्मज्ञास्ये रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्यं वै तस्मिन् द्वीपे निवासिनां ।
 पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुष्करेण तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको वहिः ।
 शाकद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुष्करे पर्वतः त्रीमान् एक एव महाशिलः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु समुच्छ्रितैः ॥ १०५ ॥
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानुः स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तीर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वैव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः ।
 द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो वेलासमीपे तु नवचन्द्र इवोदितः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।
 स एवं द्वीपपश्चार्धे मानसः पृथिवीधरः ॥ १०९ ॥
 एक एव सहासानुः सन्निवेशाद् द्विधा कृतः ।
 स्नादूदकेनोदधिना सर्वतः परिचारितः ॥ ११० ॥
 पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः ।
 तस्मिन् द्वीपे क्षतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।
 अभितो मानसम्याथ पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ १११ ॥
 महावीतन्तु यदूर्ध्वं ताञ्छतो मानसस्य तत् ।
 तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीखण्डमुच्यते ॥ ११२ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।

पारोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११३ ॥
 सममायुष्य रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोत्तमो न तेष्व्वास्तां तुष्यास्ते रूपशीलतः ॥ ११४ ॥
 न तत्र वसुधो नैर्ष्यां न स्तेया न भयं तथा ।
 निग्रहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥ ११५ ॥
 सत्यामृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च ।
 वर्णाश्रमाणां वाक्तां वा पाशुपाश्वं वणिक्रिया ॥ ११६ ॥
 त्रयी विद्या दण्डनीतिः शूद्राश्रमश्च मेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥
 न तत्र नद्यो वर्षञ्च ग्रीतोष्णं वा न विद्यते ।
 उद्विज्जानुदकान्यथ गिरिप्रश्रवणानि च ॥ ११८ ॥
 उत्तराणां कुरुणाश्च तुष्यकालो जनः सदा ।
 सर्वत्र सुसुखमत्र जराक्लमविवर्जितः ॥ ११९ ॥
 इत्येष धातकीखण्डो महावीते तथैव च ।
 आनुपूर्वर्गादिभिः कल्पः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२० ॥
 स्वाद्रुदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्ताराच्छलाश्चैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥
 एवं द्वीपाः समुद्रेषु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 द्वीपस्थानन्तरो यस्तु समुद्रस्तु समन्ततः ॥ १२२ ॥
 एवं द्वीपसमुद्राणां द्विर्ज्येया परस्मरात् ।
 अपाश्चैव समुद्रेकात् समुद्रा इति संज्ञिताः । १२३ ॥
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन् प्रजा यस्मात्तुर्विधाः ।
 तस्माद्द्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

ऋष इत्येव ऋषयः (१) वृषः शक्तिप्रबन्धने ।
 इतिप्रबन्धनात् (२) सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्लपक्षे चन्द्रवृद्धौ समुद्रः पूर्यते तदा ।
 प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्मामिते खगे ॥ १२६ ॥
 आपूर्यमाणे उदधिः स्वत एवामिपूर्यते ।
 ततोऽपक्षीयमाणेऽपि स्वात्मनैवापकथ्यते ॥ १२७ ॥
 उत्रास्यमग्निसंयोगात् जलमुद्दिष्यते यथा ।
 तथा महीदधिगतं तोयमुद्दिष्यते ततः ॥ १२८ ॥
 अन्यूना अतिरिक्ताश्च वर्षन्त्यापो ऋसन्ति च ।
 उदयास्तमितेऽन्धोः पक्षयोः शुक्लकणयोः ।
 क्षयवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिश्चयात्पुनः ॥ १२९ ॥
 दशोत्तराणि पक्षैव अङ्गुलीनां शतानि तु ।
 अपां वृद्धिः क्षयो वृष्टः समुद्राणाम् तु पर्वसु ॥ १३० ॥
 हिरापत्वात् स्मृता क्षीपाः सर्वतश्चोदकावृताः ।
 उदकस्याधानं यस्माच्च तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १३१ ॥
 अपर्वाणस्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 ब्रह्मक्षीपे तु गोमिदः पर्वतस्तेन चोच्यते ॥ १३२ ॥
 शाकल्लिः शाकल्लक्षीपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुशक्षीपे कुशस्तम्बस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १३३ ॥
 क्रीचक्षीपे गिरिः क्रीचो मध्ये जनपदस्य ह ।
 शाकक्षीपे द्रुमः शाकस्तस्य नाम्ना स उच्यते ॥ १३४ ॥
 न्यग्रोधः पुष्करक्षीपे तत्र तैः स नमस्कृतः ।

महादेवः पुष्करे तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्येः सार्धं प्रजापतिः ।
उपासते तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्सहस्रिभिः ।
स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६ ॥
जम्बूद्वीपात्पुवर्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।
द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिवह ॥ १३७ ॥
सर्व्वशी ब्रह्मचर्य्येण सत्येन च दमेन च ।
आरोग्यायुःप्रमाणाद्धि द्विगुणश्च समन्ततः ॥ १३८ ॥
एतस्मिन् पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकहयं ।
गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥
ईश्वरो दण्डमुद्यम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।
सविष्णुः सशिवो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥
भोजनश्चाप्रयत्नेन तत्र स्वयमुपस्थितं ।
षड्रसं सुमहावीर्य्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
परेण पुष्करस्याद्य आवृत्त्या यः स्थितो महान् ।
स्नादूदकः ससुद्वस्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥
परेण तस्य महती दृशते लोकसंस्थितिः ।
काञ्चनी द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥
तस्मात्परेण शंखस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
आलोकस्तस्य चार्वात्तु निरालोकस्ततः परं ।
योजनानां सहस्राणि दश तस्योद्भूयः स्मृतः ॥ १४५ ॥
तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, Park Street, Calcutta,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.
Chaitanya-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	1 14
S'rauta Sūtra, A'svalāyana, 11 fasci.	6 14
————— Lātyāyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rūpa, 3 fasci.	1 14
Kaushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.	1 4
Sāṅkhya-sāra, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittirīya Brāhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittirīya Sañhitā, 31 fasci.	19 6
Taittirīya A'raṇyaka, 11 fasci.	6 14
Māitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
A'svalāyana Grihya Sūtra, 4 fasci.	2 8
Mīmāṃsā Darsana, 14 fasci.	8 12
Tāṇḍya Brāhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Brāhmaṇa, 2 fasci.	1 4
A'tharvaṇa Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purāṇa, 14 fasci.	8 12
Sāma Veda Sañhitā, 37 fasci.	23 2
Gopāla Tāpanī, 1 fasci.	0 10
Nrisiṅha Tāpanī, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintāmaṇi, 35 fasci.	21 14
Gobhilya Grihya Sūtra, 10 fasci.	6 4
Piṅgala Chbandah Sūtra, 3 fasci.	1 14
Taittirīya Prātiśākhya, 3 fasci.	1 14
Prithirāj Rāsu, by Chand Bardai, 4 fasci.	2 8
Rājatarangini,	4 4
Mahābhārata, vols. III. and IV.,	40 0
Purāṇa Sangraha	1 0
Pāli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya A'raṇyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chhāndogya Upanishad, English, 2 fasci.	1 4
Sāākhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sāhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.	2 8
Brahma Sūtra, English,	1 0
Kātantra, 6 fasci.	6 0
Kāmandakīya Nītisāra, 4 fasci. (Fasc. 1, out of stock.)	2 8
Bhāmatī, 7 fasci.	4 6
Aphorisms of S'āṇḍalya, English, 1 fasci.	0 10
Vāyu Purāṇa, 4 fasci.	2 8

ARABIC AND PERSIAN SERIES.

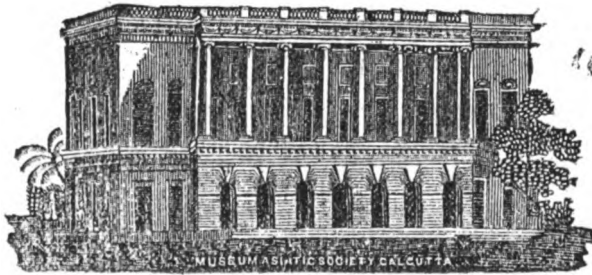
Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs.	25	0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.)	1	4
Fihrist Tásí, 4 fasci.	3	0
Nukhbat-ul-Fikr,	0	10
Futúh-ul-Shám. Wáqidí, 9 fasci.	5	10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2	8
Magházi of Wáqidí, 6 fasci....	..	3	2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20	14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4	6
Tárikh-i-Baiháqí, complete in 9 fasci.	5	10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9	6
Wis o Rámín, 5 fasci.	2	3
Iqbálnámah-i-Jahángírí, complete in 3 fasci.	1	14
'Alamgírnámah, 13 fasci., with index,...	..	8	2
Pádasháhnámah, 19 fasci., with index,..	..	11	14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12	12
Aín-i-A'kbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27	8
Aín-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I....	..	12	4
Farhang-Rashidí, 14 fasci., complete,	17	8
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci, complete,	2	0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20	0
Maásir-i-'Alamgírí, by Muhammad Sáqí, complete 6 fasci, with index,	3	12
Haft Asmáu, history of Persian Masnawís	1	4
Tabaqát-i-Nácirí, English translation by Raverty, 10 fasci.	10	0
Tabaqát-i-Nácirí, Persian text, 5 fasci.	3	2

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.			
Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each	Rs.	10	0
Do, do. Index,	5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2	0
———— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	c
Tibetan Dictionary,	10	0
———— Grammar,	8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14	0
Istilahát-i-Sáfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo	1	0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson.	3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2	0
Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1	8
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, vols. II. IV.,	16	0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös,	1	0
Khazánat-ul-'ilm,	4	0
Sharáyat-ul-Islám,	4	0
Anís-ul-Musharrihín,	3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS.No.1 (Grammar),...	..	2	0

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 437.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RÁJENDRALÁLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS V.

CALCUTTA.

PRINTED BY K. N. BHATTÁCHÁRYA, AT THE GANÉSA PRESS.

1880.

आलोक्ये लोकशब्दस्तु निरालोक्ये सलोकता ।
 लोकार्थं सम्यतो लोको निरालोकस्तु वाद्यतः ॥ १४६ ॥
 लोकविस्तारमात्रन्तु आलोकः सर्व्वतो वह्निः ।
 परिच्छिन्नः समन्ताच्च उदकेनाद्यतश्च सः ।
 निरालोकात्परद्यापि अण्डमाद्यत्य तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिभे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ॥ १४८ ॥
 जनस्तपस्तथा सत्य एतावान् लोकसंग्रहः ।
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तश्चैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 कुम्भस्यायी भवेद्यद्यदृक् प्रतीच्यान्दिशि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुक्रपञ्चस्य वपुरण्डस्य तद्विधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामीदृशानान्तु कीटो ज्ञेयाः सहस्रशः ।
 तिर्य्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययात्मनः ।
 कारणैः प्राकृतैस्तत्र ज्ञातृतं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्परान्वताः सर्व्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 समन्तादयेन तोयेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 वाद्यतो घनतीयस्य तिर्य्यगूर्ध्वानुमण्डलं ।
 धार्य्यमाणं समन्तात्तु तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अयोगुद्धनिभो वह्निः समन्तात्प्रण्डलाकृतिः ।
 समन्ताद्घनवातेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ।
 घनवातस्तथाकाशन्धारयानस्तु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिय तथाकाशं भूताद्यस्त्राप्यसौ महान् ।
 महान् व्याप्तो ज्ञानन्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमकृतात्मनमनादिनिधनञ्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परतो घोरमनास्रम्बमनामयं ।
 नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोहतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालोकममर्थादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरं ।
 मर्थादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 त्रिदशानामगम्यन्तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्थादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादित्यावतप्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका इत्यभिहिता जगतस्य न संशयः ॥ १६२ ॥
 रसातलतलात् सप्त समैवीर्षितलाः क्षितौ ।
 सप्तस्कन्धास्तथा वायोः सप्तसदना विजाः ॥ १६३ ॥
 आपातास्ताह्विं यावद्दक्ष पञ्चविधा गतिः ।
 प्रमाणमेतज् जगत एव संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रयात्येवं नैकजातिसमुद्भवा ।
 विचित्रा जगतः सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यथैतद्भौतिकं नाम निसर्गबहुविस्तरं ।
 अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 पृथिव्याश्चान्निवायूनां महत्सप्तमसस्तथा ।

ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६७ ॥
 क्षयो वा परिमाणं वा भ्रमो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिन्नामानुकीर्तने ॥ १६८ ॥
 य एष शिवनाम्ना हि तद्दः कात्स्न्येन कीर्तितं ।
 स एष सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥ १६९ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्णवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एष एव महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लोकेश इत्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् ।
 आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥
 पृथ्वाद्यो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं ।
 परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परस्परं ॥ १७३ ॥
 यस्माद्दिष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात् स्वर्य्यमुपागताः (१) ।
 प्रागासन् ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेशनात् (२) ।
 पृथिव्याद्याश्च वायुन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ॥ १७४ ॥
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शेषाणाम् तु परिच्छेदः सौस्मान्नेह विभाव्यते ॥ १७५ ॥

१ स्वर्य्यं गुणमुपागता इति ख० ।

२ विशेषान्योन्यदर्शिन इति ख० ।

भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यासोकः परतः स्मृतः ।
 भूतान्यासोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्वशः ॥ १७६ ॥
 पाप्ने महति पाप्नाश्च यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवन्त्यन्योन्यहोनानि परस्परसमाश्रयात् ।
 तथा ह्यासोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७ ॥
 कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८ ॥
 जन्तूनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्याख्याय च भूतानि कार्यात्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७९ ॥
 तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु ते ।
 कारणात्मकास्तथैव सुभेदा ये महदादयः ॥ १८० ॥
 इत्येष सन्निवेशो वो मया प्रोक्तो विभागशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥ १८१ ॥
 विस्तारान्मण्डलाश्चैव प्रसंख्यातेन चैव हि ।
 वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ १८२ ॥
 अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सन्निविष्टाः परस्परं ॥ १८३ ॥
 एतावान् सन्निवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं ।
 एतावदेव श्रोतव्यं सन्निवेशे तु पार्थिव ॥ १८४ ॥
 सप्त प्रकृतयस्त्वे ता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्तस्यपरिमाणेन प्रसंख्यातमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकृतयस्त्रिद्विगूर्ध्वमधश्च याः ॥ १८५ ॥
 तारकासन्निवेशश्च यावद्विद्यन्तु मण्डलं ।

मर्यादासन्निवेशस्तु भूमिस्तदनुमण्डलं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशीऽध्यायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । अधःप्रमाणमूर्ध्वं वर्ष्यमानं निबोधत ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥
जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।
नानाजनपदाकीर्णा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥
नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला ।
अनन्ता गीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥
नदीनदसमुद्रस्यास्तथा द्वादशयाः स्थिताः ।
पर्वताकाशसंख्याश्च अन्तर्भूमिगताश्च याः ॥ ४ ॥
आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाम्निः सर्वलौकिकः ।
अनन्तः पठ्यते चैव (१) व्यापकः सर्वसम्भवः ॥ ५ ॥
तद्वाकाशमनासम्बन्धं रम्यं नानाश्रयं स्मृतं ।
अनन्तं प्रवितं सर्वं वायुवाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥
आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।
वाकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलं ॥ ७ ॥
एवमन्तमनन्तस्य भीतिकस्य च विद्यते ।
पुरा सुरैरभिहितं निश्चितम् निबोधत ॥ ८ ॥

१ अतः संपठ्यते चैवेति थ० ।

भूमिर्जलमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन् रसातले ॥ ८ ॥
 दशयोजनसाहस्रमेकभीमं रसातलं ।
 साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरं ॥ १० ॥
 प्रथममतलञ्चैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरं ॥ ११ ॥
 ततो गभस्तलं नाम परतश्च महातलं ।
 त्रीतलञ्च ततः प्राहुः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥
 कृष्णभीमञ्च प्रथमं भूमिभागञ्च कीर्तितं ।
 पाण्डुभीमं द्वितीयन्तु तृतीयं रक्तवृत्तिकं ॥ १३ ॥
 पीतभीमञ्चतुर्थन्तु पञ्चमं शर्करातलं ।
 षष्ठं शिलामयञ्चैव सौवर्णं सप्तमन्तलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नमुचेरिन्द्रशत्रोर्हि महानादस्य चालयं ॥ १५ ॥
 पुरञ्च शङ्खकर्णस्य कबन्धस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥
 राक्षसस्य च भीमस्य शूलदन्तस्य चालयं ।
 लोहिताक्षकलिङ्गानां (२) नगरं श्लापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहेन्द्रस्य महात्मनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरञ्चसां ।

१ प्रथमं रसातलं नामेति च० ।

२ लोहिताक्षकलिङ्गाभ्यामिति क०, च०, घ० च ।

तले ज्ञेयानि प्रथमे कृष्णभीमे न संशयः ॥ १९ ॥
 द्वितीयेऽपि तले विप्रा दैत्येन्द्रस्य सुरक्षसः ।
 महाजम्भस्य च तथा नगरं प्रमथस्य तु ॥ २० ॥
 हयग्रीवस्य कृष्णस्य निकुम्भस्य च मन्दिरं ।
 शङ्खाख्यस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राक्षसस्य च नीलस्य मेघस्य क्रथनस्य च ।
 पुरञ्च कुरुपादस्य महीष्णीषस्य चालयं ॥ २२ ॥
 काम्बलस्य च नागस्य पुरमध्वतरस्य च ।
 कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 द्वितीयेऽस्मिन् तले विप्राः पाण्डुभीमे न संशयः ॥ २४ ॥
 तृतीये तु तले ख्यातं प्रज्ञादस्य महात्मनः ।
 अशुब्हादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५ ॥
 तारकाख्यस्य च पुरं पुरन्धिगिरसस्तथा ।
 शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 अयनस्य च विघ्नियं राक्षसस्य च मन्दिरं ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराधस्य (१) च क्रूरस्य पुरमुक्तामुखस्य च ।
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चौरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 तृतीयेऽस्मिंस्तले विप्राः पीतभीमे न संशयः ॥ ३० ॥
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमिर्महात्मनः ।
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमालेर्बहुविस्तरं ।
 मुञ्जस्य लोकनाथस्य वृकवक्त्रस्य चालयं ॥ ३२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपक्षिसमाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥
 पञ्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ ३४ ॥
 वैदूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चालयं ।
 पुरञ्च विद्युज्जिह्वस्य राजसस्य च धीमतः ॥ ३५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः ।
 कर्भारस्य च नागस्य स्रस्तिकस्य जयस्य च ॥ ३६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 पञ्चमेपि तथा त्रेयं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥
 षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नगरोत्तमं ।
 मुपर्वणः सुलोन्नथ नगरं महिषस्य च ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्क्रोशस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तत्रास्ते सुरसापुत्रः शतशीर्षी मुदा युतः ।
 काश्यपस्य सुतः श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट् ॥ ३९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 षष्ठे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सप्तमे तु तले त्रैयं पाताले सर्व्वपश्चिनि ।
पुरं वलेः प्रमुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
असुराशीविषैः पूर्णसुहृतेह्वयशत्रुभिः ।
सुचक्रुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं महत् ॥ ४२ ॥
अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्णैर्महापुरैः ।
तथैव नागनगरैर्ऋद्धिमङ्गिः सहस्रशः ॥ ४३ ॥
दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्णैर्महापुरैः ।
उदीर्णैराक्षसावासेरनेकैश्च समाकुलं ॥ ४४ ॥
पातालान्ते च विप्रेन्द्रा विस्तीर्णं बहुयोजने ।
आस्ते रत्नारविन्दोऽसौ महात्मा ह्यजरामरः ॥ ४५ ॥
धोतशङ्कीदरवपुर्नीलवासा महाभुजः ।
विशालभोगो द्युतिमाञ्छित्रमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
ब्रह्ममृङ्गावदातेन दीप्तास्त्रेण विराजता ।
प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
स जिह्वाभालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा ।
ज्वालामालापरिचिप्तः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता ।
बालसूर्याभितान्त्रेण शोभते स्रग्धमण्डलः ॥ ४९ ॥
तस्य क्रुन्देन्दुवर्षस्य अक्षमाला विराजते ।
तरुणादित्यमालेव श्लेत्तपर्व्वतमूर्धनि ॥ ५० ॥
जटाकरालो द्युतिमान् लक्ष्यते शयनासने ।
विस्तीर्णं इव मेदिन्यां सहस्रशिशुरो गिरिः ॥ ५१ ॥
महाभोगैर्महाभागैर्महानागैर्महाबलैः ।

उपास्यते महार्तेजा महानागपतिः स्वयं ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वनागानां श्रेष्ठो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवी ह्यहितगुर्मथ्याद्यायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 सप्तैवमते कथिता व्यवहारीया रसातलाः ।
 देवासुरमहानागराक्षसाभ्युषिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालोक्यमगम्य सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्यम्बाम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः ।
 महस्वमेवमृषिभिर्वर्ण्यते नाम संशयः ॥ ५६ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ यावदेव तु ।
 प्रकाशतः स्वभाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७ ॥
 सप्तानाञ्च समुद्राणां द्वीपानाम्बु स विस्तरः ।
 विस्तराहं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र वाह्यतः ॥ ५८ ॥
 पथ्यासपारिमाण्यन्तु चन्द्रादित्वी प्रकाशतः ।
 पथ्यासपारिमाण्येन भ्रमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ॥ ५९ ॥
 अवति त्रीणिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।
 अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्स रविः स्मृतः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 महितत्वान्नहीशब्दो ह्यस्मिन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भन्तु सुविस्तरं ।
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६२ ॥
 नवयोजनसाहस्रौ विस्तारी भास्करस्य तु ।

विस्तारात्त्रिगुणस्यास्य परिबाहोऽथ मण्डलं ।
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्दिगुणः शशी ॥ ६१ ॥
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया विस्तारो मण्डलस्य यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय साम्प्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुल्यास्ते साम्प्रतेरिह ।
 देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तस्मान्तु साम्प्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु सन्निवेशो वै साम्प्रतैरेव कृतस्त्रयः ॥ ६७ ॥
 यतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृतस्ततः स्मृता ।
 तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्व चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या वाधविस्तारो योजनायात्पृकीर्णितः ।
 मेरुमध्यात् प्रतिदिशं कोटिरेकादश स्मृताः ॥ ६९ ॥
 तथा यतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 प्रश्नाय च सहस्राणि पृथिव्या वाधविस्तरः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तरं कृतं योजनैस्तस्मिन्निबोधत ।
 तिस्रःकोट्यस्तु विस्तरः संख्यातः स चतुर्दिशं ॥ ७१ ॥
 तथा यतसहस्राणामेकोनाशीतिदशते ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेष विस्तरः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्त्रिगुणस्यैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 शशितं योजनायन्तु कोट्यस्वेकादश स्मृताः ॥ ७३ ॥
 तथा यतसहस्रान्तु सप्तत्रिंशदधिकानि तु ।

इत्येतद्दे प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावद्दि मण्डलं ।
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्तावत्तु मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ।
 सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितं ॥ ७६ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च ।
 उपर्युपरि लोकानां छत्रवत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहित्वा सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः ।
 एतदण्डकटाहस्य प्रमाणं परिकीर्तितं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ।
 महर्लीको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९ ॥
 एते सप्त ज्ञता लोकान्छत्राकारा व्यवस्थिताः ।
 स्वकैरावरणैः सुर्ध्वैर्धार्यमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥
 दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्विद्विः ।
 धार्यमाणा विशिष्यैश्च समुत्पन्नैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्ताच्च सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं ज्ञत्कं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२ ॥
 घनोदधिपरेणाश्च धार्यते घनतेजसा ।
 वाय्वातो घनतेजस्तु तिर्यगूर्ध्वन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनवातात्तथाकाशमाकाशश्च महात्मना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना वृतं सर्व्वं भूतादिर्महता वृतः ।

वृत्तो महाननन्तेन प्रधानेनाव्ययात्मना ॥ ८५ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।
 ज्योतिर्गणप्रचारस्य प्रमाणं परिवक्षते ॥ ८६ ॥
 मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वस्लोकसारा माहेन्द्री पुष्पा हेमपरिस्त्रता ॥ ८७ ॥
 दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वैवस्वतो निवसति यमः संघमने पुरे ॥ ८८ ॥
 प्रतीच्यान्तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 सुखा नाम पुरी रज्या वरुणस्यात्र भूमतः ॥ ८९ ॥
 दिक्षुत्तरस्यां मेरोस्तु मानसस्यैव मूर्धनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्यां तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ९० ॥
 सानसीत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं ।
 स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च ॥ ९१ ॥
 लोकपालोपरिष्ठास्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत ॥ ९२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेपुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषाश्चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९३ ॥
 मध्यगसामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते संघमने उदयस्तत्र उच्यते ॥ ९४ ॥
 सुखायामर्षरात्रश्च मध्यगः स्याद्भविष्यदा ।
 सुखायामथ वारुणासुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ॥ ९५ ॥
 विभायामर्षरात्रं स्यान् माहेन्द्र्यामस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्वेषामपराङ्गोविधीयते ॥ ९६ ॥

दक्षिणापरदेश्यानां पूर्वार्द्धः परिकीर्त्तते ।
 तेषामपररात्रञ्च ये जना उत्तरापद्ये ॥ ६७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।
 एवमेवोत्तरेष्वर्का भवनेषु विराजते ॥ ६८ ॥
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्थमा यदा ।
 विभावर्यां सोमपुर्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥ ६९ ॥
 रात्रार्द्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्यां विभायान्तु मध्याह्ने स्वाहिवाकरः ॥ १०० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः ।
 अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ १०१ ॥
 स ग्रीष्ममेति पथ्यति भास्करोऽस्नातचक्रवत् ।
 अमन् वै अममाणानि ऋक्षानि गगने रविः ॥ १०२ ॥
 एवञ्चतुर्षु ह्योपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।
 उदयास्तमनेनासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ १०३ ॥
 पूर्वार्द्धे चापराह्ने तु ह्यो ह्यो देवास्तथो तु सः ।
 तपत्येकन्तु मध्याह्ने तैरेव तु सरस्मिभिः ॥ १०४ ॥
 उदितो वर्षमानाभिरामध्याह्णं तपन् रविः ।
 अतः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ १०५ ॥
 उदयास्तमयाभ्यां हि ऋते पूर्वोपरे दिशो ।
 यावत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ १०६ ॥
 यथोद्यन् दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः ऋतः ।
 यत्र प्रणाशमायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ १०७ ॥
 सर्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु दक्षिणे ।

विदूरभावादार्कस्य भूमेल्लेखावृतस्य च ।
 ह्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८ ॥
 ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥
 शक्ताच्छायोऽग्निरापच कृष्णच्छाया च मेदिनी ।
 विदूरभावादार्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्ताभावो विरश्मत्वाद्भक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११० ॥
 लेखयावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते ।
 ऊर्ध्वं गतः सहस्रान्तु योजनानां स दृश्यते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरौ पादेन अस्तङ्गच्छति भास्करे ।
 अग्निमविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेयमाविशत् ।
 संयुक्तो वक्रिणा सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाशश्च तथोष्णश्च सूर्याग्नेयी च तेजसी ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति तथा सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो दिनं वै प्रविशत्वपः ।
 तस्माच्छुक्ता भवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽर्कस्य (१) अङ्घोरान्नं विशत्वपः ॥ ११७ ॥

दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसौ रात्रिरुच्यते ।
 तस्माद्द्वयस्थिता रात्रिः सूर्यावेक्ष्यमहः स्मृतं ॥ ११८ ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः ।
 त्रिंशत्शतं (१) मेदिन्या सुहृत्तेनैव गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनायान्मुहूर्त्तस्य द्रुमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत् सा स्मृता ॥ १२० ॥
 पञ्चाशत् तथा न्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ।
 मौहूर्त्तकी गतिर्द्वेषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणां ।
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्पते दक्षिणायान्तु काष्ठार्यां तन्निबोधत ।
 नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अहीरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥ १२४ ॥
 दक्षिणाह्निष्ठतोऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिशसरन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रः कोट्यस्तु विस्तीर्णा विषुवद्यापि सा स्मृता ॥ १२६ ॥
 तथा शतसहस्राणामग्रीत्येकाधिका पुनः ।
 अथवे चोत्तरां काष्ठाश्चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
 शकहीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिशसरन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायान्तु काष्ठार्यां प्रमाणं मण्डलस्य च ।

१ चंद्रांशकन्ति क० । त्रिंशद्भानन्ति क० ।

योजसायात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥ १२८ ॥
 अशीतिर्नियुतानीह योजनानां तथैव च ।
 अष्टपञ्चाशत्तथैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९ ॥
 नागवीथ्युत्तरावीथी अजवीथी च दक्षिणा ।
 मूलस्यैव तथाषाठे ह्यजवीथ्युदयास्त्रयः ।
 अभिजित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्युदयास्त्रयः ॥ १३० ॥
 काष्ठयोरन्तरं यच्च तद्वक्ष्ये योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राणामेकविंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥
 त्रयस्त्रिंशदधिकान्ये चयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनाघात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥
 काष्ठयोर्लक्षयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।
 ते तु वक्ष्यामि संख्याय योजनैस्तन्निबोधत ॥ १३३ ॥
 एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्येकसप्ततिः ।
 सहस्राण्यतिरिक्त्वाश्च ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥
 लेखयोः काष्ठयोश्चैव वाद्याभ्यन्तरयोः स्मृतं ।
 अभ्यन्तरन्तु पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५ ॥
 वाद्यतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।
 मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥
 चरते दक्षिणे चापि तावदेव त्रिभावसुः ।
 प्रमाणं मण्डलस्याथ योजनाग्रान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समासतः ।
 शते हे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्त्तिते ॥ १३८ ॥
 एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्ह्येते ।

एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनेमण्डलं हि तत् ॥ १३९ ॥
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव तिर्यक् स तु विधीयते ।
 प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलक्रमं ॥ १४० ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्त्तते ।
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥ १४१ ॥
 तस्मात् प्रकटां भूमिश्च कालेनाल्पेन गच्छति ।
 सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥
 त्रयोदशार्धमृचाणामङ्गानुचरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३ ॥
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 तद्योद्गयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋचाणां चरते रविः ।
 तस्माद्दक्षिणे कालेन भूमिमर्त्यां निगच्छति ॥ १४५ ॥
 अष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमं ।
 अहर्भवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशार्धमर्धेन ऋचाणां चरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७ ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा ।
 मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो भ्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥
 त्रिंशत्सुहूर्त्तानिवाहुरहोरात्रं भ्रुवो भ्रमन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ।
 भ्रुवस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १५० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्तञ्च सूर्यस्य मन्दा ग्रीष्मा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता ।
 तथैव न पुनर्नक्तं ग्रीष्मा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा ग्रीष्मं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥ १५३ ॥
 एतं गतिविशेषेण विभजन् रात्र्यहानि तु ।
 तथा विचरते मार्गं समेन विषमेषु च ॥ १५४ ॥
 लोकास्त्रिलोके स्थिता ये ते लोकपालाश्चदुर्हिमं ।
 अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्ठास्त्रवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्रमेव कृतिविशेषैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकास्त्रिलोकस्य चोत्तरं ।
 लोकसन्तारको ह्येष वैज्ञानरपद्याहृदिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्प्रभा सीरी पुरस्तात् सम्प्रकाशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावन्नोकास्त्रिलोकस्य सर्व्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वं नूष्कितो गिरिः ।
 प्रकाशयाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च यद्वास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकास्त्रिलोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥
 एतास्मानेव लोकस्तु निरास्त्रिलोकस्वतः परं ।
 लोकास्त्रिलोक एकधा तु निरास्त्रिलोकस्वनेकधा ॥ १६० ॥

लीकालीकन्तु सन्धत्ते यस्मात् सूर्यः परिग्रहं ।
 तस्मात्सन्धेति तामाहुरषाव्युष्टोर्यदुत्तरं ।
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिषापि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यं हिं प्रसमानानां सन्ध्याकाले हि रक्षसां ।
 प्रजापतिनियोगेन प्रापस्तेषां दुरात्मनां ।
 अक्षयत्वञ्च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिस्रः कोटास्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 प्रार्थयन्ति सहस्रांशुमुदयन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सप्तमाः ।
 सन्धेति समुपासन्तः क्षेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 ओंकारब्रह्मसंपुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितं ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वमुत्तिष्ठते शतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 बालखिल्यैश्च सुनिभिः कृतार्थैः समरौचिभिः ॥ १६७ ॥
 काष्ठा निमिषा दश पञ्च चैव
 त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।
 त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्त-
 सौख्यंशता राजगृह्णी समेते ॥ १६८ ॥
 ऋसत्तुही त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमं ।

सभ्या सुहृत्तमानन्तु क्रासे वृषो समा स्मृता ॥ १६८ ॥
 लेखाप्रभृत्यद्यादित्ये तिसुहृत्तागते तु वै ।
 प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्वहृः स पञ्चमः ॥ १७० ॥
 तस्मात् प्रातस्तनात्कालात् तिसुहृत्तंस्तु सङ्गवः ।
 मध्याह्निसुहृत्तंस्तु तस्मात्कालाच्च सङ्गवात् ॥ १७१ ॥
 तस्मान्मध्यन्दिनात् कालादपराह इति स्मृतः ।
 अथ एव सुहृत्तास्तु तस्मात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७२ ॥
 अपराह्ने व्यतीपाते कालः सायाह्न उच्यते ।
 दशपञ्चसुहृत्ताहै सुहृत्तास्त्रय एव च ॥ १७३ ॥
 दशपञ्चसुहृत्तं वै अहर्विभुवति स्मृतं ।
 दशपञ्चसुहृत्ताहै रात्रिन्दिवमिति स्मृतं ॥ १७४ ॥
 वर्द्धते क्रसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु असते रात्रिं रात्रिस्तु असते त्वहः ॥ १७५ ॥
 ग्रहसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तद्दिभाष्यते ।
 अहोरात्रं कलाचैव सप्त मोमः समन्वृते ॥ १७६ ॥
 तथा पञ्चदशाहानि पञ्च इत्यभिधीयते ।
 द्वौ पञ्चो च भवेन्नासौ द्वौ मासावन्तराहृतः ।
 ऋतुत्रयमयनं स्नाद्द्वैयने वर्षंभुष्यते ॥ १७७ ॥
 निमेषाद्विगतः कालः काष्ठाया दश पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मासाशीतिद्वयात्मिका ॥ १७८ ॥
 शतैकौनकास्त्रिंशत्यापात्रिंशत् षडुत्तरा ।
 द्विषष्टिभाक्त्रयोविंशत्यापायाश्च चला भवेत् ॥ १७९ ॥

१ पाठोऽयं पुनरुक्त एव प्रतिभाति ।

चत्वारिंशत् सहस्राणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः ।
 सप्ततिश्चापि तत्रैव नवतिं विद्मि निश्चये ॥ १८० ॥
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युती वैधसंयुगे ।
 चराग्रौ श्लेष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणं ॥ १८१ ॥
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः ।
 निश्चयः सर्व्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १८२ ॥
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इहत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ।
 पञ्चमो वत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३ ॥
 विंशशतं (१) भवेत्पूर्णं पर्व्वणान्तु रवेर्युगं ।
 एतान्यष्टादशस्त्रिंशदुदयो भास्करस्य च ॥ १८४ ॥
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशैव तु ।
 पञ्चत्रिंशत् शतश्चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५ ॥
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः ।
 एकषष्टिस्त्वहोरात्रा दशुरेकी विभाव्यते ॥ १८६ ॥
 अङ्गान्तु त्राधिकाशीतिः शतश्चाप्यधिकं भवेत् ।
 मानन्तस्त्रिभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८७ ॥
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नक्षत्रं सावनन्तथा ।
 नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८८ ॥
 खेतस्थोत्तरतथैव शृङ्गवान्नाम पर्व्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृशन्तीव नभस्तलं ॥ १८९ ॥

तैद्यापि शृङ्गवान्नाम सर्व्वतश्चैव विद्युतः (१) ।
 एकमार्गश्च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्त्तितः ॥ ११० ॥
 तस्य वै सर्व्वतः शृङ्गं मध्यमन्तद्विरण्मयं ।
 दक्षिणं राजतश्चैव शृङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १११ ॥
 सर्व्वरत्नमयश्चैकं शृङ्गसुत्तरसुत्तमं ।
 एवं कूटेश्चिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विद्युतः ॥ ११२ ॥
 यत्तद्विषुवतं शृङ्गन्तदर्कः प्रतिपद्यते ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहस्तुष्यामद्यो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ ११३ ॥
 हरिताश्च हया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे ।
 अनुलिप्ता इवाभान्ति पद्मरत्नैर्गभस्तिभिः ॥ ११४ ॥
 मेषान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः क्षृताः ।
 सुहृत्ता दश पञ्चैव अहोरात्रिश्च तावती ॥ ११५ ॥
 कृत्तिकानां यदा सूर्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।
 विशाखानां तथा ज्येष्ठतुर्थांशे निशाकरः ॥ ११६ ॥
 विशाखायां यदा सूर्यश्चरतेऽग्रं तृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितं ॥ ११७ ॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्य्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमिन लक्षयेत् ॥ ११८ ॥
 समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विषुवद्भवेत् ।
 तदा दानानि देयानि पित्र्यो विषुवत्त्वपि ।
 ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण सुखमेतत्तु तु दैवतं ॥ ११९ ॥

१ तैद्यापि शृङ्गैः च नमः शृङ्गवान्नाम विद्युत इति अ० ।

जनरानाधिमासी च कलाकाष्ठामुल्लर्त्तकाः ।
 पोर्षमासी तद्या ज्ञेया अमावास्या तथैव च ।
 सिनीवाली कुङ्कुमैव राका चानुमतिस्तथा ॥ २०० ॥
 तपस्तपस्यी मधुमाधवी च
 शुक्रः शुचिघायनमुत्तरं स्यात् ।
 नभो नभस्योऽथ द्रुपुः सहोर्जः
 सहःसहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१ ॥
 संवत्सरास्ततो ज्ञेयाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः (१) ।
 तस्मात्तु ऋतवी ज्ञेया ऋतवी छान्तराः स्मृताः ॥ २०२ ॥
 तस्माद्गुमुखा ज्ञेया अमावास्यास्य पर्वणः ।
 तस्मात्तु विषुवं ज्ञेयं पितृदेवहितं सदा ॥ २०३ ॥
 एवं ज्ञात्वा न मुञ्चेत दैवे पित्रे च मानवः ।
 तस्मात् स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्व्वगं सदा ॥ २०४ ॥
 आलोकान्तः स्मृते लोकी लोकान्तो लोक उच्यते ।
 लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकस्य मध्यतः ॥ २०५ ॥
 चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्रवात् ।
 सुधामा चैव वैराजः कर्हमः शङ्खपस्तथा ।
 हिरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान् जातमिययः ॥ २०६ ॥
 निर्हन्दा निरभीमाना निस्तम्बा निष्परिपहाः ।
 लोकपालाः स्थिता ज्ञेते लोकालोके चतुर्दिशं ॥ २०७ ॥
 उत्तरं यद्गस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणं ।
 पितृयानः स वै पत्या वैश्वानरपथादहिः ॥ २०८ ॥

१ पञ्चाशद्, अथः सुता इति ७० ।

तत्रासते प्रजावन्तो सुनयो ह्यग्निहोत्रिणः ।
 लोकस्य सन्तानकराः पिढयाने पथि स्थिताः ॥ २०८ ॥
 भूतारम्भकृतं कर्म प्राशिषा ऋत्विगुच्यते ।
 प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पत्न्याः सदक्षिणः ॥ २१० ॥
 चलितन्ते पुनर्दक्षिणं स्थापयन्ति युगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्व्वं वै पश्चिमानां गृहेषु च ।
 पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्व्वेषां निधनेष्वपि ।
 एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंभवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाश्रीतिसहस्राणि सुनीनां गृहमेधिनां ।
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकं ।
 क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्रमशानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 लोकसंबन्धकारेण भूतारम्भकृतेन च ।
 इच्छाद्देषप्रकृत्या च मैथुनीपगमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायकृतेनेह सेवनाद्विषयस्य च ।
 एतैस्तेः कारणैः सिद्धाः श्रमशानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैषिणस्ते सुनयो हापरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५ ॥
 नाग्रव्रीह्युत्तरे यच्च समर्षिभ्यश्च दक्षिणं ।
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु स स्मृतः ॥ २१६ ॥
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला मङ्गलारिणः ।
 सततन्ते जुगुप्सन्ते तस्मान्मृत्युर्ज्जितस्तु तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाश्रीतिसहस्राणि तेषामप्यूर्ध्वरेतसां ।
 उदक्पत्न्यानमर्थ्यन्नः श्रिता ह्याभूतसंभवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतैः कारणैः शबैस्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ।
 आभूत्संप्रवस्थानाममृतत्वं विभाव्यते ॥ २१९ ॥
 नैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार्गगामिनः ।
 ब्रह्महत्याश्रमे धाम्नां पुण्यपापकृतोऽपरं ।
 आभूत्संप्रवान्ते तु क्षीयन्ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ २२० ॥
 जर्होत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्रास्ति वै स्मृतं ।
 एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरं ॥ २२१ ॥
 तत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ।
 धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो
 नाम पञ्चाशोऽध्यायः ।

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000@000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स्नायन्भुवे निसर्गे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु ।
भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमं ॥ १ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु सुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणं ।
सूर्याचन्द्रमसोद्यारं यद्वाचाश्चैव सर्वशः ॥ २ ॥
ऋषय ज्ञतुः । भ्रमन्ते कथमितानि ज्योतीर्षि दिवि मण्डलं ।
तिथ्यग्व्यूहेन सर्वाणि तथैवासङ्करेषु च ।
ऋच भ्रामयते तानि भ्रमन्ति यदि वा स्वयं ॥ ३ ॥
एतद्देदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ।
भूतसन्धोहनन्धेतच्छीतुमिच्छा प्रवर्तते ॥ ४ ॥
सूत उवाच । भूतसन्धोहनं ह्येतद्भुवतो मे निबोधत ।
प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत् संमोहयते प्रजाः ॥ ५ ॥
योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारो व्यवस्थितः ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ भेषीभूतो भ्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
स हि भ्रमन् भ्रामयते चन्द्रादित्यौ ग्रहैः सह ।
भ्रमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगवः स्वयं (१) ।

१ ज्योतिषां मन्त्र इति ३०, ७० च ।

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैबन्धैर्भुवे बहानि तानि वै ।
 तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारम्भधैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोद्गयो तथोत्पाता अग्रमे दक्षिणोत्तरे ।
 विषुवद्गृहवर्षाय भ्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥
 वर्षा वर्षां हिमं रात्रिः सन्ध्या चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाञ्च भ्रुवात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥
 भ्रुवेषाधिकृताश्चैव सूर्य्योऽपावृत्य तिष्ठति ।
 तदेष दीप्तकिरणः स कालाग्निर्द्दिवाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तकमाहिप्रा भाभिरालोकयन् दिशः ।
 सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्व्वशः ।
 जगती जलमादत्ते क्तरक्षस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपीतं सूर्य्याग्नेः सोमं संक्रमते जलं ।
 नाङ्गीभिर्वायुयुक्ताभिर्लीकाधानं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 यत् सोमात् स्रवते सूर्य्यस्तदधेष्वावतिष्ठते ।
 मेघा वासुनिघातेन विद्यजन्ति जलभुवि ॥ १५ ॥
 एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्ज्जलं (२) ।
 नामाप्रकारमुदकन्तदेव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥
 सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विद्यनिर्मिता ।
 अनया मायया व्याप्तं चैलीक्यं सचराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेगो लोकजदेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।
 धाता क्तरक्षस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्द्दिवाकरः ॥ १८ ॥

१ क्तरक्षस्य द्विजोत्तमा इति न० ।

२ पतते चामल्लव्यसं इति ड० ।

सर्वलोकिकमभो वै यत्सोमान्नभसः श्रुतं (१) ।
 सोमाधारं (२) जगत्सर्वं मेतत्तथ्यं प्रकीर्तितं ॥ १८ ॥
 सूर्यादुष्णं निश्चवते सोमाच्छीतं प्रवर्त्तते ।
 श्रोतोष्णवोर्यौ द्वावेती युक्त्वौ धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सोमाधारा तदी गङ्गा पवित्रा विमलोद्भवा ।
 सोमपुत्रपुरोगात्र महानथो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगताश्च याः ।
 तेषु सन्दह्यमानेषु जङ्गमस्यावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्प्रासन्तीह सर्वमयः ॥ २२ ॥
 तेन चाभ्राणि जायन्ते स्यान्मवाभ्रसां श्रुतं ।
 आर्कन्तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्ज्वलं ॥ २३ ॥
 असुद्राद्वायुसंयोगाद्बह्व्यापो गमस्तयः ।
 यतस्त्वृतवशात् कासे परिवर्त्ती द्विवाकरः ।
 यत्कल्पो हि मेघेभ्यः शक्ताः शक्लगभस्तिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्रस्याः प्रपतन्त्यापो वायुना असुदीरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च ससन्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्षति घन्नासान् सर्वभूतविद्वहमे ।
 वायव्यं स्तानितश्चैव वैद्युतश्चाग्निसम्भवं ॥ २६ ॥
 मेघनाश्च मिहेर्जातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
 न भ्रमन्ति यतस्त्वापस्तदर्भं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेघानां पुनरत्यन्तिस्त्रिभिर्धा योनिरुच्यते ।
 आग्नेया मज्जाजास्रैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।

त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवं ॥ २८ ॥
 आग्नेयास्वर्णजाः प्रोक्तास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 शीतदुर्दिनवःता ये स्रग्गुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषाद्य वराहान् मत्स्यमातङ्गगामिनः ।
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विद्युद्गुणविहीनाद्य जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 मूका घना महाकाया प्रवाहस्य वशागुगाः ।
 क्रोशमानाश्च वर्षन्ति क्रोशाद्यादपि वा पुनः ॥ ३२ ॥
 पर्वतायनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च ।
 वलाकागर्भदास्यै व वलाकागर्भधारिणः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्ठाससम्भवाः ।
 ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्नानयन्ति स्नानप्रियाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्गवहोहमा ।
 राक्षी राज्ञाभिषिक्तेव पुनर्यौवनमश्रुते ।
 तेष्वियं प्रीतिमिसक्तो भूतानां जीवितोद्भवा ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य सम्भवाः ।
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमात्राश्च साक्षाद्वाग्निष्कृतादपि ।
 वृष्टिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः ॥ ३७ ॥
 शक्रेण पक्षाच्छिन्ना ये पर्वतानां मंहोजसा ।
 कामगानां प्रवहानां भूतानां शिवमिच्छता ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तस्तोयमक्षराः ।
 पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३८ ॥
 नानारूपधरायैव महाघोरतराश्च ते ।
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सम्बर्त्तन्निर्नियामकाः ॥ ४० ॥
 वर्षन्त्येते युगात्मेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
 धनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्ती महीतलं ।
 वायुं परं बृहन्तः स्वुरात्रिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्वाभवंस्तदा ।
 तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वर्त्तकः स्वयम्भुवः ।
 तान्येवाण्डकपालस्य सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः ।
 तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पञ्चतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतं ॥ ४४ ॥
 पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः ।
 तुषारवृष्टिं वर्षन्ति सर्व्वस्यविद्वहये ॥ ४५ ॥
 श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाञ्चयः ।
 ओऽसौ विभक्तिं भगवान् गङ्गामाकाशगोचरां ।
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां स्वर्गपथि स्थितां ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्मन्जन्तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 शीकरं संप्रसृजन्ति नोहार इति स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 दक्षिणेन गिरियोऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ।
 उद्गृह्णिवतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतं ॥ ४८ ॥
 तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तु चारससुद्वयं ।
 ततस्तदावहो वायुर्हिमयैलात् समुद्वहन् ।
 आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चमानी महागिरिं ॥ ४९ ॥
 हिमवन्तमतिक्रम्य वृष्टिशेषं ततः परं ।
 इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविद्वहये ॥ ५० ॥
 मेघावाप्यायनश्चैव सर्वमेतत् प्रकीर्तितं ।
 सूर्यं एव तु वृष्टीनां कृष्टा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 भ्रुवेषावेष्टितः सूर्यस्ताभ्यां वृष्टिः प्रवर्तते ।
 भ्रुवेषावेष्टितो वायुर्दृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 ग्रहाग्निःसुख सूर्यात् कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।
 चारस्यान्ते विशत्यकं भ्रुवेष परिवेष्टितं ॥ ५३ ॥
 अतः सूर्यरथस्याथ सचिवेशं निबोधत ।
 संस्थिते नैकचक्रेषु पश्चारेण त्रिणाभिना ॥ ५४ ॥
 हिरण्ययेन भगवान् पर्वणा तु महीजसा ।
 नष्टवर्त्मान्शरारेण षट्प्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेषु भास्वता सूर्यः स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥
 दशयोजनसाहस्री विस्तारायामतः स्मृतः ।
 द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो द्यौर्ववशेन तु ।
 असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगौरव्यैः ॥ ५७ ॥
 हृन्दीभिर्वाजिरूपेस्तु यतः युक्तस्ततः स्थितः ।
 बह्वक्षस्यन्दनस्यैह लक्षणैः सदृशस्तु सः ।

[५१]

तेनाऽसौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु ।
 संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं ॥ ५९ ॥
 अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्तंवस्तस्य नेमिः षडृतवः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनीडः स्मृतो ह्यब्दस्वयने कूवराजुभी ।
 सुहृती बभ्रुरास्तस्य शय्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥
 तस्य काष्ठाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्तु वै ।
 निमेषाद्यानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य क्षवाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 रात्रिर्वह्यो घर्षोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वसमुच्छ्रितः ।
 युगाक्षकोटी ते तस्य अर्धकामावभौ स्मृती ॥ ६३ ॥
 सप्तार्यरूपाम्बुदांसि वहन्ते वामतो धुरी ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप् च अनुष्टुप् जगतौ तथा ॥ ६४ ॥
 पङ्क्तिश्च षड्दती चैव उष्णिक् चैव तु सप्तमं ।
 अथे चक्रं निषडन्तु ध्रुवे त्वचः समर्पितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षी भ्रमति ध्रुवः ।
 अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्धवशात्तस्य सन्निवेशो रथस्य तु ।
 तथा संयोगभागेन संसिद्धो भस्वतो रथः ॥ ६७ ॥
 तेनाऽसौ तरणिर्देवस्तारसा सर्पते दिवि ।
 युगाक्षकोटिसम्बद्धो रश्मी हो स्यन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥
 ध्रुवेश्च भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै ।
 भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाच्चकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु ।
 ध्रुवेण संगृहीते वै द्विचक्रखेतरेज्ज्वत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छे तां भ्रुवं रश्मी तु ताव्भौ ।
 युगाच्चकोटी ते तस्य वातीर्मी सान्दनस्य तु ॥ ७१ ॥
 कीलासक्तो यथा रज्जुर्भ्रमते सर्वतो दिशं ।
 क्रमस्तस्य रश्मी तो मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२ ॥
 वर्द्धते दक्षिणे चैव भ्रमती मण्डलानि तु ।
 ध्रुवेण संगृहीतो तु रश्मी वै नयती रविं ॥ ७३ ॥
 आकथ्येते यदा तो वै ध्रुवेण समधिष्ठितौ ।
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अगोतिमण्डलगतं काष्ठयो रुभयोसरन् ।
 ध्रुवेण सूच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 उद्दृश्यन् स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपञ्चागोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स रक्षोऽधिष्ठितो देवेरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्वैरसुरोभिश्च ग्रामण्यैः सर्पराक्षसैः ॥ १ ॥
एते वसन्ति वै सूर्य्ये हो हो मासो क्रमेण तु ।
धातार्य्यमा पुनस्त्वय्यस्य पुनश्च प्रजापतिः ॥ २ ॥
उरगो वासुकिश्चैव सङ्कीर्णारश्च तावुभौ ।
तुम्बुर्नारदश्चैव गन्धर्व्यो गायतां वरो ॥ ३ ॥
क्रतुस्यन्वस्यराश्चैव तथा वै पुञ्जिकस्वली ।
ग्रामण्यो रथकण्ठश्च तपोर्य्यश्चैव तावुभौ ॥ ४ ॥
रक्षो ज्येतिः प्रहेतिय यातुधानावुदाहृतौ ।
अधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ५ ॥
वासन्तो शैलिको मासो मित्रश्च वरुणश्च ह ।
ऋषिरनिर्वृश्रिष्ठश्च तक्षको रथ एव च ॥ ६ ॥
मेनका सहजन्था च गन्धर्व्यो च हृष्टा हृष्टः ।
रथस्त्रनश्च ग्रामण्यो रथचिन्तश्च तावुभौ ॥ ७ ॥
पौरुषेयो धवश्चैव यातुधानावुदाहृतौ ।
एते वसन्ति वै सूर्य्ये मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८ ॥
मतः सूर्य्ये पुनस्त्वन्था निवसन्तीह देवताः ।

इन्द्रश्चैव विवस्त्रांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥ ८ ॥
 एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ ।
 विश्वावसुप्रसेनी च प्रातश्चैवारुणश्च ह ॥ १० ॥
 प्रक्लांशेति च विख्याता निक्लांशेति च ते उभे ।
 यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ ।
 नभोनभस्रयोरेव गणो वसति भास्करे ॥ ११ ॥
 शरद्वृत्तौ पुनः शुभ्रा वसन्ति मुनिदेवताः ।
 पर्यन्त्यद्याद्य पूषा च भरद्वाजः सगोतमः ॥ १२ ॥
 विश्वावसुश्च गन्धर्वास्तथैव सुरभिश्च यः ।
 विश्वाची च धृताची च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १३ ॥
 नाग ऐरावतश्चैव विष्णुश्च धनञ्जयः ।
 सेनजिश्च सुषेणश्च सेनानोर्ग्रामणौ च तौ ॥ १४ ॥
 आपो वातश्च तावेतो यातुधानावुभौ अतौ ।
 वसन्त्येते तु वै सूर्यो मासयोश्च इषोर्जयोः ॥ १५ ॥
 हैमन्तिको तु ह्यो मासौ वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंगो भगश्च हावेतो कश्यपश्च ऋतुश्च ह ॥ १६ ॥
 भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा ।
 चित्रसेनश्च गन्धर्व्वं जर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७ ॥
 उर्व्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाण्डरसौ शुभे ।
 तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानोर्ग्रामणौ च तौ ॥ १८ ॥
 विष्णुत्स्फुञ्जश्च तावुयो यातुधानाबुदाहृतौ ।
 सद्ये चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९ ॥
 ततः शैशिरयोश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै ।

त्वष्टा विष्णुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैव च ॥ २० ॥
 कद्रवेद्यौ तथा नागी कम्बलाश्वतराबुभौ ।
 गन्धर्वो हृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१ ॥
 तिस्रोत्तमाश्वराश्चैव देवी रश्मा मनोरमा ।
 ऋतजिह्वत्यजिश्चैव ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२ ॥
 ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स ऋतः ।
 एते देवा वसन्त्यर्को ह्यो मासौ तु क्रमेण तु ॥ २३ ॥
 स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः ।
 सूर्यमाप्याययन्त्ये ते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥
 प्रथितैस्त्रैर्व्वचोभिस्तु स्तुवन्ति सुनयो रविं ।
 गन्धर्वाश्वरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥ २५ ॥
 ग्रामण्योयच्चभूतास्तु कुर्व्वन्ते भीमसंग्रहं (१) ।
 सर्पा वहन्ति सूर्याश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।
 बालखिख्या नयन्त्यस्तं परिचार्य्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥
 एतेषामेव देवानां यथाचोर्थं यथातपः ।
 यथायोगं यथारुत्यं यथाधर्मं यथाबलं ॥ २७ ॥
 यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।
 इत्येते वै वसन्तीह ह्यो ह्यो मासौ दिवाकरे ॥ २८ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वाः पन्नगाश्वरसाङ्गणाः ।
 ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥ २९ ॥
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
 भूतानामशुभहर्त्र्यो व्यपोहन्तीह कीर्तिताः ॥ ३० ॥

१ नीलवसपचमिति च ।

२ यातुधानास्तुवन्ति चेति च ।

मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरितात्मना ।
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः ।
 एते सद्यैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥ ३२ ॥
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्याद्यन्तश्च वै प्रजाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्व्वानौहामनुक्षयात् ॥ ३३ ॥
 स्थानाभिमानिनामितत् स्थानं मन्वन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तन्ते साम्प्रतन्तु ये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै सूर्य्यं समकास्ते चतुर्दिशं ।
 चतुर्दशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 शीघ्रे हिमे च वर्षासु मुञ्चमानो
 घर्मं हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाश्च ।
 कालेन गच्छत्यृतुवशात् पवित्रतरश्मि-
 र्देवान् पितॄंश्च मनुजांश्च तर्पयन् वै ॥ ३६ ॥
 प्रीणाति देवानमृतेन सूर्य्यः
 सोमं सुषुक्नेन विवर्द्धयित्वा ।
 शुद्धे तु पूर्णं दिवसक्रमेण
 तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पीतन्तु सोमं द्विकलावशिष्टं
 कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं चरन्तं ।
 सुधामृतं तत्पितरः पिवन्ति
 देवाश्च सोम्याश्च तथैव कथ्यं ॥ ३८ ॥
 सूर्य्येण गोभिस्तु समुद्यताभि-

रद्भिः पुनश्चैव ससृवृताभिः ।
 वृष्टातिवृष्टाभिरघोषधौभि-
 र्मर्त्याः क्षुधन्धनपानैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥
 अमृतेन त्वमिस्त्वर्द्धमासं सुराणां (१)
 मासाईद्वमिः स्वधया पितृणां ।
 अन्नेन शब्दत्तु दधाति मर्त्यान्
 सूर्यः स्वयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥
 अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरङ्गमै-
 रयन् हि चापो हरतीति रश्मिभिः ।
 विसर्गकाले विसृजंथ ताः पुनः
 विभर्ति शब्दत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥
 हरिर्हरिर्द्विर्द्विर्द्वयते तुरङ्गमैः
 पिवत्यद्यापी हरिभिः सहस्रधा ।
 ततः प्रमुञ्चत्यपि तास्वसौ हरिः
 स मुञ्चमानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥
 इत्येष एकचक्रेष सूर्यस्तूर्ध्वं रथेन त ।
 भद्रे स्तौरक्षतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि चये ॥ ४३ ॥
 अहोरात्राद्गृधेनाऽसौ एकचक्रेष तु भ्रमन् ।
 सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ४४ ॥
 छन्दोभिरश्वरूपैस्त्रैर्यतश्चक्रन्ततः स्थितैः ।
 कामरूपैः सप्तद्युतैरमितैस्त्रैर्मनोजवैः ॥ ४५ ॥
 हरितैरव्ययैः पिङ्गै रीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः ।

१ एतत्पाद आदर्शाद्यमतो मुद्रितः परन्तु न समीचीनः ।

अशीतिमण्डलगतं भ्रमन्त्यब्देन ते जयाः ॥ ४६ ॥
 बाह्यमभ्यन्तरञ्चैव मण्डलं दिवसक्रमात् ।
 कल्पादीं सम्ययुक्तास्ते वह्न्याभूतसंज्ञवात् ।
 आहता बालशिल्प्यैस्ते भ्रमन्ते रात्राहाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रथितैर्व्वोभिरश्रैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्यैश्च गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
 पतङ्गः पतगैरश्वैर्भ्रममाणो दिवस्यति ॥ ४८ ॥
 वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशी ।
 क्रासहृष्टी तथैवास्य रश्मीनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ४९ ॥
 त्रिचक्रोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः ।
 अपाङ्गर्भसमुत्पन्नो रथः साश्वः ससारथिः ।
 गतारैश्च त्रिभिश्चक्रैर्युक्तः शुक्लैर्हयोत्तमैः ॥ ५० ॥
 दशभिस्तु कृशैर्दिव्यैरसङ्गैस्त्रैर्मनीजवैः ।
 सकृद्युक्ते रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगक्षयात् ॥ ५१ ॥
 संगृहीते रथे तस्मिन् श्वेतश्चतुःश्रवास्तु वै ।
 अश्वान्स्तमेकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्षसं ॥ ५२ ॥
 ययुश्च त्रिमनाश्चैव हृषी राजी बली जयः ।
 अश्वो वामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमी मृगस्तथा ॥ ५३ ॥
 इत्येते नामभिः सर्व्वे दश चन्द्रमसो जयाः ।
 एते चन्द्रमसन्देवं वहन्ति दिवसक्षयात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिहृतः सोम्यः पितृभिश्चैव गच्छति ।
 सोमस्य शुक्लपक्षादो भास्करे पुरतः स्थिते ।
 आपूर्य्यते पुरस्वान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पीतं क्षये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पीतं पञ्चदशान्तु रश्मिनेकेन भास्करः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुप्तेन भागं भागमहःक्रमात् ।
 सुषुप्ताप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कक्षाः ॥ ५७ ॥
 तस्माद्भ्रसन्ति वै क्षण्ये शुक्ल आप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येषु चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पौर्णमास्यां स इत्येत शुक्लः सम्पूर्णमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९ ॥
 ततो द्वितीयाप्रभृति बहुलस्य चतुर्दशौ ।
 अपां सारमथस्त्रेन्दोरसमाचामकस्य च ।
 पिवन्त्वन्ममयं देवा मधु सोम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥
 सन्भृतस्त्रार्धमासेन असृतं सूर्यतेजसा ।
 भस्त्रार्धमसृतं सोम्यं पौर्णमास्यासुपासते ॥ ६१ ॥
 एकारात्रं सुरैः सर्वैः पिष्टभिश्च महर्षिभिः ।
 सोमस्य क्षण्यपचादौ भास्कराभिसुखस्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्यान्तः पीयमानाः कक्षाः क्रमात् ।
 क्षीयन्ते तस्मात् क्षण्ये याः शुक्ले द्वाप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनक्रमातीते विबुधास्तु निशाकरं ।
 पीत्वाऽर्धमासङ्गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।
 पितरथोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कक्षामके ।
 अपराह्णे पिष्टगवैर्जबन्धः पर्युपास्यते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति द्विकक्षाकाशं शिष्टा तस्य तु या कक्षाः

निःसृतं तद्भावास्याङ्गमस्तिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासहस्रैः तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥
 सोम्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च ।
 कव्याश्चैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व्व एव ते ॥ ६७ ॥
 संवत्सरास्तु वै कव्याः (२) पञ्चाब्दा ये द्विजैः स्मृताः ।
 सोम्यास्तु ऋतवी ज्ञेया मासा वर्हिषदः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्तार्णवश्चैव पित्रसर्गा हि वै द्विजाः ॥ ६८ ॥
 पित्रभिः पीयमानस्य पञ्चदश्यां कला तु वै ।
 यावन्न चीयते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९ ॥
 अभाषस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्व्व्यते परं ।
 वृद्धिर्द्यो वै पञ्चादौ षोडश्यां शशिनः स्मृती ॥ ७० ॥
 एवं सूर्य्यनिमित्तैषा क्षयवृद्धिर्निर्गमाकरे ।
 तारापञ्चाशो वक्ष्यामि स्वर्भानोश्च रथं पुनः ॥ ७१ ॥
 तीयतेजीमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः ।
 युक्तो ह्यथैः पिशङ्गैस्तु षष्ठाभिर्वातरं हसैः (१) ॥ ७२ ॥
 संवरुथंः सानुकर्षः सूतो दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकस्तु सध्वजी मेघसन्निभः (४) ॥ ७३ ॥
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्य्यसन्निभः ।
 पृथिवीसम्भवैर्मुक्तो नानावर्णैर्हयोत्तमैः ॥ ७४ ॥
 श्वेतः पिशङ्गः सारङ्गी नीलः पीतो विलोहितः ।
 कृष्णश्च हरितश्चैव पृषतः पृथिवीरेव च ।

१ कव्याश्चैवेति अ० ।

२ कव्या इति अ० ।

३ षष्ठाभिरतिरंघसैरिति उ० ।

४ चेमसन्निभ इति अ० ।

दशभिस्त्रैर्महाभागैरकृशैर्वातवेगितैः ॥ ७५ ॥

॥ अष्टाश्वः काञ्चनः त्रीमान् सोमस्त्रापि रघोऽभवत् ।

असक्तेर्क्षीरहितैरश्वैः सर्व्वगैरग्निसम्भवैः ।

॥ सर्पतेऽसौ कुमारो वै ऋजुवक्रानुचक्रगः ॥ ७६ ॥

॥ ततस्त्वाङ्गिरसो विद्वान् देवाचार्य्यो बृहस्पतिः ।

शोणैरश्वैः काञ्चनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥

॥ युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वातसम्भितैः ।

नचत्रेऽन्दन्निवसति सवेगस्तेन गच्छति ॥ ७८ ॥

॥ ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः शवलैर्व्योमसम्भवैः ।

॥ कार्णायसं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥

॥ क्षर्भातीस्त, तथैवाश्वानाः कृष्णा ह्यष्टौ मनोजवाः ।

रथन्तमोमयन्तस्य सकृद्युक्ता बहन्तुरात् ॥ ८० ॥

॥ आदित्याग्निः सृतो राहुः सोमं गच्छति पर्व्वसु ।

आदित्यसिंति सोमाश्च पुनः सीरेषु पर्व्वसु ॥ ८१ ॥

॥ अथ कितुरथस्याश्वाना अष्टाष्टौ वातरंहसः ।

पलाशधूमसङ्काशाः शवला रासभाकृष्णाः ॥ ८२ ॥

॥ शते वाङ्गा प्रहाणां वै मया प्रोक्ताः (१) रघैः सह ।

सर्व्वे भ्रुवनिबहास्ते प्रबहा वातरश्मिभिः ॥ ८३ ॥

एते वै भ्र्वाभ्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।

वायव्याभिरदृश्याभिः प्रबहा वातरश्मिभिः ॥ ८४ ॥

परिभ्रमन्ति तद्बहासन्दस्यर्थप्रहा दिवि ।

भ्रमन्तमनुगच्छन्ति भ्रुवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नद्युदके नीस्तु, सलिलेन सहोद्घाते ।
 तथा देवालयोद्घाते उद्घाते वातरश्मिभिः ।
 तस्मात्सर्वेण दृश्यन्ते व्योम्नि देवगणास्तु ते ॥ ८६ ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः ।
 सर्वा भुवनिवहास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तं ॥ ८७ ॥
 तैस्तपोद्गाकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा ।
 तथा भ्रमन्ति ज्योतीषि वातवह्निमि सर्व्यशः ॥ ८८ ॥
 अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
 यस्माज्ज्योतीषि वहते प्रवहंस्तेन स स्मृतः ॥ ८९ ॥
 एवं भुवनिवहोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सैष तारामयो ज्ञेयः शिशुमारो भ्रुवो द्विवि ।
 यद्दृष्ट्वा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ॥ ९० ॥
 यावत्त्यस्यैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता द्विवि ।
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ९१ ॥
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः ।
 उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥ ९२ ॥
 यज्ञोऽधरस्तु, विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ।
 हृदि नारायणः साध्यः अश्विनो पूर्वपादयोः ॥ ९३ ॥
 वरुणश्चार्य्यमा सैष पश्चिमे तस्य शकृदिनि ।
 शिश्रुः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः ॥ ९४ ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो भ्रुवः ।
 तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयं ॥ ९५ ॥

१ ते जीवन्त्याधिकानीति ७० । जीवन्त्येव तु संबंदिता ७० ।

नक्षत्रचन्द्रसूर्याश्च महास्तारागणैः सहः ।
 उन्मुखाभिसुखाः सर्वे चक्रीभूतात्रिता दिवि ॥ ८१ ॥
 ध्रुवेशाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयान्तीह वरं श्रेष्ठमेधीभूतं ध्रुवन्दिवि ॥ ८२ ॥
 ध्रुवात्मिकश्लेषानान्तु वरसासौ ध्रुवः श्रुतः ।
 एक एव म्रमत्येष मेरुपर्यंतमूर्धनि ॥ ८८ ॥
 ज्योतिषाश्चक्रमेतद्धि सदा कर्षत्यवाप्तुषः ।
 मेरुमासीकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति त्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ध्रुवचर्या नाम
 द्विपद्यामोऽध्यायः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

ज्योतिःसन्निवेशः ।

शाशपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु मुनयः पुनश्चे संशयान्विताः ।

पप्रच्छुदत्तरं भूयस्तादा ते क्षीमहर्षचं ॥ १ ॥

ऋषयज्जपुः । यदेतदुक्तमभवता गृह्णास्येतानि विस्तृतं ।

कथं देवगृहाणि स्वुः कथं ज्योतीषि वर्चय ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषाश्चैव निश्चयं ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा सतः समाहितः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः ।

तद्दोऽहं सम्यवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भवं ।

यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहं ॥ ४ ॥

अतःपरं त्रिविधान्नेर्वक्ष्ये हन्तु समुद्भवं ।

दिव्यस्य भौतिकस्यान्नेरवान्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥

व्युष्टायान्तु रजन्या वै ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

अव्याकृतमिदन्वासीवैशेन तमसावृतं ॥ ६ ॥

अतुर्भूतावग्निष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽग्निरव्यते ।

यथादी तपते सूर्ये शचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥ ७ ॥

वेद्युताव्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्ये ऽथ साक्षरं ।

वैद्युतो जाठरः सीरो ह्यपाङ्गर्भास्त्रयोऽग्नयः ।
 तस्मादपः पिवन्सूर्यो गोभिर्दीप्यत्यऽसौ दिवि ॥ ८ ॥
 वैद्युतेन समाविष्टो वाचीं नाग्निः प्रशाम्यति ।
 मानवानाञ्च कुचिस्थो नाग्निः शाम्यति पावकः ॥ ९ ॥
 अर्चिष्णान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः ।
 यथायं मण्डली शक्ती निरुक्षा संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सीरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यत्तश्च पुनः सूर्यमोष्यत्साम्नेयमाविशत् ।
 पादेन पार्थिवस्त्रान्नेस्तस्मादग्निस्तपस्वसौ ॥ १२ ॥
 प्रकाशश्च तथोष्यत्तच्च सीरान्नेये तु तेजसौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ १३ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तस्मादग्निश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्ये रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्तान्ना भवन्त्यापो दिवारान्निप्रवेशनात् ॥ १४ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्ये अर्धे प्रविशत्यपः ।
 तस्मात्तत्रं पुनः शक्ता आपो विश्वन्ति (१)भास्करे ॥ १५ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विश्वत्यपः ॥ १६ ॥
 यथासौ तपते सूर्ये पिवन्त्वो गभस्तिभिः ।
 पार्थिवो हि विमिश्रोऽसौ दिव्यः शत्रिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भनिभः शचिः ।

१ पाठीऽर्धं न समीचीनः ।

आदत्ते तत्तु रश्मीनां (१) सहस्रेण समन्ततः ॥ १८ ॥
 नादेयोश्चैव सामुद्रीः कौप्याश्चैव सधान्वनीः ।
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव यच्च सूर्यो हिरण्यमयः ।
 तस्य रश्मिसहस्रन्तु वर्षशीतोष्णानिस्रवम् ॥ १९ ॥
 तासाञ्चतुःशता नाष्टो वर्षन्ति चित्रमूर्त्तयः ।
 वन्दनाश्चैव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २० ॥
 हिमवाहाश्च ताभ्योऽन्या रश्मयस्त्रिशताः पुनः ।
 दृश्या मेध्याश्च वाह्याश्च ऋादिन्यो हिमसर्जनाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभास्तु गभस्तयः ।
 शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥ २२ ॥
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिशता घर्भसर्जनाः ।
 समं विभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३ ॥
 मनुष्यानीषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
 अमृतेन सुरान् सर्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४ ॥
 वसन्ते चैव प्रीषे च स तैः सुतपते त्रिभिः ।
 वर्षास्त्रयो शरदि च चतुर्भिः सम्प्रकर्षति ॥ २५ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः ।
 ओषधीषु बलन्वत्ते स्वधया च पितृनपि ।
 सूर्योऽमरत्वममृतत्रयन्त्रिषु नियच्छति ॥ २६ ॥
 एवं रश्मिसहस्रन्तत् सौरं लोकार्थसाधकम् ।
 भिद्यते ऋतुमासाद्य जलशीतोष्णानिस्रवम् ॥ २७ ॥

इतेतन्मण्डलं शुक्लं भास्वरं सूर्यसंज्ञितं ।
 नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 ऋचचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसम्भवाः ॥ २८ ॥
 नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः ।
 शिषाः पञ्चग्रहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९ ॥
 पठते चान्निरादित्य षोडशचन्द्रमाः स्मृतः ।
 शिषाणां प्रकृतिं सम्यग्दर्शमानां निबोधत ॥ ३० ॥
 सुरधीनापतिः स्कन्दः पठतेऽङ्गारको ग्रहः ।
 नारायणं बुधं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 रुद्रो वैवस्वतः साक्षाद्दर्शो लोके प्रभुः स्वयं ।
 महाग्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी ग्रनैश्वरः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु षो तु भासुमन्तो महाग्रहो ।
 प्रजापतिसुतावेतासुभो शुक्रग्रहस्यती ।
 दैत्यो महेन्द्रय तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यमूलमण्डलं त्रिसोकां नाच संग्रहः ।
 भवत्यस्य जगत् क्लृप्तं सदेवासुरमाशुषं ॥ ३४ ॥
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवीकसां ।
 द्युतिर्द्युतिमतां क्लृप्त्वा यत्तेजः सार्वलौकिकं ॥ ३५ ॥
 शर्वाणां सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रक्षीयते ॥ ३६ ॥
 भावाभावो हि लोकानामादित्याग्निःसृती पुरा ।
 जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान् सुग्रहो रविः ॥ ३७ ॥

१ ज्ञानविदो बुधा रति ७०, ३० च ।

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 अथा मुहूर्त्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च कृतस्त्रयः ।
 मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽब्दयुगानि च ॥ ३८ ॥
 तदादित्यादृते तेषां (१) कालसङ्ख्या न विद्यते ।
 कालादृते न निगमो न दीप्ता नाङ्गिकक्रमः ॥ ३९ ॥
 ऋतूनामविभागश्च पुष्यमूलफलं कुतः ।
 कुतः शस्याभिनिष्पत्तिर्गुणोपधिगणादि वा ॥ ४० ॥
 अभावी व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च ।
 जगत्प्रतापनमृते भास्करं वारितस्करं ॥ ४१ ॥
 स एव कालस्याग्निश्च हादशात्मा प्रजापतिः ।
 तपत्येष द्विजत्रेष्ठास्त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ ४२ ॥
 स एष तेजसां राशिः समस्ताः सार्वलौकिकः ।
 उत्तमं मार्गमास्थाय वायोर्भाभिरिदृच्छगत् ।
 पार्श्वमूर्ध्निमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥
 रवेरग्निश्च हस्तं यत् प्राङ्मया ससुदाहृतं ।
 तेषां त्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो यद्दयोमयः ॥ ४४ ॥
 सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वत्रयाः पुनश्चान्यः सम्पद्सुरतः परं ।
 अर्ध्वावसुः (३) पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥
 सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तां क्षीणं शशिनमेधयन् ।
 तिर्यग्ूर्ध्वप्रभावोऽसौ सुषुम्नः परिकीर्त्यते ॥ ४६ ॥

१ वेपामिति ड० ।

१ तापयत्येष वे जगदिति ड० ।

२ क्षर्भाचरिति च० ।

हरिकेशः पुरस्वाद्या ऋक्षयोनिः प्रकीर्त्तयते ।
 दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्द्धयते बुधं ॥ ४७ ॥
 विश्वश्रवास्तु यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृता बुधैः ।
 सम्पद्सुखं यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य च ॥ ४८ ॥
 षष्ठस्वर्वावसूरश्मिर्वीनिस्तु स वृहस्पतेः ।
 शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण ग्रहनक्षत्रतारकाः ।
 वर्द्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वक्षेदं पुनर्जगत् ।
 न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रता स्मृता ॥ ५० ॥
 क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वमापतन्ति गभस्तिभिः ।
 तेषां क्षेत्राण्यथादत्ते सूर्यी नक्षत्रताङ्गतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते ग्रहाश्रयात् ।
 ताराणां तारका ह्येताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाच्चैव सर्वशः ।
 आदानान्नित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवति स्मन्दनार्थं च धातुरेष विभाव्यते ।
 सवनात्तेजसोऽपाञ्च तेनासौ सविता मतः ॥ ५४ ॥
 वङ्गर्धश्चन्द्र इत्येष ह्यादने धातुरिष्यते ।
 शुक्लत्वे चामृतत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्करे खगे ।
 ज्वलन्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६ ॥
 घनतोयात्मकं तच्च मण्डलं शशिनः स्मृतं ।
 घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७ ॥

विशन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋक्षसूर्यप्रहात्रयाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवगृहाण्येव तदाख्यास्ते भवन्ति च ।
 सौरं सूर्यो विशस्थानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ५९ ॥
 शोकं शुक्रो विशस्थानं षोडशाक्षिः प्रतापवान् ।
 वृहदृहस्यतिथैव लौहित्यथैव लौहितः ।
 शानैश्वरं तथा स्थानं देवस्यैव शनैश्वरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरश्मिसंयोगात् संप्रकाशात्मिकाः स्मृताः ।
 नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलाच्च प्रमाणतः ।
 द्विगुणः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तुल्यस्तयोस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसर्पति ।
 उदृत्य पाथिर्विद्यायां निर्भिषितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानोस्तु वृहत् स्थाननिर्भितं यत्तमोमयं ।
 आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमङ्गच्छति पर्वसु ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमच्च पर्वसु ।
 स्वर्भासा नुदते यस्मात्ततः स्वर्भानुवच्यते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते ।
 विष्कम्भान्मण्डलाच्चैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहस्यतिः ।
 वृहस्यतेः पादहीनो कुजसौरावुभौ स्मृतौ ।
 विस्त्रारान्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुश्चन्तीह यानि वै ।

बुधेन समतुल्यानि विस्तारान्मण्डलादय ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चन्द्रयोगानि विद्यादृक्षाणि तत्त्ववित् ।
 तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परं ॥ ६९ ॥
 ग्रहानि पञ्च चत्वारि त्रीणि हे चैव योजने ।
 पूर्व्यापरनिष्ठानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो ऋत्वं न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठात्त्रयस्तेषां गृह्या ये दूरसर्पिषः ।
 नीरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च (१) ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महागृहाः ।
 सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव ग्रीष्मगाः ॥ ७२ ॥
 यावन्त्यस्तारकाः कीटास्तावद्दृक्षाणि सर्व्वशः ।
 वीथीनां नियमाश्चैव नृक्षमार्गो व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिस्तःस्वेव सूर्यस्य नौषोच्चत्वेऽयनक्रमात् ।
 उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्व्वसु चन्द्रमाः ।
 बौधं वीधोऽथ स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि त्रिंशन्पुरत ।
 गृह्यास्थितानि सर्वाणि ज्योतीषि सुज्ञताकरा ॥ ७५ ॥
 कस्यादौ संप्रवृत्तानि निर्भितानि स्वयम्भवा ।
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७६ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति यावदाभूतसंग्रहं ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु सहातीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः ।

१ नीरोऽङ्गिरा चर्कजयेति च० ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानेषु स्थानानि स्वैः सुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे चैव यद्वा वैमानिकाः स्मृताः ।
 विष्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः ।
 युक्तो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरराजकः ॥ ८० ॥
 बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः ।
 बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु (१) सः स्मृतः ॥ ८१ ॥
 अग्निर्विकल्पात् संजज्ञे युवाऽसौ लोहिताधिपः ।
 नक्षत्रं च चागमिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्षयश्चमूर्ये तु कीर्तितास्वभिमानिनः ॥ ८३ ॥
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानिन्यश्चैव देवताः ।
 शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्वपः स्थानमग्नयं शुक्लमेव च ।
 अथ श्यामं मनोऽस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतं ॥ ८५ ॥
 शुक्लस्याप्यमयं स्थानं सद्म षोडशरश्मिवत् ।
 नवरश्मेस्तु यूनो हि लोहितस्थानमग्नयं । ८६ ॥
 हरिश्चाप्यं बृहच्चापि द्वादशांशोर्बृहस्पतेः ।
 अष्टरश्मेर्गृहं प्रोक्तं कृष्णं बुधस्य अग्नयं ॥ ८७ ॥
 स्वर्भानोस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनाक्षयं ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वग्नयास्त्वेकारश्मयः ॥ ८८ ॥
 आश्रयाः पुण्यकीर्तिनां सुशुक्लाश्चैव वर्षतः ।

घनतोयाम्बिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्मिताः ॥ ८८ ॥
 उच्चत्वाद्दृश्यते शीघ्रमभिव्यक्तैर्गर्भस्तिभिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नौवीवीथीसमाश्रितः ॥ ८९ ॥
 भूमिलेखावृतः सूर्यः पूर्णामावाप्ययोस्तथा ।
 न दृश्यते यथाकालं शीघ्रतोऽस्तसुपैति च ॥ ९० ॥
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः ।
 दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् दृश्यते न च ॥ ९१ ॥
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
 समानकालास्तामयो विषुवत्सु समोदयो ॥ ९२ ॥
 उत्तरासु च वीथीषु व्यन्तरास्तामयोदयो ।
 पोर्णामावाप्ययोर्ज्ञेयो ज्योतिषक्रानुवर्तिनौ ॥ ९३ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् ।
 तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥ ९४ ॥
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वां सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९५ ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधसोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं बृहस्पतिः ।
 तस्माच्छतैरयोर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमण्डलं ।
 ऋषीणाञ्चैव समानां भ्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां ग्रतेषु च ।
 ताराग्रहान्तराणि स्युरपरिष्टाद्यथाक्रमं ॥ ९७ ॥
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु दिवि दिव्येन तेजसा ।
 नित्यमृक्षेषु युज्यन्ति गच्छन्ति नियमक्रमात् ॥ ९८ ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु, नीचोच्चमृदवस्थिताः ।

समग्रमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परं ।
 असङ्करेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च ।
 ह्योपानामुदधीनाञ्च पर्वतानां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव ग्रहाः पूर्व्यं नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवस्त्रानदितेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षुषेऽन्तरे ।
 विशाखासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा ।
 शीतरश्मिः समुत्पन्नः क्षत्तिकासु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 षोडशार्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरं ।
 ताराग्रहाणां प्रवरः (१) तिष्यन्नेने समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 ग्रहघाङ्गिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्बृहस्पतिः ।
 काकगुनीषु समुत्पन्नः सन्ध्यासु च जगद्गुहः ॥ १०७ ॥
 नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो अहः ।
 आषाढार्चिस्त्रिह पूर्व्यासु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरांशनेश्वरः ।
 रोहिणीषु समुत्पन्नो ग्रहो चन्द्रार्कमर्हती ॥ १०९ ॥
 एते ताराग्रहाश्चैव बीड्या भार्गवाद्यः ।
 जन्मनक्षत्रपीडासु यांति वैगुण्यतां यतः ।
 स्मृगन्ते तेन दीपेण ततस्मा ग्रहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वग्रहाणामितेषामादिरादित्य उच्यते ।
 ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनाञ्चैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 भुवः कालो ग्रहाणान्तु विभक्तानाञ्चतुर्दशं ।
 नक्षत्राणां अविष्टा स्याद्दयनानां तथोत्तरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणाञ्चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः ।
 ऋतूणां शिशिरञ्चापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥
 पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपक्षथा ।
 अक्षरात्रविभागानामह्रयापि प्रकीर्तितं ॥ ११४ ॥
 सुहृत्तानां तथैवादिर्सुहृत्तो बद्रदैवतः ।
 अश्वोश्चापि दिग्निनादिः कालः कालविदो मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविष्टादि युगं स्यात् पञ्चवार्षिकं ।
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विधि चेम्बरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येष ज्योतिषामेव सन्निवेशोऽर्थनिश्चयात् ।
 लोकसंव्यवहारार्थमीम्बरेण विनिर्भितः ॥ ११८ ॥
 उत्पन्नः अवयेनासौ (१) सञ्चितश्च भुवे तथा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विष्ठीर्षी वृत्ताकार इति स्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुद्धिपूर्वश्रगवता कस्यादौ संप्रकीर्तितः ।
 सात्रयः सोऽभिमानी च सर्वस्य ज्योतिष्ठात्मकः ।
 विश्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२० ॥
 नैव शक्यं प्रसंख्यातुं गद्यातथ्येन केनचित् ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥
 आगमाद्गुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः ।
 परीक्ष्य निपुणं भक्त्या अद्वातव्यं विपश्चिता ॥ १२२ ॥
 चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः ।
 पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्गणविधिस्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसन्निवेशो नाम
 निपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

नीलकण्ठस्तवः ।

कथय जसुः । कस्मिन् देशे महापुण्यमितदाख्यानमुत्तमं ।
वृत्तं ब्रह्मपुरीयाणां कस्मिन् काले महाद्युते ।
एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा वृत्तं तपोधन ॥ १ ॥
सूत उवाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना (१) ।
कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २ ॥
नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
तद्वदं कीर्त्तयिष्यामि शृणुध्वं शंसितव्रताः ॥ ३ ॥
उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ऋदः ।
पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ।
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।
स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः ।
श्रीकारेषु नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवं ॥ ६ ॥
प्रवृत्ते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्याप्तिं दिवाकरे ।
देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथां ।

१ पाठोऽयं चार्द्धसप्तमो मुद्रितः परन्तु ब्रह्मपुरीया इत्येषं पाठः समीचीनः ।

अथ नियमप्रवृत्ताश्च प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥

नमस्ते नीलकण्ठाय हृत्युवाच सदागतिः ।

तच्छ्रुत्वा भावितात्मनो सुनयः शंसितव्रताः ।

वालस्त्रियेतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८ ॥

अष्टाश्रीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ।

तस्मात् पृच्छन्ति वै वाहुं वायुपर्णांश्चभोजनाः ॥ ९ ॥

ऋषय ऊचुः । नीलकण्ठेतिथत् प्रीक्षं त्वया पवनसप्तमं ।

एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १० ॥

तद्वयं श्रीतुमिच्छामस्वत्प्रसादात् प्रभञ्जन ।

नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११ ॥

श्रीतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्त्राद्द्विशेषतः ।

यावद्वाचः प्रवर्तन्ते सार्थास्ताश्च त्वयेरिताः ॥ १२ ॥

वर्णस्थानगते वायो वाग्विधिः संप्रवर्तते ।

ज्ञानं पूर्वमथोक्त्वाहस्वत्तो वायो प्रवर्तते ॥ १३ ॥

त्वयि निष्यन्दमाने तु शेषा वर्णप्रवृत्तयः ।

यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४ ॥

तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्वगस्त्वं सदानिल ।

नान्यः सर्वगतो देवस्त्वदृतेऽस्ति समीरण ॥ १५ ॥

एष वै जीवलीकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनिल ।

वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीश्वरं ॥ १६ ॥

ब्रूहि तत् कण्ठदेशस्य किंशता रूपविक्रिया ।

श्रुत्वा वाक्शततस्तेषामृषीणां भावितात्मनां ।

प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ १७ ॥

वायुरुवाच । पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पप्रच्छ कार्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतस्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं मेघस्तनितनिखनं ।

उमामनःप्रहर्षेण बालकं कृष्णरूपिणं ॥ २० ॥

क्रीडन्जीवितहृत्पारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उमागर्भं नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत ।

नमो द्वादशनेत्राय षण्मुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने ।

एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्षं शुभं शुभ्राञ्जनप्रभं ।

तत्कामर्थं ससुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदामाय भक्ताय दान्ताय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां त्रैलोक्यकथ्यमानं वचो मम ।

१ मूचितं परिच्छन्दते इति च० ।

उमोत्सङ्गनिविष्टेन मया पूर्वं यथा श्रुतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महात्मनः ।
 तदहङ्कौर्त्तयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महासुने ॥ २९ ॥
 कैलासशिखरे रम्ये नामाधातुविचिचिते ।
 नानाद्रुमलताकीर्णे चक्रवाकीपशोभिते ॥ ३० ॥
 षट्पदोद्गीतबहुले धारासम्पातनादिते ।
 मत्तक्रीष्णमयूराणां नादैरुद्घुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 अम्बरोगणसङ्कीर्णे किन्नरैश्चोपशोभिते ।
 जीवञ्जीवकजातीनां वीरुङ्गिरुपशोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते ।
 सौरभेयीनिनादाढेऽग्रघस्तनितनिस्वने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोद्विग्ने कुञ्जरैर्युक्तकन्दरे ।
 वीणावादित्रनिर्घोषैः श्रोत्रेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३४ ॥
 दोलालम्बितसम्पाते वनितासङ्घसेविते ।
 ध्वजैर्लम्बितदोलानां घण्टानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादिभैरवलिनां स्फोटितैस्तथा ।
 क्रीडारवविचारानां निर्घोषैः पूर्णमन्दरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्नासजननैर्विकरालमुखैस्तथा ।
 देहग्रन्थैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टिशिलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥
 विडालवदनैश्चोभैः क्रांष्टुकाकारमूर्त्तिभिः ।

ह्रस्वैर्दीर्घैः कथैः स्थूलैर्लम्बीदरमहोदरेः ॥ ३८ ॥

ऋत्नजङ्घैश्च लम्बोष्ठैस्तालजङ्घैस्तथापरैः ।

गोऋणैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४० ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

बहुशीर्षैर्महाशीर्षैरेकशीर्षैरशीर्षकैः ॥ ४१ ॥

बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैर्भूतपतिर्षतः ॥ ४२ ॥

विशुद्धसुक्तामणिरत्नभूषिते

शिक्षातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं मृदनाङ्गनाशनं

ग्रीवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देव्युवाच । भगवन् भूतभव्येश गोवृषाङ्कित शासन ।

तव कण्ठे महादेव आजतेऽम्बुदसन्निभं ॥ ४४ ॥

नात्युत्सवं नातिशुभ्रं नीलाञ्जनचयीपमं ।

किमिदं दृश्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नीलत्वमीश्वर ।

एतन्नृष्यं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे ॥ ४६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां कथयामास शङ्करः ॥ ४७ ॥

मथ्यमानेऽस्यते पूर्वं क्षीरोदे सुरदानवैः ।

अथे ससुरथितं तस्मिन् विषङ्गालानलप्रभं ॥ ४८ ॥

तं दृष्ट्वा सुरसङ्घाय दैत्याश्चैव वरानने ।

विषन्नवदनाः सर्वे गतास्ते ब्रह्मणोऽस्तिकं ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः ।
 किमर्थं भो महाभागा भीता उद्विग्नचेतसः ॥ ५० ॥
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवतां सम्प्रकल्पितं ।
 केन व्यावर्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥
 त्रैलोक्यस्येश्वरा यूयं सर्वे वै विगंतस्वराः ।
 प्रजासर्गे न सोऽस्तीह आर्त्ता यो मे निवर्त्तयेत् ॥ ५२ ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वहृन्दगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्यशः ।
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५३ ॥
 तत् किमर्थं भयोद्विग्ना मृगाः सिंहादिता इव ।
 किं दुःखं केन सन्तापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।
 जचुस्ते ऋषिभिः सार्द्धं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५५ ॥
 सुरासुरैर्मण्यमाने पाथोधौ च महात्मभिः ।
 भुजङ्गभृङ्गसङ्काशं नीलजीमूतसन्निभं ।
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्तान्गिसमप्रभं ॥ ५६ ॥
 कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्चसं ।
 त्रैलोक्योत्सादि सूर्याभं प्रस्फुरन्तं (१) समन्ततः ॥ ५७ ॥
 विशेषोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
 निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः क्षतकण्ठी जनार्दनः ॥ ५८ ॥
 दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं क्षतकण्ठं जनार्दनं ।

१ पाठीऽर्थं न समीचीनः ।

भीताः सर्वे वयं देवास्त्वानिव शरणकृताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।
 प्रत्युवाच महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥ ६० ॥
 शृणुध्वं दैवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत्तद्भ्ये समुत्पन्नं मथ्यमाने महोदधौ ॥ ६१ ॥
 विषं कालानलप्रस्थं कालकूटैतिविश्रुतं ।
 येन प्रोक्तमात्रेण कृतकण्ठो जनार्दनः ॥ ६२ ॥
 तस्य विष्णुरहस्यापि सर्व्वे ते सुरपुङ्गवाः ।
 न शक्नुवन्ति वै सीतुं वेगमन्ये तु शङ्करात् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभः पद्मयोनिरयोनिजः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६४ ॥
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे ।
 नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६५ ॥
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानाम्पतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे (१) ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः ।
 साङ्गाय चैव योगाय भूतग्रामाय वै नमः ॥ ६७ ॥
 मन्मथाङ्गविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रुद्राय च सुरेशाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६८ ॥
 कपर्दिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।
 विरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ६९ ॥

१ सीमध्व्याग्निचक्षुष इति उ० ।

१ देवाश्च वायुरहसे इति अ० ।

२ चराय चेति उ० ।

त्रिपुरघ्नाय वन्द्याय (१) मातृशाम्पतये नमः ।
 बुधाय चैव शुक्राय सुक्ताय जेवलाय च ॥ ७० ॥
 नमः कमलहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ।
 लोकात्रयविधात्रे च चन्द्राय (२) वरुणाय च ॥ ७१ ॥
 अश्याय चैव चीम्नाय विप्रायानेकचक्षुषे ।
 रजसे चैव सत्वाय तमसेऽव्यक्तयोमये ॥ ७२ ॥
 नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।
 व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ७३ ॥
 चिन्त्याय चैवाचिन्त्याय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ।
 मक्तानामार्त्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ७४ ॥
 उमाप्रियाय शर्वाय नन्दिचक्राङ्गिताय च (४) ।
 पद्ममासार्धमासाय नमः संवत्सराय च ॥ ७५ ॥
 बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।
 नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ ७६ ॥
 ध्वजिने रथिने चैव यमिने मङ्गचारिणे ।
 ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ।
 इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥
 श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्ततो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ७८ ॥
 ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेवो
 गङ्गाजलाप्लावितकोशदेशः ।

१ त्रिपुरघ्नमङ्गार्येति ड० ।

२ चन्द्रायेति ड० ।

३ प्रियनारायणाय चेति ड० ।

४ नन्दिनन्दपराय चेति ड० ।

५ अथ लोकार्धं प्रतिपत्तं प्रतिभाति ।

सूक्तोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो

न हि म्रुतो व्यक्तसुपेति चन्द्रः ॥ ७९ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोकाकटंषा ।

स्तुतोऽहं विविधैस्तीर्त्तैर्वेदेवेदाङ्गसम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽद्वाहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने ।

ततोऽहं सुक्ष्मया वाचा पितामहमथाहुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभक्ष्येण लोकनाथ जगत्पते ।

किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचास्वजेक्षणः ।

भूतभक्ष्यभवन्नाथ श्रूयतां कारणेभ्यर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावस्वजेक्षण ।

भगवन्नेषशङ्कायं नीलजीमूतसन्निभं ॥ ८४ ॥

प्रादुर्भूतं विषद्गोरं सम्वर्त्तान्निसमप्रभं ।

कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्त्तसं ॥ ८५ ॥

त्रैलोक्योक्तादि सूर्याभं विसृजन्तं समस्ततः ।

अथे समुत्थितं तस्मिन् विषङ्कालानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं दृष्ट्वा तु वयं सर्व्वं भीताः सम्भ्रातृत्पेतसः ।

तत् पिवन्न महादेव लोकानां हितकाम्यया ।

भवानग्रस्य भोक्ता वै भवांश्चैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वामृतेऽन्यो महादेव विषं सोढुं न विद्यते ।

नास्ति कश्चित् पुमान् शक्तस्त्रैलोक्येषु च गीयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

वाङ्मिल्येव तद्वाक्यं प्रतिगृह्ण वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमन्तकसन्निभं ।
 पिवती मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।
 कण्ठः समभवत्तूर्णं क्षण्यो मे वरवर्षिणि ॥ ८० ॥
 तं दृष्ट्वात्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगं ।
 तच्चकं नागराजानं लेलिहानमिषस्थितं ॥ ८१ ॥
 अथोवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनामेन सुव्रत ॥ ८२ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे ।
 पश्यतां देवसङ्घानां दैत्यानाञ्च वरानने ॥ ८३ ॥
 यच्चगन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षसां ।
 धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततोऽद्याहं ॥ ८४ ॥
 तत् कालकूटं विषभुजतेजः
 कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।
 निवेश्यमानं सुरदैत्यसङ्घो
 दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा मत्तमातङ्गगामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते
 अहो पुनर्योगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं
 त्वमेव मृत्युर्वरदस्त्वमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनीकरश्च
 त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिर्निधनं त्वमेव
 स्युस्तद्य सूर्याः (१) पुरुषस्त्वमेव ॥ ८९ ॥
 त्वमेव सूर्यास्य परस्य सूर्याः
 त्वमेव वक्रिः पवनस्त्वमेव ।
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य
 लोकस्य कर्ता प्रलये च गोप्ता ॥ ९० ॥
 इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रगृह्य वीमं प्रणिपत्य मूर्ध्ना ।
 गता विमानैरनिगृह्य वेगे-
 र्महात्मनो मेरुसुपेत्य सर्वे ॥ ९१ ॥
 इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यमहत्तरम् (२) ।
 नीलकण्ठेति यत्प्राक्तं विख्यातं लोकविश्रुतं (३) ॥ ९२ ॥
 स्वयं स्वयम्भवा प्रोक्तां पुण्यां पापप्रणाशनीं ।
 यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवां कथां ।
 तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुषां महत् ॥ ९३ ॥
 विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जङ्गमस्तथा ।
 गात्रं प्राप्य च सुस्त्रेणि क्षिप्रं तत्प्रतिहृष्यते ॥ ९४ ॥

१ त्वमेव सूर्य इति उ० ।

२ पुण्यातरं महदिति उ० ।

३ विष्णुलोकेषु विष्णुत्वमिति उ० ।

श्रमयत्यशुभं घोरं दुःस्वप्नञ्चापकर्षति ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति सभार्या पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥
 विवादे जयमाप्नोति युद्धे शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः क्षेममध्वानं गृहे च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥
 शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरित्प्रमथुः प्रशाङ्गाङ्कितमूर्धजः ॥ १०७ ॥
 द्वाक्षस्त्रिशूलपाणिश्च वृषयानः पिनाकधृक् ।
 नन्दितुष्यबलः श्रीमान् नन्दितुष्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥
 विचरत्यचिरात् सर्वान् सर्वलोकान्ममाक्षया ।
 न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ।
 मम तुष्यबलो भृत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्लवं ॥ १०९ ॥
 मम भक्ता वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥
 व्याधितो मुच्यते रोगाद्वहो मुच्येत बन्धनात् ।
 गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिं ।
 नष्टञ्च लभते सर्वं इह लोके परत्र च ॥ ११२ ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं ।
 तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथां ॥ ११३ ॥
 पादं वा यदि वाप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं रद्रलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥
 कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां

निवेद्य देव्याः शशिवह्नमूर्धजः ।
 वृषस्य पृष्ठेन सङ्घीमया प्रभु-
 र्जगाम किष्किभ्यगुह्यं गुह्यप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।
 अधीत्य सर्व्वं त्वखिलं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपथं द्विजोत्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तवो
 नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000@000—

सिद्धीश्वरस्तवः ।

ऋषयञ्जुः । गुणकर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाद्यर्थं गुणविस्तरं ॥ १ ॥

सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।

महादेवस्य माहात्म्यं विशुत्वञ्च महात्मनः ॥ २ ॥

पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं ।

वलिं बद्ध्वा महीजास्तु (१) त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३ ॥

प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपती ।

अथाजग्मुः प्रभुन्द्रष्टुं सर्वं देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥

यत्रास्ते विश्वरूपात्मा चीरोदस्य समीपतः ।

सिद्धम्रह्मर्षयो यथा गन्धर्व्याप्सरसाङ्गणाः ॥ ५ ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।

अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥

त्वं धाता त्वञ्च कर्ताऽस्य त्वं लोकान् सृजसि प्रभो ।

त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं ।

असुराश्च जिताः सर्वे वलिर्बह्वश्च वै त्वया ॥ ७ ॥

१ सचातेजा इति ट० ।

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्वान् स्थान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
 अयतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्रष्टा सर्वभूतानां काक्षः काक्षकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्मणा सार्धं स्रष्टा लोकाश्च मायया ।
 तस्यैव च प्रसादेन चादौ सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यक्ते (२) त्रैलोक्ये प्राप्तिं मया ।
 उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं ग्रथितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रग्रीर्षी भूत्वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 ब्रह्मचक्रगदापाणिः ग्रथितो विमलोऽश्वसि ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दूरात् पश्यामि ह्यमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तं स्त्रेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभं ।
 कृष्णाजिनधरं देवं कामण्डलुविभूषितं ।
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्नोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः ।
 कस्त्वं कृतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद् मे विभो ॥ १५ ॥
 अहं कर्ताऽस्मि लोकानां स्वयम्पूर्विश्रुतोमुखः ।
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्ता च लोकानां संहर्ता च पुनः पुनः ।
 एवं सभाषमाणाभ्यां परस्परजयविषां ।
 उत्तरां दिशमास्याथ ज्वाला दृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्ततस्तामालीक्य विस्मिती च तदानयोः ।
 तेजसा चैव तेनाथ सर्वं ज्योतिः क्षतच्छलं ॥ १८ ॥
 वर्षमाने तदा वक्रावत्यन्तपरमाद्भुते ।
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाहश्च संत्वरः १९ ॥
 दिवं भूमिश्च विष्टभ्य तिष्ठन्तं (१) ज्वालमण्डलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चादो विपुलप्रभं ॥ २० ॥
 प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तरकाश्चनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अग्निर्ह्यस्यमचिन्त्यश्च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः ।
 महीजसं महाघोरं वर्षमानं भृशं तदा ।
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयकरं ॥ २२ ॥
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणं ।
 घोररूपिणमत्यर्थं भिदन्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा अधो गच्छत्वतन्द्रितः ।
 अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्धं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ह ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्यामि तस्यान्तं भीतघाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा ब्रह्मा च आन्तश्च न चान्तस्तस्य पश्यति ।
 समागतो मया साहं तचैव च महात्मसि ॥ २७ ॥
 ततो विज्ञायमापन्नावुभौ (२) तस्य महात्मनः ।

१ पाठीऽयं न चमोचीनः ।

२ विज्ञायमापन्नौ भोताविति ३० ।

मायया मोहितो तेन नष्टसंज्ञो व्यवस्थितो ॥ २८ ॥
 ततो ध्यानगतन्तत्र ईश्वरं सर्व्वतीमुखं ।
 प्रभवं निधनश्चैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥
 ब्रह्माक्षिपुटो भूत्वा तस्यै शर्वाय शूलिने ।
 महाभैरवनादाय भीमरूपाय दंष्ट्रिणे ।
 अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्व्वहे ॥ ३० ॥
 नमोऽस्तु ते लोकसुरेश देव
 नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ।
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयेने
 नमोऽस्तु ते सर्व्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१ ॥
 परमिष्ठौ परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदं ।
 अष्टद्वयं वामदेवस ब्रह्मः स्वान्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥
 त्वं यज्ञद्वयं वषट्कारद्वयमोङ्कारः परं पदं ।
 स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्व्वकर्म्मणां ॥ ३३ ॥
 स्वधाकारश्च जाप्यश्च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।
 वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्व्वशः ॥ ३४ ॥
 आकाशश्च च शब्दद्वयं भूतानां प्रभवाव्ययं ।
 भूमिर्गन्धो रसघांषां तेजोरूपं भृष्टेश्वर ॥ ३५ ॥
 वायोः स्पर्शश्च देवश्च वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।
 बुधो ज्ञानश्च देवेश प्रकृतौ बीजमेव च ॥ ३६ ॥
 त्वं कर्त्ता सर्व्वभूतानां काक्षो सृत्वर्यमीऽन्तकः ।
 त्वन्धारयसि लोकांश्चीश्वमेव सृजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्व्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वञ्च प्रकाशये ।
 दक्षिणेन चावज्ञेण लोकान् सञ्चिद्यसे प्रभो(१) ॥ ३८ ॥
 पश्चिमेन तु वज्ञेण वरुणत्वं करीषि वै ।
 उत्तरेण तु वज्ञेण सौम्यत्वं च व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥
 राजसे (२) बहुधा देव लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाग्निनीसुतो ॥ ४० ॥
 साध्या विद्याधरा नोगाश्वारणाश्च तपोधनाः ।
 वालखिल्या महाकानस्तपेःसिंहाश्च सुव्रताः ॥ ४१ ॥
 त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।
 उमा सीता सिनीवाली कृङ्गर्गायत्रिदेव च ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मीः कौर्त्तिर्धृतिर्मेधा खळा चान्तिर्वपुः स्वधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्रिशा चैव वाचा देवी (३) सरस्वती ।
 त्वत्तः प्रसूता देवेश सन्ध्या राभिस्तथैव च ॥ ४३ ॥
 सूर्यायुतानामयुतप्रभा च
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगीश्वर ।
 नमोऽस्तु ते पञ्चतरूपधारिणे
 नमोऽस्तु ते सर्व्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥
 नमोऽस्तु ते पट्टिशरूपधारिणे
 नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।
 नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

१ लोकान् सर्व्वान् प्रकाशय इति च० । २ रमस इति ख०, ड०, ङ० च ।

३ या च ईशोति ड० ।

४ शायकचक्रपाणय इति ड० ।

नमोऽस्तु ते भस्मविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामशरीरनाशन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवासवे
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४३ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचिच
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भं ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमाक्षिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्त्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्कर नीलकण्ठ ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रवाहो
 नमोऽस्तु ते नर्त्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।
 भाति देवो गङ्गायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ ५१ ॥
 अभिभाषस्तदा ऋषो महादेवो गङ्गेश्वरः ।

वक्त्रकोटिसहस्रेषु असमान इवापरं ॥ ५२ ॥
 एकप्रीवस्त्रेकजटी नानाभूषणभूषितः ।
 नानाचित्रविचित्राङ्गः (१) नानामाख्यामुत्पन्नः ॥ ५३ ॥
 पिनाकपाणिर्भगवान् षष्ठासनशूलधृक् (२) ।
 दण्डकण्ठाजिनघरः कपाली घोररूपधृक् ॥ ५४ ॥
 व्यालयज्ञोपवीती च सुरानामभयङ्करः ।
 दुग्धभिस्रननिर्घोषपर्जन्यनिनदोपमः ।
 मुक्तो हासस्तदा तेन नभः सर्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥
 तेन शब्देन महता वधं भीता महात्मनः ।
 तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ॥ ५६ ॥
 पश्येताञ्च महाभायां भयं सर्वं प्रमुच्यतां ।
 युवां प्रसूती गात्रेषु मम पूर्वसनातनौ ॥ ५७ ॥
 अयं मे दक्षिणो बाहुर्ब्रह्मा लीकपितामहः ।
 वामो बाहुश्च मे विष्णुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्वि यथेष्टितं ॥ ५८ ॥
 ततः प्रहृष्टमनसो प्रणतो पादयोः पुनः ।
 जचतुश्च महात्मानो पुनरेव तदानघौ ॥ ५९ ॥
 यदि प्रीतिः ससुत्पन्ना यदि देवो वरश्च नो ।
 भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६० ॥
 भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागो सृजतां विविधाः प्रजाः ।
 एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६१ ॥
 एवमेष मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

१ नानारत्नविचित्राङ्ग इति उ० । २ पट्टिशासनशूलधृक् इति उ० ।

तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमाना वयन्विह ॥ ६२ ॥

एतच्च रूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंश्रितं ।

अचिन्त्यं तददृश्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥

तस्मै देवाधिपत्याय (१) नमस्कारं प्रयुञ्क्तुः ॥

येन सूक्ष्मचिन्त्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥

महादेव नमस्तेऽस्तु, महेश्वर नमोऽस्तु ते ।

सुरासुरवर त्रेऽष्ट मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५ ॥

सुत उवाच । एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्त्रं स्त्रं निवेशनं ।

नमस्कारं प्रयुञ्जानाः शङ्कराय महात्मने ॥ ६६ ॥

इमं स्तवं पठेद्यस्तु, ईश्वरस्य महात्मनः ।

कामाञ्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु, विसृज्यते ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म सनातनं ।

एतद्दः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बलं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गोद्भवस्तवी नाम

प्रश्नपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

पितृवर्णनं ।

शांशपायन उवाच । अगात्कथममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः ।

ऐङ्ः पुरुरवाः सूत कथं वाऽतर्पयत् पितृन् ॥ १ ॥

सूत उवाच । तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शांशपायन ।

ऐङ्स्यादित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्येन्दीः पक्षयोः शुक्लकणयोः ।

ऋासहृही पितृमतः पक्षस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमासैवानृतप्राप्तिः पितृणाम्तर्पणं तत्रा ।

कव्याग्नेषात्सोमानां पितृणाञ्चैव दर्शनं ॥ ४ ॥

यथा पुरुरवाश्चैङ्स्तर्पयामास वै पितृन् ।

एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पञ्चाङ्गि च यथा क्रमं ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यौ तो नक्षत्रेण संगोगतो ।

अमावास्यान्निवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरो ।

अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ।

अभिताद्य तदा तत्र कालापेक्षः (?) प्रतीक्ष्यते ॥ ७ ॥

१ कालापेक्षः इति ख० ।

[५९]

प्रसीदमानात् सीमाच्च पित्र्यं तत्परिस्त्रवात् ।
 ऐलः पुरुरवा विहान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपास्ते पितृमन्तं तं ससोमं स दिवास्थितः ॥ ८ ॥
 हिल्वं कुङ्कुमात्रन्तु ते उभे तु विचार्य्य सः ।
 सिनोवालीप्रमाथेन सिनोवालीमुप्रासकः ॥ ९ ॥
 कुङ्कुमात्रां कलाश्चैव प्रात्तोपास्ते कुङ्कुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालावेक्षी प्रपश्यति ॥ १० ॥
 सुधामृतं कुतः सीमात् प्रस्त्रवेत्यासदसये ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ११ ॥
 क्षणपक्षे तदा पीत्वा दुह्यमानं तर्थांशभिः ।
 शयः प्रश्नरता तेन सीम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निर्व्यापणार्थं दत्तेन पित्रेण विधिना तृपः ।
 सुधामृतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितृन् ।
 सीम्या वर्हिषदः काव्या अग्निष्यात्तास्तथैव च ॥ १३ ॥
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रीतः स तु संवत्सरो मतः ।
 ज्ञानिरे हृतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवाच ये ॥ १४ ॥
 आर्त्तवा च्छर्षमासाख्याः पितरो ह्यब्दसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुसैवाब्दसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सीम्यास्तु सीम्यजा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) अृता देवाः सीमजाः सीमपास्तथा ।
 आच्यपास्तु अृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वर्हिषदस्यैव अग्निष्वात्तास ते त्रिधा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वर्हिषदी भुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थाद्यापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्तथात्तवाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाब्दास्तान्निबोधत ॥ १९ ॥
 एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ।
 सोम इहत्सरः प्रोक्तो वायुसैवानुवत्सरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः ।
 लेखासैवोत्सवासैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥ २१ ॥
 एते पितृव्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥
 यस्मात् प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत ।
 तस्मात् सुधामृतं तच्च पितॄणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥
 एवं तद्मृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह ।
 कृष्णपक्षे यथा चेन्दोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पितृव्यम्बुमयीर्देवास्त्रयस्त्रिंशत्सु छन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्हस्यां सुधामृतं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीयमानस्तु दैवतैश्च निशाकरः ।
 समागच्छद्मावास्यां भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥
 सुषुम्नाप्यायितस्यैव अमावास्यां यथाक्रमं ।
 पितृव्यं द्विकलं कालं पितरस्तु सुधामृतं ॥ २७ ॥
 ततः पीतचये सोमे सूर्याऽसावेकरश्मिना ।
 आप्याययत्सुषुम्नेन पितॄणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥
 निःशेषायां कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुम्नाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ।
 कलाः क्षीयन्ति ताः कणाः शक्नाद्याप्यायन्ति च ॥२८॥
 एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
 दृश्यते पौर्णमास्यां वै शक्तः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेव सोमस्य पक्षयोः शक्तकणायोः ॥ ३० ॥
 इत्येषः पिष्टमान् सोमः स्मृत इहक्षरः क्रमात् ।
 क्रान्तः पक्षदशैः सार्धं सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पर्व्याणि वक्ष्यामि पर्व्याणां सन्धयस्तथा ।
 ग्रन्थिमन्ति यथा पर्व्याणींश्चुवेणोर्भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 तथाष्टमासपर्व्याणि शक्तकणायानि वै विदुः ।
 पूर्णमासास्ययोर्भेदैर्ग्रन्थिर्था सन्धयश्च वै (१) ।
 अष्टमासास्तु पर्व्याणि तृतीयाप्रभृतीनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्नाभ्रानक्रिया यस्मात् क्रियते पर्वसन्धिषु ।
 सायाज्ञे प्रतिपक्षैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्ये लेखोर्धन्तु युगान्तरे ।
 युगान्तरोदिते चैव लेखोर्धं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षते परस्परम् ।
 यस्मिन् काले स सीमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्हणं दृष्ट्वा संख्या तु सर्पति ।
 स वै पद्यं क्रियाकालः कालात्मनो विधीयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिसन्धिषु पूर्णिमा ।
 यस्मात्तामनुपश्यन्ति पितरो देवतैः सह ।

१ पौर्णमासानमावास्यां भिदेषां ग्रन्थिसन्धय इति ख० ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा क्षता ॥ ३८ ॥
 अन्वर्थं भ्राजते यस्मात् पौर्णमास्यान्निशाकरः ।
 रक्षणाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्रदिवाकरी ।
 एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततःक्षृता ॥ ४० ॥
 ततोऽपरस्य तैर्व्यक्तः पौर्णमास्यां निशाकरः ।
 यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णे परस्परं ।
 चन्द्रार्कावपराङ्गे तु पूर्णात्मानौ तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतश्च समागता ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तो यदा तद्दर्श उच्यते ॥ ४२ ॥
 हो हो लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।
 हाचरं कुडुमात्रन्तु एवं कालस्तु स क्षृतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण सङ्गता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसार्द्धेन रात्रार्द्धं सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा मुक्तिं गत्वा प्रातस्तनोक्तवौ (२) ।
 हो कालौ सङ्गमश्चैव मध्याङ्गे निष्पतेद्भविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपक्षुक्तपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा ह्याहुतेः कालौ दर्शस्य च वषट्कृत्या ।
 एतद्वत्सुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः ॥ ४६ ॥
 दिवा पर्वण्यमावास्यां क्षीणेन्दो बह्वुक्षी तु वै ।

१ मध्याह्नात् संप्रवर्षनं इति च० ।

२ पाठोऽयं चादशमसप्तमो मद्रिनः परन्वक्तिन् पाठे न पूर्वपाठमङ्गतिरिति ।

तस्माद्दिवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ।
 गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिविष्यैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां बहुमान्याजङ्घात्मकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 निष्कामत्यथ तेनैव क्रमशः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हिलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी ।
 स तदा ह्याहृतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुहेति कीकिलेनोक्तो यः कालः परिचिह्नितः ।
 तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहुः स्मृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवालीप्रमाणेन शीघ्रशेषो निशाकरः ।
 अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥ ५२ ॥
 पर्वणः पर्वकालस्तु तुष्यो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्पञ्चदश्याश्च पर्वकालो हिमात्मकः ।
 कालः कुहुसिनीवाण्योः समुद्रो हिलवः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 अर्काग्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलात्रयः ।
 एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः श्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ।

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदश्यां महाशयः ॥ ५७ ॥
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः ।
 आसत्तवा ऋतवो यस्मात्ते देवा भावयन्ति च ॥ ५८ ॥
 अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहभुजस्तु ये ।
 तेषां गतिञ्च सस्वञ्च गतिं आहस्य चैव हि ॥ ५९ ॥
 न मृतानाङ्गतिः शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥ ६० ॥
 आह्रदेवान् पितॄनेतान् पितरो लौकिकाः स्मृताः ।
 देवाः सोम्याश्च जज्वानः सर्वे चैव ह्ययोनिजाः ॥ ६१ ॥
 देवास्ते पितरः सर्व्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योन्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ते स्मृताः ॥ ६३ ॥
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ।
 कर्मस्त्रे तेषु युक्तास्ते दृष्यन्त्यादेहसम्भवात् ॥ ६४ ॥
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनो याज्ययाजिनः ।
 ये वाप्याश्रमधर्म्येण प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ ६५ ॥
 अन्ते च नैव सीदन्ति अद्यायुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्य्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ६६ ॥
 अहया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्त्रेतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ॥ ६७ ॥
 देवैस्तैः पितृभिः सार्धं सूक्तकैः सोमपायकैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६८ ॥

प्रजावतां प्रयंसैव स्मृता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निषापदत्तान् तत्कुलीनेषु बान्धवैः ॥ ६९ ॥
 मासं श्राद्धमुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि श्राद्धमुजस्तु ते ॥ ७० ॥
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोगिण्यु ।
 श्रष्टाश्राद्धमधर्मैभ्यः स्वधास्त्राह्वाविवर्जिताः ॥ ७१ ॥
 भिक्षुदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
 स्वकर्मण्येव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७२ ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च विवर्णाश्च (१) विवाससः ।
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति हतस्ततः ॥ ७३ ॥
 सरित्तरस्तडागानि वापीष्वैव जलेष्पवः ।
 परान्नानि च क्षिप्नुन्ते कम्पमानास्ततस्ततः ॥ ७४ ॥
 स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै ।
 शाल्मली वैतरण्याश्च कुम्भोपाकेषु तेषु च ॥ ७५ ॥
 करभ्रवालकायाश्च असिपत्रवने तथा ।
 शिलासम्येषु चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 तत्र स्थानानि तेषां तै दुःखानामप्यनाकवत् ।
 तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ७७ ॥
 भूम्यापसव्यदर्भेषु दत्त्वा पिण्डत्रयन्तु वै ।
 पतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ७८ ॥
 अप्रामा यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पश्वादिस्थावरास्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ७९ ॥

१ मनुस्मृतौ च ० ।

नानारूपासु जातौषु (१) तिर्यग्योनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु ।
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आहृदत्तोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यचावतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रनष्टासु वक्तो विन्दति मातरं ।
 तथा आहृदत्तदिष्टानां मन्त्रः प्रापयते पितृन् ॥ ८२ ॥
 एवं ह्यविकल्पं आहृदत्तन्तु मन्त्रतः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।
 गतागतिस्तः प्रेतानां प्राप्तआहृदस्य चैव हि ॥ ८३ ॥
 बह्वीकायोऽपपाद्यैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपक्षस्वहृद्दिषां शुक्लः संप्राय शर्चरी ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरो देवा देवाय पितरय वै ।
 ऋतार्त्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 एते तु पितरो देवा मानुषाः पितरय ये ।
 प्रीतिषु तेषु प्रीयन्ते अहायुक्तेन कर्मणा ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रीताः पितृणां सोमपायिनां ।
 एतन्पितृमतत्वं हि पुराणे निश्चयो मतः ॥ ८७ ॥
 इत्यर्कपितृसीमानां ऐक्षस्य च समागमः ।
 सुधामृतस्य चावाप्तिः पितृणाञ्चैव तर्षणं ॥ ८८ ॥
 पूर्णिमावास्ययोः कालः पितृणां स्थानमेव च ।
 समामात्कोर्चितस्तभ्यमेव सर्गः सनातनः ॥ ८९ ॥

१ दीर्घदकारान्तापाठ आर्षः ।

२ पाठोऽयं न समीचीनत्वेन प्रतिपातिः ।

वैश्वरूप्यन्तु सर्वस्य कथितश्चैकदेशिकं ।

न शक्यं परिसंख्यातुं त्रिदशं भूतिमिच्छता ॥ ६० ॥

स्नायन्भुवस्य हीत्वेष (१) सर्गः क्रान्तो मयाच वै ।

विस्तरेषानुपूर्वा च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पितृवर्णनं नाम

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

१ स्नायन्भुवस्य हीत्वेष इति अ० ।

अथ सप्तपञ्चाशीऽध्यायः ।

—000—

यज्ञवर्षनं ।

ऋषय उवाचुः । चतुर्युगानि शान्त्यासन् पूर्व्वं स्थायन्भुवेऽन्तरे ।
तेषां निसर्गं तत्त्वञ्च त्रीतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥
सूत उवाच । दृष्टिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतं ।
तेषाञ्चतुर्युगं श्रेतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २ ॥
संख्येह प्रसंख्याय विस्ताराच्चैव सर्व्वशः ।
युगञ्च युगभेदञ्च युगधर्मन्तश्चैव च ॥ ३ ॥
युगसन्ध्यंशकश्चैव युगसन्धानमेव च ।
षट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४ ॥
लौकिकेन प्रमाणेन विबुद्धोऽब्दस्तु मानुषः ।
तेनाब्देन प्रसंख्याय वक्ष्यामीह चतुर्युगं ॥ ५ ॥
निमेषकालः काष्ठा च कलाद्यापि सुहृत्कर्त्तकाः ।
निमेषकालतुल्यं हि विद्यालक्ष्णञ्चरञ्च यत् ॥ ६ ॥
काष्ठा निमेषा द्वाय पञ्च चैव
त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।
त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्सुहृत्कर्त्ता-
स्तत्त्रिंशता रात्राहृणी समेते ॥ ७ ॥
षड्वीराणे विभजते सूर्यीं मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्प्यते ॥ ८ ॥
 पित्रेण रात्राहृणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ९ ॥
 त्रिंशच्च मानुषा मासाः पितरो मासश्च स स्मृतः ।
 शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाप्यधिकानि वै ।
 पितरः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ १० ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।
 पितृणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।
 चत्वारश्चाधिका मासाः पित्रे चैवेह कीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
 कौकिकेनैव मानेन षड्दी यो मानुषः स्मृतः ।
 एतद्दिव्यमहोरात्रं शस्त्रेऽस्मिन् निश्चयो मतः ॥ १२ ॥
 दिव्ये रात्राहृणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनं ॥ १३ ॥
 ये ते रात्राहृणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।
 त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः ॥ १४ ॥
 मानुषश्च शतं विद्धि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते ।
 दश चैव तथाहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १५ ॥
 त्रीणि वर्षशतान्येव षष्टिवर्षाणि यानि च ।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमाणतः ।
 त्रिंशद्दयानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्षिवत्सरः ॥ १७ ॥
 नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 अन्यानि नवतिचैव क्रीडः संवत्सरः स्मृतः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशत्सु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 वर्षानाम्नु गतं ज्ञेयं दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १८ ॥
 त्रीण्येव नियतान्येव वर्षाणां मानुषाणि च ।
 षष्टिष्वैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रान्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ १९ ॥
 इत्येवमृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्यानितं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकल्पनं ॥ २० ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्व्यं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
 द्वापरश्च कलिश्चैव युगान्येतानि कल्पयेत् ॥ २१ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम्नु कृतं युगं ।
 तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २२ ॥
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २३ ॥
 त्रेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्ष्यते ।
 तस्यास्तु त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ २४ ॥
 द्वापरं ह्ये सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २५ ॥
 कलिं वर्षसहस्रान्तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्याप्येकशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २६ ॥
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ।
 कृतस्त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुष्टयं ॥ २७ ॥
 अत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमाणाः ।

कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २८ ॥
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ २९ ॥
 एवं संख्यातकालस्य कालेष्विह विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्धाशकैः स्मृतः ॥ ३० ॥
 चत्वारिंशत्त्रीणि चैव नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिस्य सहस्राणि ससन्धांशचतुर्युगः ॥ ३१ ॥
 एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका छेकसप्ततिः ।
 कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३२ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाण्येष निबोधत ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेष प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ।
 विंशतिस्य सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ ३४ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्येषा संख्याविन्निर्दिजैः स्मृता ।
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगेः सार्धं प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।
 चेतावशिष्टं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३६ ॥
 युगपञ्चमवेतार्थो द्विधा वक्तुं न शक्यते ।
 क्रमागतं मया छेतस्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयं ।
 ऋषिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वान्तथैव च ॥ ३७ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते ।
 श्रौतं स्मार्त्तं च धर्म्यं च ब्रह्मणा च प्रचीदितं ॥ ३८ ॥
 दाराम्निहोत्रसंयोगश्चग्बजुःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिसत्त्वस्यं श्रौतं धर्मं समर्षयोऽहुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं स्मार्त्तञ्चाचारसत्त्वस्यं ।
 वर्षात्रमाचारयुतं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा च वै ।
 तेषां सुतप्ततपसामर्षयेष क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 समर्षीणां मनोद्यैव ऋषे त्रेतायुगस्य तु ।
 ऋद्विपूर्व्वकं तेषामक्रियापूर्व्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्तारकाद्यैर्निर्दर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रणाशे (१) त्वद्य सिद्धीनामप्यासाञ्च प्रवर्तनं ।
 आसन् मन्त्रा व्यतीतेषु ये कल्पेषु सदस्यशः ।
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 ऋषो यजूंषि सामानि मन्त्राद्याथर्व्वणानि च ।
 समर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्त्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥ ४६ ॥
 चेतादौ संहिता वेदाः केवला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषश्चैव व्यस्यन्ते हापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्तपसा देवाः कस्तौ च हापरेषु वै ।
 अनादिनिघना दिव्याः पूर्व्वं स्रष्टाः स्वयम्भुवा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्रजाः साङ्गा यथाधर्मं युगे युगे ।
 विक्रीडन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥
 आरभ्ययज्ञाः चतस्र इविर्यज्ञा विशाम्पतेः ।
 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५० ॥

पाठीऽयं न समीचीनः ।

तद्या प्रमुदिता वर्षास्त्रेतायां धर्मपालिताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान् विशः ।
 वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्षाश्चमास्तथा ।
 सङ्कल्पितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे त्वविकलः कर्मरन्ध्रः प्रसिध्यति ॥ ५३ ॥
 आयुर्धो धा वलं रूपमारोग्यं धर्मशौलता ।
 सर्वसाधारणा ह्येते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्षाश्चमन्व्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाऽकरोत् ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान् धर्मान् ह्यपालयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।
 मनुः स्त्राग्भ्यो दृष्ट्वा याथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु शतरूपायाः पुमान् स उद्पादयत् ।
 प्रियव्रतोत्तानपादो प्रथमन्तो महीपतौ ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः ।
 प्रजानां रक्षणाश्चैव राजानस्वभवन्मृपाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रे तपो मया ॥ ५९ ॥
 वर्षानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः ।
 संहिताश्च ततो मन्वा ऋषिभिर्ब्राह्मणैस्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तितथैव तदा ह्योन्तु देवतैः ।
 यामैः शुक्लैर्जपैश्चैव सर्वसम्भारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, Park Street, Calcutta,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.
Chaitanya-chandrodaya, Náataka, 3 fasci.	1 14
S'ranta S'útra, A'svaláyana, 11 fasci.	6 14
----- Iátyáyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rúpa, 3 fasci.	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopanishad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-s'úra, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittiríya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Sañhítá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya A'raṇyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
A'svaláyana Grihya S'útra, 4 fasci.	2 8
Mimáṅsá Darśana, 14 fasci.	8 12
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 4
A'tharvaṇa Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Puráṇa, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Sañhítá, 37 fasci.	23 2
Gopála Tápaní, 1 fasci.	0 10
Nrisiṅha Tápaní, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámaṇi, 35 fasci.	21 14
Gobhiliya Grihya S'útra, 10 fasci.	6 4
Piṅgala Chhandah S'útra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Prátiśákhya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Násu, by Chand Bardai, 4 fasci.	2 8
Rájatarangiṇi,	4 4
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Puráṇa Sangraha	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya A'raṇyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chháṇḍogya Upanishad, English, 2 fasci.	1 4
Sáñkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sábhitya Darpana, English, 4 fasci.	2 8
Brahma S'útra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámaṇḍakíya Nítisára, 4 fasci. (Fasc. 1, out of stock.)	2 8
Phámati, 7 fasci.	4 6
Aphorisms of S'ándalya, English, 1 fasci.	0 10
Váyu Puráṇa, 5 fasci.	3 2

ARABIC AND PERSIAN SERIES.

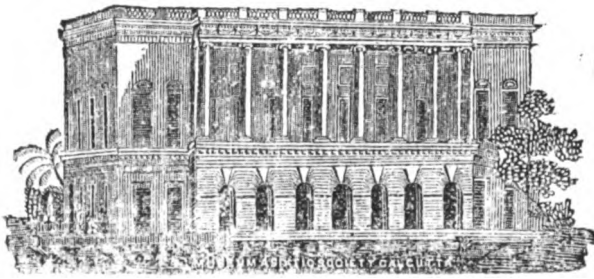
Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Ra.	25	0
Risālah-i Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.)	..	1	4
Fihrist Tūsf, 4 fasci.	3	0
Nukhbat-ul-Fikr,	0	10
Futūh-ul-Shām. Wāqidī, 9 fasci.	5	10
Futūh-ul-Shām, Azadī, 4 fasci.	2	8
Maghāzī of Wāqidī, 6 fasci....	3	2
Isābah, 28 fasci., with supplement,	20	14
Tārikh-i-Fīrūz Shāhī, 7 fasci.	4	6
Tārikh-i-Baiháqī, complete in 9 fasci.	5	10
Muntakhab-ut-Tawārikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9	6
Wis o Rāmīn, 5 fasci.	2	3
Tqbálnámah-i Jahāngirī, complete in 3 fasci.	1	14
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,....	8	2
Pādshāhnámah, 19 fasci., with index,....	11	14
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfī Khān, 19 fasci., with index,	12	12
Ain-i-A'kharī, Persian text, 4to., 22 fasci.	27	8
Ain-i-Akbarī, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,....	12	4
Farhang-Rashidī, 14 fasci., complete,	17	8
Nizāmī's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci, complete,	2	0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20	0
Maāsir-i-'Alamgirī, by Muhammad Saqī, complete 6 fasci, with index,	3	12
Haft Asmān, history of Persian Masnawīs	1	4
'Tabaqāt-i-Nācirī, English translation by Raverty, 10 fasci.	10	0
'Tabaqāt-i-Nācirī, Persian text, 5 fasci.	3	2

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.			
Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each	Rs.	10	0
Do. do. Index,	5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2	0
———— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0
Tibetan Dictionary,	10	0
———— Grammar,....	8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14	0
Itislahāt-i-Sūfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
Jawāmi' ul-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2	0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1	8
'Iuāyah, a Commentary on the Hidāyah, vols. II. IV.,	16	0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös,	1	0
Khazānat-ul-'ilm,	4	0
Sharayat-ul-Islām,	4	0
Ānis-ul-Musharrihin,	3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS.No.1 (Grammar),....	2	0

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA.
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 445.

वायुपुराणम् ।

The Vāyu Purāna:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION.

EDITED BY

RÁJENDRALÁLA MITRA, LL.D., C.I.E.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALICA PRESS.

1880.

सार्धं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजसा ।
 स्वायम्भूवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक् प्रवर्त्तिताः ॥ ६२ ॥
 सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते ।
 क्रिया धर्मश्च ऋसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः ।
 न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानो ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥
 पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथूरक्षाः सुसंहिताः ।
 सिंहात्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्हराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।
 सर्व्वलक्षणसम्पन्ना न्ययोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्ययोधी तौ ऋतौ बाह्व व्यामो न्ययोध उच्यते ।
 वामिनैवोच्छ्रयाद् यस्य सम ऊर्ध्वन्तु देहिनः ।
 समुच्छ्रयपरीणाहो ज्ञेयो न्ययोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्ना गजास्तथा ।
 शप्तातिशयरत्नानि सर्व्वेषाञ्चक्रवर्त्तिनां ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनूरत्रश्च पञ्चमं ।
 केतुर्निधिश्च सप्तैते प्राणहीनाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६९ ॥
 भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथक्षत्रयः ।
 मन्त्राश्च कलभश्चैव प्राणिनः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ ७० ॥
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनां ।
 चतुर्दश विधेयानि सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनां ॥ ७१ ॥

१ सिंहात्तका इति ख० ।

२ न्ययोधादित्यादिः न्ययोधपरिमण्डल इत्यन्तः पाठः ख०, ड० पुस्तकद्वये नास्ति ।

विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्याश्चक्रवर्तिनः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेषु वै ॥ ७२ ॥
 भूतभव्यानि यानीह वर्त्तमानानि यानि च ।
 त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥ ७३ ॥
 भद्राशीमानि तेषां वै भवन्तीह महीक्षिता ।
 अङ्गुतानि च चत्वारि बलं धर्मैः सुखम्वनं ॥ ७४ ॥
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्थो धर्मश्च कामश्च यशो विजय एव च ॥ ७५ ॥
 ऐश्वर्यैषाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव ऋषीन्भिभवन्ति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७६ ॥
 लक्ष्णैश्चापि जायन्ते शरीरस्थैरमानुषैः ।
 केशस्थिता ललाटेऽर्णा जिह्वा चास्यप्रमार्जनी ।
 ताम्प्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साद्योर्धरोमशाः ॥ ७७ ॥
 आजानुवाहवश्चैव जालहस्ता वृषाङ्गिताः ।
 न्यग्रोधपरिणाहाय सिंहस्कन्धाः सुमीहनाः ।
 गजेन्द्रगतयश्चैव महाहनव एव च ॥ ७८ ॥
 पादयोश्चक्रमत्स्यो तु शङ्खपद्मी तु हस्तयोः ।
 पञ्चाशौतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९ ॥
 असङ्गा गतयस्तेषाञ्चतस्रश्चक्रवर्तिना ।
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पातालैः पर्वतेषु च ॥ ८० ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्मैः उच्यते ।
 तदा प्रवर्त्तते धर्मो वर्षाश्चमविभागशः ॥ ८१ ॥

मर्त्यादास्थापनार्थं च दण्डनीतिः प्रवर्तते ।

दृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ह्यरोगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एको वेदंश्चतुष्पादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः ।

त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रियन्ते च क्रमेण तु ।

एष चेतायुगे धर्मस्त्रेतासन्धौ निबोधत ॥ ८४ ॥

चेतायुगस्यभावस्तु सन्ध्यापादेन वर्तते ।

सन्ध्यायां वै स्वभावस्तु युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कथं चेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

पूर्वं स्वायम्भुवे सर्गे यथावत्तद्वीहि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सन्ध्यायां सार्द्धं कृतयुगेन वै ।

कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते चेतायुगे तदा ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७ ॥

सम्भारांस्तांश्च सभृत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ।

एतत् श्रुत्वाऽब्रवीत्सूतः श्रूयतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

ओषधीषु च जातासु प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने ।

प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृह्णाश्रमपुरेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्त्रांश्च संहितां ।

मन्त्रान् संयोजयित्वाथ इहामुचेषु कर्मसु ॥ ९० ॥

तथा विश्वभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसम्भारसम्भृतं ॥ ९१ ॥

१ शंशपायन उवाचेति ८० । वैशम्पायन उवाचेति ८० ।

अथाश्वमेधे वितते समाजगुप्तमर्षयः ।
 यजन्ते पशुभिर्मध्येः हुत्वा (१) सव्यं समागताः ॥ ८२ ॥
 कर्ष्यव्येषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्षणि ।
 सम्प्रगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वथ सत्वरं ॥ ८३ ॥
 परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युर्दुषभेषु च ।
 पालव्येषु च मेषेषु तथा पशुगणेषु वै ॥ ८४ ॥
 इविष्यन्तौ ह्यमाने देवानां देवहोतृभिः ।
 प्राहृतेषु च देवेषु यज्ञभाक्षु महात्मसु ॥ ८५ ॥
 य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु वै ।
 तान्यजन्ते तदा देवाः कक्षादिषु भवन्ति वै ॥ ८६ ॥
 अध्वर्युस्तः प्रैषकाले व्युत्थिता वै महर्षयः ।
 महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
 पप्रक्षुरिन्द्रं सम्भूय कोऽयं यज्ञविधिस्तव ॥ ८७ ॥
 अधर्मी बलवानेष हिंसाधर्मोऽप्यया तव ।
 नेष्टः पशुबधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
 अधर्मी धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।
 नायं धर्मोऽधर्मोऽयं न हि सा धर्मो उच्यते ॥ ८९ ॥
 आगमेन भवान् यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययहेतुना ।
 यज्ञवीजैः सुरश्रेष्ठ येषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥
 शिवर्षपरमं कालसुषितैरप्ररोहिभिः ।
 एष धर्मो महानिन्द्र स्वयम्भुविहितः पुरा ॥ ९०१ ॥

एवं विश्वभृगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तास्वदर्शिभिः ।
 जङ्गमैः स्यावरैर्वेति कौर्येष्टव्यमिहोच्यते ॥ १०२ ॥
 ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।
 सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुद्येस्वरं वसुं ॥ १०३ ॥
 ऋषय जसुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ।
 उत्तानपादे प्रब्रूहि संग्रयं क्षिन्धि नः प्रभो ॥ १०४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलाबलं ।
 वेदशास्त्रमनुष्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ।
 यद्योपदिष्टैर्यष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥
 यष्टव्यं पशुभिर्मधैरथ वीजैः फलेस्तथा ।
 हिंसास्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥
 यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः ।
 हीर्षेण तपसा युक्तैर्दर्शनैस्तारकादिभिः ।
 तत्प्रामाण्यान्मया चीकं तस्मान्मा मन्तुमर्हथ ॥ १०७ ॥
 यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै हिजाः ।
 तदा प्रावर्त्ततां यज्ञो ज्ञान्यथा नोऽनृतं वचः ।
 एवं हृतोत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥
 अधश्च भवनं दृष्ट्वा तमर्धं वाग्यतो भव ।
 मिथ्यावादी नृपो यस्मात् प्रविवेश रसातलं ॥ १०९ ॥
 इत्युक्तमात्रे नृपतिः प्रविवेश रसातलं ।
 ऊर्ध्वचारी वसुर्भूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥
 वसुधातलवासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् ।
 धर्माणां संग्रयक्रेता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तस्मान्न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।
 ब्रह्महारस्य धर्मस्य सूक्ष्माह्रमुपागतिः ॥ ११२ ॥
 तस्मान्न निश्चयादक्तुं धर्मः शक्यस्तु केनचित् ।
 देवानृषीणुपादाय स्वायम्भुवन्मृते मनुं ॥ ११३ ॥
 तस्मान्न हिंसा धर्मस्य हारमुक्तं महर्षिभिः ।
 ऋषिकोटिमहस्त्राणि कर्मभिः स्वैर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तस्मान्न दानं यज्ञं वा प्रशंसन्ति महर्षयः ।
 तुच्छं मूलं फलं शाकमदपात्रं तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५ ॥
 अद्रीहयाप्यलोभस्य दमो भूतदया तपः ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रीशः क्षमा धृतिः ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदहूरासदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्ममन्त्रात्मकी यज्ञस्तपश्चानशनात्मकं ।
 यज्ञेन देवानाप्रीति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासाद्वैराग्यात् प्रेक्षते लयं ।
 ज्ञानात् प्राप्नोति वैकल्यं पश्चैता गतयः क्षताः ॥ ११८ ॥
 एवं विवादः सुमहान् यज्ञस्यासीत् पवर्त्तने ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ११९ ॥
 ततस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्त्म बलेन तु ।
 वमोर्वाक्यमनादृत्य जग्मुस्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 गतेषु देवसङ्घेषु देवा यज्ञमवाप्नुयुः ।
 शून्यन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मक्षमया नृपाः ॥ १२१ ॥

१ नृवसेतं पथं बुधा इति च० ।

प्रियव्रतीत्तानपादौ ध्रुवो मेघातिथिर्वसुः ।
 सुमेधा विरजाश्चैव शङ्खपाद्भुज एव च ।
 प्राचीनवर्हिः पर्जन्यो हविर्षानादयो नृपाः ॥ १२२ ॥
 एते चान्ये च बहवो नृपाः सिद्धा दिवङ्गताः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥
 तस्माद्विशिष्यते यन्नात्तपः सर्वेषु कारणैः ।
 ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥ १२४ ॥
 तस्मान्नात्येति तद्यज्ञं तपोमूलमिदं स्मृतं ।
 यज्ञप्रवर्त्तनं ह्यवमतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सह व्यवर्तत (१) ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्त्तनं नाम
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

१ युगैः सार्धं प्रवर्तत इति अ० ।

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

— 000 —

चतुर्युगास्थानं ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे श्रीशे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
द्वापरादौ प्रजानाम् सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रवर्धति ॥ २ ॥
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
शोभोऽष्टतिर्बाष्पिग्युद्धं तस्वानामविनिश्चयः । ३ ॥
सम्भेदश्चैव वर्षानां कार्याणाञ्चाविनिर्णयः ।
यज्ञीषधेः पशोर्दण्डो मदी दशोऽश्वाऽवस्रं ।
एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्द्वापरे स्मृता ॥ ४ ॥
आद्ये कृते च धर्मोऽस्ति चेतायां सम्प्रपद्यते ।
द्वापरे व्याकुलीभूत्वा प्रवर्धति क्ली युगे ॥ ५ ॥
वर्षानां विपरिध्वंसः संकीर्ष्यते तद्यात्रमः ।
द्वैधसुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतो स्मृतौ ॥ ६ ॥
द्वेषात् श्रुतेः स्मृतेश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ।
अनिश्चयाधिगमनाद्दुर्भ्रतत्वं निगद्यते ।
धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणां ॥ ७ ॥
परस्परविभिन्नैस्तर्ह्येष्टीनां (१) विभ्रमेषु च ।

१ अनामिनि च० ।

अयं धर्मो ह्ययं नेति निश्चयो नाभिगम्यते (१) ॥ ८ ॥
 कारणानाञ्च वैकल्यात् कारणस्याप्यनिश्चयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विमम्भो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 एको वेदश्चतुष्पादस्त्रे तास्त्रिह विधीयते ॥ १० ॥
 संरोधादायुषश्चैव दृश्यते हापरेषु च ।
 वेदव्यासैश्चतुर्धा तु व्यस्यते हापरादिषु ॥ ११ ॥
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
 मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२ ॥
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतर्षिभिः ।
 सामान्याद् वैकृताश्चैव दृष्टिविभ्रमैः क्वचित्क्वचित् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च ।
 अन्ये तु प्रहितास्तीर्थैः कोचित्तान् प्रत्यवस्थिताः ॥ १४ ॥
 हापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नहृत्ताश्चमा हिजाः ।
 एकमाध्वर्यवं पूर्वमासीद्देधं पुनस्ततः ॥ १५ ॥
 सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलन्विदं ।
 आध्वर्यवस्य प्रस्तावैर्वहुधा व्याकुलं कृतं ॥ १६ ॥
 तथैवाथर्व ऋक्साम्नां विकल्पैश्चाप्यसंक्षयैः ।
 व्याकुलं हापरे भिन्ने क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैश्चाप्यसंक्षयाः (२) ।
 हापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कलौ ॥ १८ ॥

१ नाभिगम्यत इति च० ।

२ संक्षयैश्चाप्य संक्षया इति च० ।

तेषां विपर्ययाश्चैव भवन्ति हापरे पुनः !
 अष्टष्टिर्मरणश्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १८ ॥
 बाह्मणः कर्मजैर्दुःखैर्निर्वोदो जायते पुनः ।
 निर्वोदास्त्रायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणाश्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ।
 दोषाणां दर्शनाश्चैव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च (१) मानिनां पूर्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
 अर्धशास्त्रविकल्पश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 ऋतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां ॥ २४ ॥
 जनसा कर्मणा वाचा लक्ष्णाहार्ता प्रसिद्धरति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥ २५ ॥
 लोभोऽधृतिर्विषिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ।
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगी लोभो बधस्तथा ।
 वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामहेषो तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे हे परमायुस्तथा नृणां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसौ हापरस्य तु ।
 तथैव सन्ध्यापादेन अंगस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

द्वापरस्य च वर्षे या तिथ्यस्य तु निबोधत ।
 द्वापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलैरतः ॥ ३० ॥
 हिंसासूयामृतं माया बधश्चैव तपस्विनां ।
 एते स्वभावास्तिथ्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः । ३१ ॥
 एष धर्मः कृतः कृत्स्नी धर्मश्च परिह्रीयते ॥
 मनसा कर्मणा स्तुत्या वार्त्ता सिध्यति वा न वा ॥ ३२ ॥
 कक्षी प्रमारकी रोगः सततं क्षुद्रयानि वै ।
 अनावृष्टिभयं घोरं दर्शनञ्च विपर्ययं ॥ ३३ ॥
 न प्रमाणं मृतेरस्ति तिथे लोकेऽयुगे युगे ।
 गर्भस्थो म्रियते कश्चिद्यौवनस्यस्तथापरः ।
 स्याविरे मध्यकौमारे म्रियन्ते वै कक्षी प्रजाः ॥ ३४ ॥
 अधार्मिकास्वनाचारा मोहकोपात्पतेजसः (१) ।
 अनृतब्रुवश्च सततन्तिथे जायन्ति वै प्रजाः ॥ ३५ ॥
 दुरिष्टैर्दुरधीतेषु दुराचारैर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ ३६ ॥
 हिंसा माया तथेर्था च क्रोधोऽसूयाऽक्षमाऽमृतं ।
 तिथे भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 संक्षोभो जायतेऽत्यथ कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधीयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ।
 उत्पीदन्ति नराश्चैव क्षत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ ३८ ॥
 क्षुद्राणामन्त्ययोनेस्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कक्षी तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥ ३९ ॥

१ अधार्मिकदुराचारास्त्रिकोपात्पतेजस इति अ० ।

राजानः शूद्रभूयिष्ठा (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।
 भ्रूणहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आयुर्मेधा बलं रूपं कुलञ्चैव प्रह्वीयते ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥
 राजवृत्ते स्थिताधीराद्यौरवृत्ताश्च पार्थिवाः ।
 भृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अश्रीलिन्योऽन्नताद्यापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।
 मायामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 स्नापदप्रबलत्वञ्च गवाञ्चैवाप्युपचयः ।
 साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यात्तस्मिन् कलौ युगे ॥ ४४ ॥
 तदा सूक्ष्मे महोदकीं दुर्लभो भोगिनान्तथा (२) ।
 चतुराश्रमश्रैयिष्याद्धर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा ह्यल्पफला देवी भवेद्भूमिर्मह्यीयसी ।
 शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा ह्यैकाहिको धर्मो ह्यपरे यश्च मासिकः ।
 चैतायां वत्सरस्यश्च एकाहादतिरिच्यते ॥ ४७ ॥
 अरक्षितारो हर्षारो बलिभागस्य पार्थिवाः ।
 युगान्ते षु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८ ॥
 अक्षत्रियाश्च राजानो विशः शूद्रोपजीविनः ।
 शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 पतयश्च भविष्यन्ति बहुवोऽस्मिन् कलौ युगे ।
 चित्रवर्षी तदा देवी यदा स्यात् युगक्षयः ॥ ५० ॥

सर्व्वे वाणिजकाश्चापि भविष्यन्त्यधमे युगे ।
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशीलचर्या पाषण्डैर्द्वैधारूपैः समाहृतं ।
 पुरुषाण्यं बहुस्त्रीकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२ ॥
 बहुयाचनको लोको भविष्यति परस्परं ।
 क्रव्यादनः क्रूरवाक्यो नार्जवो नानसूयकः ॥ ५३ ॥
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति ।
 अशङ्का चैव पतिते तद्युगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि मवन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पोदका चाण्यफला भविष्यति वसुन्धरा ।
 गोमारश्चाप्यगोमारः प्रभविष्यन्त्यशासनाः ॥ ५६ ॥
 हर्तारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ।
 कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मात्साहसप्रियाः ॥ ५७ ॥
 प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः (१) ।
 जनघोहशवर्षाश्च प्रजायन्ते युगक्षये ॥ ५८ ॥
 शुक्लदन्ताः (२) जिताक्षाश्च मुग्धाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९ ॥
 सख्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्शनाः ।
 चौराचौरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६० ॥
 ज्ञानकर्म्मण्युपरते लोके निष्क्रियताङ्गते ।
 कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

१ नाडिका इति च० ।

२ शुकदन्ता इति च० ।

सुभिन्नं क्षेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् शुद्धयपीडितान् ॥ ६२ ॥
 दुःखेनाभिष्टुतानाञ्च परमायुः शतं भवेत् ।
 दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ ६३ ॥
 उत्सीदन्ति तथा यज्ञाः केवलाधर्मपीडिताः ।
 कषायिणश्च निर्घ्न्यास्तथा कापालिनश्च ह ॥ ६४ ॥
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे ।
 वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥ ६५ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ ६६ ॥
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ।
 स्त्रीबधं गोबधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं ।
 उपहन्युस्तादाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥
 दुःखप्रचारतोऽस्यायुर्देशोत्सादः सरोगता ।
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ क्षृतं ॥ ६८ ॥
 प्रजा तु भ्रूणहत्यायामथ वै सम्प्रवर्तते ।
 तस्मादायुर्बलं रूपं कलिं प्राप्य प्रह्वीयते ।
 दुःखेनाभिष्टुतानां वै परमायुः शतं नृणां ॥ ६९ ॥
 दृश्यन्ते नाभिमृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।
 उत्सीदन्ते तदा यज्ञाः केवलाधर्मपीडिताः ॥ ७० ॥
 तदा त्वरपेन कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धन्या धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते द्विजसत्तमाः ॥ ७१ ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनस्यकाः ।

नेतायां वार्षिकी धर्मो हापरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कसौ ॥ ७२ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सन्ध्यांशन्तु निबोध मे ।
 युगे युगे तु ह्यीयन्ते त्रींस्त्रोन् पादांश्च सिद्धयः ॥ ७३ ॥
 युगस्वभावात्सन्ध्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः ।
 सन्ध्यास्वभावाच्चांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥
 एवं सन्ध्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 तेषां शास्ता ज्ञसाधूनां भृगूणां निधनोत्पिद्यतः ॥ ७५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रमितिरुच्यते ।
 माधवस्य तु सोऽग्नेः पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ७६ ॥
 सभाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसुधरा ।
 आचकर्ष स वै सेनां सवाजिरथकुञ्जरां ॥ ७७ ॥
 प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 स तदा तैः परित्ततो स्त्रेच्छान् हन्ति सहस्रशः ॥ ७८ ॥
 स हत्वा सर्वगश्चैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।
 पाषण्डान् स ततः सर्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ७९ ॥
 नात्यर्थं धार्मिका ये च तान् सर्वान् हन्ति सर्वशः ।
 वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥ ८० ॥
 सदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यपृष्ठापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥
 तथैव दक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।
 गान्धारान्पारदांश्चैव पञ्चवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥
 तुषारान् वर्धरांशीनान् शूलिकान् दरदान् खंसान् ।

सम्पाकानथ केतांश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ८३ ॥
प्रहृत्तचक्रो बलवान् स्नेच्छानामन्तकहृिभुः ।
अष्टपथः सर्वभूतानां चचाराथ वसुन्धरां ॥ ८४ ॥
माधवस्य तु सोऽग्नेन देवस्य हि विजज्ञिवान् ।
पूर्वजन्मविधिज्ञैश्च प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥
गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।
द्वात्रिंशोऽभ्युदिते वर्षे प्रक्रान्ते विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।
हृत्वा वीर्यावशेषान्तु पृथ्वीं हृदेष कर्मणा ।
परस्परनिमित्तेन कोपेनाकस्मिकेन तु ॥ ८७ ॥
स साधयित्वा वृषलान् प्रायशस्तानधार्मिकान् ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्तः सहानुगः ॥ ८८ ॥^१
ततो व्यतीते तस्मिंस्तु अमाल्ये सत्यसैनिके ।
सक्याथ पार्थिवान् सर्वान् स्नेच्छांश्चैव सहस्रशः ॥ ८९ ॥
तत्र सभ्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
स्थितास्त्रस्यावशिष्टासु प्रजास्त्रिहृ क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
अप्रायश्चास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु वृन्दशः ।
उपहंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
अराजके युगवशात् संशये समुपस्थिते ।
प्रजाम्ना वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२ ॥
व्याकुलाश्च परित्रान्तास्त्रयान्ता दारान् गृह्णाणि च ।
स्वान्प्राणान् समवेक्षन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
नष्टे श्रौते स्मृते धर्मे परस्परहतास्तादा ।

निर्मर्यादा निराक्रन्दा निस्त्रेहा निरपत्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिहता ऋत्विजाः पञ्चविंशकाः ।
 हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषाद्व्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनावृष्टिहताश्चैव वार्त्तासुत्सृज्य दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तास्तामिषेवन्ते हित्वा जमपदान् स्वकान् ॥ ८६ ॥
 सर्जितः मागरान् कूपान् सेवन्ते पर्वतांस्तदा ।
 मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्त्तयन्ति सुदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 घोरवस्त्राजिनधरा निष्पन्ना निष्परिश्रयाः ।
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्करं घोरमास्थिताः ॥ ८८ ॥
 एता काष्ठामनुप्राप्ता अल्पशेषास्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिञ्छुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारणन्तु निर्वेदात् साम्यावस्था विचारणात् ।
 साम्यावस्थासु सम्बोधः सम्बोधाहर्षगीलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।
 अहोरात्रं तदा तासां युगन्तु परिवर्त्तते ॥ ९१ ॥
 विससन्नोद्धमं कृत्वा तासान्तैः सममन्तु तत् ।
 भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्त्तते ॥ ९२ ॥
 प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्तियुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९३ ॥
 तिष्ठन्ति चेह्ये सिद्धाः सुदृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा समर्षयश्चैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९४ ॥

ब्रह्मण्यविशः शूद्रा बीजाद्यं ये स्मृता इह ।
 कसिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्तदाऽभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्षात्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तो द्विधा तु सः ॥ १०६ ॥
 ततस्तेषु क्रियावस्तु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते ।
 श्रौतः स्मार्तः कृतानाम् तु धर्मः सप्तभिर्दर्शितः ॥ १०७ ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात् ।
 मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति सुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥
 सथा दावप्रदग्नेषु दृष्टेष्विह तपे ऋती ।
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु सन्धवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्येह सन्तानस्तु परस्परं ।
 वर्तन्ते ह्यव्यवच्छेदाद् यावन्मन्वन्तरश्चयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्वसं रूपं धर्माधीं काम एव च ।
 युगेष्वेतानि हीयन्ते (१) नीचि पादक्रमिषु तु ॥ १११ ॥
 ससन्ध्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः ।
 इत्येष प्रतिसन्धिर्वः कौर्त्तितस्तु सथा द्विजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रसाधनं ।
 एषा चतुर्युगावृत्तिरासद्वस्त्रात् प्रवर्तते (२) ॥ ११३ ॥
 ब्रह्मण्यस्तदहः प्रोक्तं राक्षिष तावतो स्मृता ।
 अत्रार्जवं जङ्गीभावी भूतानामायुगक्षयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां सञ्चयं स्मृतं ।

१ युगे युगे प्रहोयन् रति च० । २ आसद्वस्त्राद्गुरुवीकृतेति च०, उ० च ।

एषा चतुर्थ्यानाम् गणना द्विकसप्ततिः ।
 क्रमेण परिवृत्ता तु मनीरन्तरसुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थ्युगे तद्यैकस्मिन् भवतीह यथाश्रुतं ।
 तथा चाग्रेषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्गं सर्गं यथा भेदा उत्पद्यन्ते तद्यैव तु ।
 पञ्चविंशत्यदिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुगैः सार्धं भवति समस्तक्षणाः ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामितदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिरप्रवृत्तानि युगस्रभावात् ।
 तथा न सग्नित्ति जीवसोकः
 चयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तद्वच्च तर्काः कार्यो विज्ञानता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२१ ॥
 मन्वन्तरेण चैकोन सख्यांश्वेवान्तरदि वै ।
 व्याख्यातानि विजानीध्वं कल्पे कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्मृत ।
 देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेष्वराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्षान्त्रमाषान्मु प्रविभागी युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगस्रभावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्षाश्रमविभागश्च युगानि युगसिद्धये ॥ १२५ ॥

अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गत्रिविधत ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च स्थितिं तच्छ्रे युगेष्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्युगाख्यानं
नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथीनषष्ट्यध्यायः ।

—:०:—

ऋषिलक्षणम् ।

सूत उवाच । युगेषु यास्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत ।
आसुरी सर्पगोपक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ।
यस्मिन् युगे च सम्भूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥
पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
युगमात्रम् जीवन्ति ऋते मृत्युन्वधेन ते ॥ २ ॥
मानुषाणां पशूनाञ्च पक्षिणां स्याधरैः सह ।
तेषामायुः परिक्रान्तं युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३ ॥
अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।
परमायुः शतन्वितस्मानुष्याणां कलौ स्मृतं ॥ ४ ॥
देवासुरप्रमाणात् सप्तसप्ताङ्गुलं ऋसत् ।
अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरं ॥ ५ ॥
देवासुरप्रमाणन्तदुच्छ्रायं कलिजैः स्मृतं ।
चत्वारस्राप्यशीतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतं ॥ ६ ॥
स्त्रेनाङ्गुलप्रमाणेन ऊर्ध्वमापादमस्तकं ।
इत्येष मानुषोत्सेधो ऋसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥
सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागतेष्विह ।
स्त्रेनाङ्गुलप्रमाणेन अष्टतालः स्मृती नरः ॥ ८ ॥

आपादतो मस्तकन्तु नवताक्षी भवेत्तु यः ।
 संहताजानुवाहस्तु, स सुरैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥
 गवाश्वहस्तिनाश्वैव महिषस्त्रावरात्मना ।
 क्क्षीरैतेन योगेन क्रासुष्ठी युगे युगे ॥ १० ॥
 षट्सप्तत्यङ्गुलीश्लेधः पशूनां ककुदस्तु वै ।
 अङ्गुलाष्टमं पूर्णसुत्सेधः करिषां स्मृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रान्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना ।
 पञ्चाशतं हथानाश्च उत्सेधः शास्त्रिणां स्मृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ।
 तज्जन्तुस्तु, देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् (१) ॥ १३ ॥
 बुध्वातिशययुक्तश्च देवानां कायसुष्यते ।
 देवानतिशयश्चैव मानुषं कायसुष्यते ॥ १४ ॥
 इत्येते वै परिक्लाग्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पशूनां पक्षिणाश्चैव स्त्रावराणां निबोधत ॥ १५ ॥
 गावो ज्ञाना महिषोऽश्वो हस्तिनः पक्षिणो नगाः ।
 उपयुक्ताः क्लियास्तेते यन्नियास्त्रिह सर्वशः ॥ १६ ॥
 देवस्त्रानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।
 अथाशयोपभोगास्तु, देवानां श्मभमूर्त्तयः ॥ १७ ॥
 तेषां रूपानुरूपैस्त्रैः प्रमाचैस्त्राण्डजङ्गमैः ।
 मनीषैस्तत्त्वभावजैः सुखिनीं क्षुपपेदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि अतः साधूस्तत्रैव च ।

१ इत्यनेऽन्वयदर्शनादिति ५०, ५० च ।

सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तादृशी ये भवन्त्यत ।
 सायुष्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १८ ॥
 दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्यन्ति न ह्वयन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥ २० ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
 ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्ब्रह्मजातयः ॥ २१ ॥
 वर्षाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गगोमुखचारिणः ।
 श्रौतस्मृतस्य धर्मस्य ज्ञानाधर्मः स उच्यते ॥ २२ ॥
 विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारौ गुरोर्हितः ।
 क्रियायां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुवच्यते ॥ २३ ॥
 साधनात्तपसोऽरख्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
 यतमानो यतिः साधुः स्मृती योगस्य साधनात् ॥ २४ ॥
 एवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारौ च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५ ॥
 न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
 अयन्धर्मो ह्ययं नेति ह्रुवन्तोऽभिन्नदर्शनाः ॥ २६ ॥
 धर्माधर्माविह प्रीक्षी शब्दावेती क्रियात्मकी ।
 कुशलाकुशलं कर्म धर्माधर्माविति स्मृती ॥ २७ ॥
 धारणा धृतिरित्यर्थाहातीर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अधाराणोऽमहस्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८ ॥
 अत्रेष्टप्रापका धर्मा आचार्यैरुपदिश्यते ।
 वृथा ह्यसौक्षुपाच्चैव आत्मवन्ती ह्यदभक्ताः ।
 सम्यग्बिनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान्यमैः सन्नियमैर्युतः ॥ १० ॥
 पूर्व्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं समर्षयोऽब्रुवन् ।
 ऋषो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥ ११ ॥
 मन्वन्तरस्मातीतस्य स्मृत्वाचारं पुनर्जगौ ।
 तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः ॥ १२ ॥
 स एष द्वित्रिधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते ।
 शेषशब्दात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्षते ॥ १३ ॥
 मन्वन्तरेषु ग्रे शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
 मनुः समर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात् ।
 धर्मार्थं ये च शिष्टा वै याथातथ्यं प्रचक्षते ॥ १४ ॥
 मन्वाद्यस्य ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ १५ ॥
 जयौ वार्ता दण्डनीतिरिण्या वर्णाश्रमास्तथा ।
 शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्व्वः पूर्व्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शास्त्रतः ॥ १६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽस्त्रोभो विद्येज्याप्रजनो दया ।
 अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ १७ ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः समर्षयश्च वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ १८ ॥
 विज्ञेयः अश्वात् श्रौतः स्मरणात् स्मार्तं उच्यते ।
 इत्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
 प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्षणं ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणं ॥ ४० ॥
 ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुवीरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥
 पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानाञ्च संगीगा योग उच्यते ॥ ४२ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाह्विताय च ।
 समा प्रवर्त्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥ ४३ ॥
 आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रुशेद्यो न हन्ति वा ।
 वाङ्मनःकर्म्मभिः क्षान्तिस्त्रितिक्षेपा क्षमा स्मृता ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानाञ्च मृतसु च ।
 परस्त्रानामनादानमलीभ इह कीर्त्तते ॥ ४५ ॥
 मैथुनस्यासमाचारो ह्यचिन्तनमकल्पनं ।
 निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तद्विद्वं दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या सम्प्रवर्तन्ते शमस्यैतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्दग्दिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतञ्च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं त्रिविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमं ।
 तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः सविभागस्तु बन्धुषु ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्षाश्रमात्मकः ।
 श्रिष्टाचाराविरुद्धस्य धर्मः सत्त्वाद्युसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अप्रवेष्टो ज्ञानिष्टेषु तद्येष्टानभिनन्दनं ।
 प्रीतितापविवादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२ ॥
 सश्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह ।
 कुमसाङ्गुमसानाञ्च प्रहायं त्याग उच्यते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकारोऽस्मिन्नऽचेतने ।
 चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यङ्गानाम्नु धर्मस्य इत्येतन्नचयं स्मृतं ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्धर्मन्वन्तरस्य यः ।
 इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।
 प्रतिमन्वन्तरश्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 ऋषो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतं ।
 आभूतसंप्रवस्यापि वर्ण्यकं शतरुद्रियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्हीनं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्प्रवर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं शुचस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ५८ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति वै ।
 प्रवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं चतुर्विधं ।
 एवं मन्त्रगुणानाञ्च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९ ॥
 अथर्व्यशुषां साम्नां वेदेष्विह पृथक् पृथक् ।
 ऋषीचान्तप्यतामन्तपः परमदुश्चरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह ।
 परितोषाङ्गयाद् दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥
 ऋषीणान्तपःकार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
 ऋषीणां यदृषित्वं हि तदृष्यामीह लक्षणैः ॥ ६२ ॥
 अतीतानागतानान्तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
 अतःस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवं ॥ ६३ ॥
 गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसम्प्रलये तदा ।
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तयोर्थ्यथा ॥ ६४ ॥
 अबुद्धिपूर्वकं तद्दे चेतनार्थं प्रवर्त्तते ।
 तेन ह्यबुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितं ॥ ६५ ॥
 वर्त्तते च यथा तो तु यथा मत्स्योदके सभे ।
 चेतनाधिष्ठितस्तत्त्वं प्रवर्त्तति गुणात्मना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते ।
 विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थैर्ऽर्थित्वात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।
 संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्रमेण महदादयः ॥ ६८ ॥
 महतश्चाप्यहङ्कारस्तस्माद्भूतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्त्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यद्योदमुकस्तुट्गूर्धमेककालं प्रवर्त्तते ।
 तथा विवृत्तः क्षेपत्रः कालेनेकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

१ अविभावे त्विति ७०, ८० च । २ प्रवर्त्तत इति च० ।

३ कालेनेतेनेति ७०, ८० च ।

यथान्धकारे खद्योतः सहसा सम्प्रदृश्यते ।
 तथा विद्वत्तो ह्यव्यक्तात् खद्योत इव चीत्स्वनः (५) ॥७१॥
 स महान् सशरीरस्तु यत्रैवाग्ने व्यवस्थितः ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान् हारशालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥
 महांस्तु तमसः पारे वैलक्षण्याद्विभाव्यते ।
 तत्रैव संस्थितो विद्वान्स्तमगोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 बुद्धिर्विवर्त्तमानस्य पादुर्भूता चतुर्विधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्म्येति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥
 सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सशरीरस्य वैवर्त्थात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥
 अत्र श्रेते च यत्पुण्यां क्षेत्रज्ञानमथापि वा ।
 पुरीशत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥
 क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यस्माद् बुद्ध्या तु श्रेते ह तस्माद् बोधात्मकः स वै ।
 संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥
 एवं निवृत्तिः क्षेत्रज्ञा क्षेत्रज्ञेनाभिसंज्ञिता ।
 क्षेत्रज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८ ॥
 ऋषीत्येष गतो धातुः श्रुतो सत्ये तपस्यस्य ।
 एतस्मिन्नियते तस्मिन्त्रिभ्यो स ऋषिः श्रुतः ॥ ७९ ॥
 निवृत्तिसमकालम् बुद्ध्याऽव्यक्तऋषिः स्वयम् ।
 परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः श्रुतः ॥ ८० ॥
 गत्यर्थादृषतेर्ज्ञातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।

यस्माद्देव स्वयम्भूतस्तस्माच्चामर्षिता कृता ।
 ईश्वराः स्वयमुक्ता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्माच्च हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
 यस्माऽऽवृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्व्वतो गुणैः ।
 तस्मान्महर्षयः प्रीक्ता बुधेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरसाद्य ते ।
 अहङ्कारं तमथैव त्यक्त्वा च ऋषिताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात् ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 ऋषिपुत्रा ऋषीकाम् मैथुनाद्गर्भसम्भवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माच्चापि च सत्यञ्च ऋषन्ते ते महोजनः ।
 सत्यर्षयस्तस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 ऋषीणाञ्च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।
 ऋषन्ति वै श्रुतं यस्माद्दिशिषांश्चैव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अव्यक्तात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानसुख्यते ।
 इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥
 भृगुर्मरीचिरत्रिष अङ्कुराः पुलहः क्रतुः ।
 मनुदंभी वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ।
 ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमोश्वराः ॥ ८८ ॥
 प्रवर्त्तन्ते ऋषेर्थस्मान्महान्तस्मान्महर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्वेते ऋषयस्ताम्रिबोधत ॥ ८९ ॥
 काव्यो ब्रह्मस्यतिथैव कश्यपसोशनास्तथा ।

उतथो वामदेवस्य अपोव्यथैश्वर्यस्तथा ॥ ८० ॥
 कर्दमो विश्वाः शक्तिर्वास्त्रिस्त्रिस्तथा धराः (१) ।
 इत्येते ऋषयः प्रोक्त्वा ज्ञानतो ऋषिताङ्गताः ॥ ८१ ॥
 ऋषिपुत्रान्ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नास्त्रिवोधत ।
 वत्सरो नमस्कृत्यैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥
 बृहदुत्थः शरदांस्य अगस्त्यस्योसिजस्तथा (२) ।
 ऋषिर्दीर्घतमासैव बृहदुक्थः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजस्यवाः सुवित्तस्य सुवाग्धेवपरायणः ।
 दधीचः शङ्खसांसैव राजा वैश्वचस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्त्वास्तौ सत्यादृषिताङ्गताः ॥ ८४ ॥
 ईश्वरा ऋषिकासैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः ।
 एते मन्त्रज्ञतः सर्वे कर्त्तव्यशस्त्रास्त्रिवोधत ॥ ८५ ॥
 शृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधीचो ज्ञानवानपि ।
 श्रीर्वोऽथ जमदग्निश्च विद्ः सारस्वतस्तथा ॥ ८६ ॥
 अद्भिवेचः (३) श्वरूपस्य वीतहृद्यः (४) सुमेधसः ।
 वैश्वः पृथुर्दिवोदासः प्रख्यारो मन्त्रमात्मभः ।
 एकोनविंशदित्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अङ्गिरा वेधसस्यैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 तथाऽस्यतस्तथा गार्ग्यः श्रेणी संज्ञतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 पुरुकुण्डोऽथ मान्धाता अम्बरीषस्तथैव च ।

१ तथा वरा इति च० । २ चमत्कारशोभितकवेति च० ।

३ चाद्भिवेच इति उ० । चार्जिरेव इति च० ।

४ नीलचोच इति च० । ५ संज्ञतिरेव चेति उ० । सप्ततिरेव चेति च० ।

आहार्योऽवाजमौटश्च ऋषभो वल्लिरेव च ॥ ८८ ॥
 पृषदशो विरूपश्च कपवस्यै वाद्य सुद्वलः ।
 युवनाश्रः पीडकुलः स्रसदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥
 उतप्यश्च भरहाजस्तथा वाजश्रवा अपि ।
 आयाप्यश्च सुवित्तश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१ ॥
 श्रीगजो वृहदुक्षश्च ऋषिदीर्घतपास्तथा ।
 कक्षीवांश्च चयस्त्रिंशत् स्मृता चङ्गिरसो चराः ।
 एते मन्त्रज्ञतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥ १०२ ॥
 काश्यपश्चैव वक्षारो विभ्रमो रैभ्य एव च ।
 असितो देवस्तथैव षष्ठेते ब्रह्मवादिनः ॥ १०३ ॥
 अभिरश्मिसनश्चैव श्यामावांश्चाश्च निष्ठुरः ।
 वल्गूतको मुनिर्हीमांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
 इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः । ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः ।
 चतुर्षु ब्रह्मप्रमतिः पञ्चमस्तु भरहसुः ॥ १०५ ॥
 षष्ठस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
 सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ वृहस्पतिः ।
 दशमस्तु भरहाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्तारो विधर्मध्वंसकारिणः ।
 अथश्च ब्रह्मणश्चै तद्विहितं सर्व्वशास्त्रिणां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितेः स्मृतो धातोर्यन्निहन्त्यदितम्यरैः ।
 अथ वार्धपरिप्राप्तेर्हि नोतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं ब्रूयादावधार्थस्यावधारणं ।

निन्दान्तामाहुराचार्या यद्दीवान्निन्द्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाच्छंसतेर्धातोः प्रशंसा गुणवत्तया ।
 इदम्विदमिदमेदमित्यनिचित्य संग्रयः ॥ ११० ॥
 इदमेव विधातव्यमित्ययं विधिरुच्यते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वादुभयाः परकृतिः स्थिता ॥ १११ ॥
 यो ह्यत्यन्ततरोक्तस्य पुराकल्पः स उच्यते ।
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥
 मन्त्रब्राह्मणकल्पेस्तु निगमैः शुद्धविस्तरैः ।
 अनिचित्य कृतामाहुर्व्यवधारणकल्पनां ॥ ११३ ॥
 यथा ह्यीदन्तथा तद्दे इदं वापि तथैव तत् ।
 इत्येव ह्युपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ ११४ ॥
 इतेरतद् ब्राह्मणस्यादौ विहितं सप्तषण्मुधैः ।
 तस्य तद्वृत्तिरुद्दिष्टा व्याख्याप्यनुपदं द्विजैः ॥ ११५ ॥
 मन्त्राणां कल्पनस्यैव विधिदृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्राह्मणोऽवनात् ॥ ११६ ॥
 अस्पाचरमसन्दित्थं सारवद्विस्तृतीमुखं ।
 अस्तोभसनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिसप्तचरं
 नामीनषष्ट्यध्यायः ।

अथ षष्ठ्याध्यायः ।

—:0:—

महास्थानतीर्थवर्णनम् ।

ऋषय ऊचुः । ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सूतमाहुः सुदुस्तरं ।
कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तन्नो ब्रूहि महामते ॥ १ ॥
सूत उवाच । हापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ।
ब्रह्मा मनुमुवाचेदन्तर्हृदिष्ये महामते ॥ २ ॥
परिवृत्ते युगे तात स्वसपवीर्या द्विजातयः ।
संहत्ता युगदोषेण सर्वे चैव यथाक्रमं ॥ ३ ॥
भ्रश्यमानं युगवशादल्पशिष्टं हि दृश्यते ।
दशसाहस्रभागेन ह्यवशिष्टं कृतादिदं ॥ ४ ॥
षीर्यं तेजो बलं वाक्यं सर्वं चैव प्रणश्यति ।
वेदवेदा हि कार्याः स्युर्माभूद्देविनाशनं ॥ ५ ॥
वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति ।
यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६ ॥
आद्यो वेदचतुष्पादः शतसाहस्रसंज्ञितः ।
पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः ।
वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ ८ ॥
ब्रह्मणो वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया ।
तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

[६५]

मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकरूपनं ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षं वै तन्निबोधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे कृतो व्यासः पाराशर्यः परन्तपः ।
 हेपायन इति ख्यातो विष्णोरंगः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् वेदं व्यस्तुं प्रचक्रमे ।
 अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षयं ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदत्रावकं पैलञ्जयाह विधिवद्विजं ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थत्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्च पिसत्तमं ॥ १५ ॥
 इति द्वासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 मासैव प्रतिजग्राह भगवानौश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 एकं प्रासीद्यजुर्वेदस्तश्चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
 चतुर्धा त्रिमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकरूपयत् ॥ १७ ॥
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हीनं तथैव च ।
 उद्गात्रं सामभिसक्ते ब्रह्मत्वश्चाप्यथर्वभिः ।
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकरूपयत् ।
 होतृकं करुपते तेन यज्ञवाहं जगद्वितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदश्च तेनीद्गात्रमरोचयत् ।
 राजसूयथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २० ॥

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कुलकर्ण्यभिः ।
 पुराणसंहिताश्चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमथायुजत् ।
 युक्तानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥
 पदानामुन्नतत्वाच्च यजूंषि विषमाणि वै ।
 स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारंगैः ।
 प्रयुज्यते ह्यश्वमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
 ऋचो गृहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
 द्विःकृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामद्दत्तप्रभुः ॥ २४ ॥
 इन्द्रप्रमत्तये चैकां द्वितीयां वाष्कलाय च ।
 चतस्रः संहिताः कृत्वा वाष्कलिर्द्विजसत्तमः ।
 शिष्यानध्यापयामास शुश्रूषाभिरतान् द्वितान् ॥ २५ ॥
 बीधन्तु प्रथमां शाखां द्वितीयां मग्निमाठरं ।
 पाराशरं तृतीयां तु याज्ञवल्क्यमथापराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।
 अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥
 सत्यस्रवसमग्रान्तु पुत्रं स तु महायशाः ।
 सत्यस्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद् द्विजः ॥ २८ ॥
 सोऽपि सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्द्विभुः ।
 सत्यत्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥
 अभवंस्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहीजसः ।
 सत्यत्रियस्तु, विद्वांसः शास्त्रयज्ञतत्पराः ॥ ३० ॥
 शाकन्थः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो रथान्तरः ।

वाष्कलिख भरद्वाज इतिशाखाप्रवर्तकाः ॥ ३१ ॥
 देवमित्रस्तु शाकल्यो ज्ञानाङ्घ्रारगर्वितः ।
 जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमद्विजः ॥ ३२ ॥
 ग्रांगपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगमस्तु मुनिर्ज्ञानगर्वितः ।
 जनकस्याश्वमेधेन कथं वादी बभूव ह ॥ ३३ ॥
 किमर्थंश्चाभवद्वादः केन सार्धमद्यापि वा ।
 सर्वमेतदयथाहत्तमाचक्ष विदितस्तव ।
 ऋषीषाम्नु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 सतउवाच । जनकस्याश्वमेधे तु महानासौत्समागमः ।
 ऋषीषाम्नु सहस्राणि तत्राजसुरनेकशः ।
 राजर्षेर्जनकस्याथ तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥
 आगतान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा जिज्ञासास्याभवत्ततः ।
 को त्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं ते निखयो भवेत् ।
 इति निश्चित्य मनसा बुधिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥
 गवां सहस्रमादाय सुवर्चमधिकं ततः ।
 ग्रामान् रत्नानि दासांश्च (२) सुनीन् प्राङ् नराधिपः ।
 सर्वानहं प्रपन्नोऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥ ३७ ॥
 यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।
 तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा सुनयस्ति श्रुतिचमाः ।
 दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृद्ध्या जिष्टुक्षवः ।

१ वैशम्पायन उवाचेति अ० ।

२ ग्राम्यान् दासोत्तमांश्चेति अ० ।

अहयास्रक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदोख्यताः ॥ १८ ॥
 मनसा गतवित्तास्तो ममेदं धनमित्युत ।
 ममैवैतन्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विकल्प्यते ।
 इत्येवं धनदोषेण वार्दासक्रुरनेकशः ॥ १० ॥
 तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मवित्तमः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मण्योऽङ्गात् समुत्पन्नो वाक्यं प्रीवाच सुस्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृह्णाण भी ॥ ४२ ॥
 नयस्व च गृहं वत्स ममैतन्नात्र संशयः ।
 सर्ववेदेष्वहं वक्ता नान्यः कश्चित्, मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्ययतु माऽचिरं ॥ ४३ ॥
 ततो ब्रह्मार्णवः श्रुत्वाः समुद्र इव संप्लवे ।
 तानुवाच ततः स्वस्यो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ॥ ४४ ॥
 क्रोधं माकार्षुर्विहासो भवन्तः सत्यवादिनः ।
 वदामहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ४५ ॥
 ततोऽभ्युपागमं स्तोत्रं वादा जग्मुरनेकशः ।
 सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसम्भवैः ॥ ४६ ॥
 लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरसङ्कताः ।
 शापीत्तमगुणैर्युक्ता नृपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवंस्तत्र धनहेतीर्महात्मनां ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्त्रैकतः सर्वे याज्ञवल्क्यस्तथैकतः ।

सर्वे ते सुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमयाहुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः ।
 शाकल्यमिति होवाच वादकर्तारमञ्जसा ॥ ४९ ॥
 साकल्य वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे ।
 पूर्णस्व' जङ्गमानेन वाताध्मातो यथा हृतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्रास्यक्षीचनः ।
 प्रोवाच याज्ञवल्क्यं तं पुरुषं सुनिसन्निधौ ॥ ५१ ॥
 त्वमस्मांस्त्वप्यवत्स्वक्ता तथैवेमान् द्विजोत्तमान् ।
 विद्याधनं महासारं स्वयंभाषं जिष्टुषसि ॥ ५२ ॥
 शाकल्येनैवमुक्तः स्यात्प्राज्ञवल्क्याः समब्रवीत् ।
 ब्रह्मिष्ठानां वक्तुं विद्धि विद्यातत्त्वार्थदर्शनं ॥ ५३ ॥
 कामसार्थेन सम्ब्रह्मस्तेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रश्नधना विप्राः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्यशैलोऽस्य राजर्षेस्तस्माच्चौतं धनं मया ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
 याज्ञवल्क्यमघोवाच कामप्रश्नार्थमहचः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान् कामप्रश्नान् यथार्थतः ।
 ततः समभवद्वाद्स्तयोर्ब्रह्मविदोर्ब्रह्महान् ॥ ५६ ॥
 साधं प्रश्नसहस्रान्तु साकल्यस्तम चूपुदत् ।
 याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वान् ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७ ॥
 शाकल्ये चापि निर्वादे याज्ञवल्क्यस्तमब्रवीत् ।
 प्रश्नमेकं ममापि त्वं वद शाकल्य कामिकं ।

शापः पत्नीऽस्य वादस्य अभवन् मृत्युमाव्रजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सन्निहितं प्रश्नं याज्ञवल्क्यान धीमता ।
 शाकल्यस्तमविज्ञाय सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं मृतः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादश्च सुमहानासीत्तेषां धनार्थिभिः ।
 ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यास्य चैव हि ॥ ६० ॥
 सर्वैः पृष्टास्तु सम्प्रश्नान्गतशोऽथ सहस्रशः ।
 व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्नसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्ण्य यगो विख्याप्य चात्मनः ।
 जगाम वै गृहं स्वस्थः शिष्यैः परिष्ठतो वशी ॥ ६२ ॥
 देवमिषस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत्त्रिंशत् अभवन् पञ्च मुद्गलो गोलकस्तथा ।
 खालीयश्च तथा मत्स्यः शैगिरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितास्त्रिंशः शाकपूर्वंपरधीतरः (१) ।
 निरुक्तञ्च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केतवी दालकिस्तथा ।
 धर्मशर्मा देवशर्मा सर्व्वे व्रतधरा द्विजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्ये तु मृते सर्व्वे ब्रह्मघ्नास्ते बभूवुरे ।
 तदा चिन्तां परां प्राप्य गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे ।

तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ ६८ ॥
 द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वालुकेश्वरं ।
 एकादश तथा रुद्रान् वायुपुत्रं विशेषतः ।
 कृष्णे च तुष्टये ज्ञात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९ ॥
 सर्व्वे शीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं ससुपागताः ।
 ज्ञानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 सत्तरेश्वरं नमस्कृत्य वाङ्मवानीं प्रसादतः ।
 सर्व्वे पापविनिर्मुक्ता गतास्ते सूर्य्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं ।
 वायोः पुरं पवित्रञ्च वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अज्ञानागर्भसम्भूतहनुमान् पवनात्मजः ।
 यदा जातो महादेवहनुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना ॥ ७३ ॥
 जर्ष्यां जातास्तु ये शुद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 वृष्यथं ब्रह्मयज्ञार्थं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् ।
 गोध्री वापि कृतध्री वा सुरापी गुरुतपपगः ।
 वाङ्मादित्यं नमस्कृत्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महास्थानतीर्थवर्णनं
 नाम षष्ठ्याध्यायः ।

अथैकषष्टऽध्यायः ।

—:०:—

प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं ।

ऋषय जपुः । भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गालकिः सात्वतिश्चाथ ।

धीमान् शतषलाकश्च नैगमश्च द्विजोत्तमः ॥ १ ॥

वाष्कलिश्च भरद्वाजस्त्रिभुवः प्रोवाच संहिताः ।

रथीतरो निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थकं ॥ २ ॥

त्रयस्तस्याभवन् शिष्या महात्मानो गुणान्विताः ।

धीमान्मन्दायनीयश्च पन्नगारिश्च बुद्धिमान् ।

दृतीयश्चार्यवस्तु च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥

वीतरागा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।

इत्येते बह्वृचा प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्त्तिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनगोत्रोऽसौ यत्सुर्वेदं व्यकल्पयत् ।

षड्गीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजुषां शुभाः ॥ ५ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगद्भुक्ते विधानतः ।

एकस्तत्र परित्यक्ती याज्ञवल्क्यो महातपाः ।

षड्गीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥

सर्वेषामिव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे शुभे ॥ ७ ॥

उदीच्या मध्यदेशाय प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः ।

श्यामायनिरुदीच्यानां प्रधानः सम्बभूव ह ॥ ८ ॥

[६६]

मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमः स्तुतः ।
 चालस्विरादिः प्राच्यानाम्नयोदश्यादयस्तु(१)ते ॥ ९ ॥
 इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजाः ।
 ऋषयस्तादृचः श्रुत्वा सृतं जिज्ञासवोऽसुवन् ॥ १० ॥
 चरकाध्वर्थवः केन कारणं ब्रूहि तत्त्वतः ।
 किञ्चीर्षं कस्य हेतोश्च वाचकत्वञ्च भेजिरे ।
 इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ११ ॥
 सृत उवाच । कार्यमासीद्विषीणाञ्च किञ्चिद् ब्राह्मणसप्तमाः ।
 गिरुष्टं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्वितं ॥ १२ ॥
 यो नोऽत्र सतरात्रेषु ताराष्के द्विजसप्तमाः ।
 स कुर्व्याद् ब्रह्मबर्धा वै समयो नः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः ।
 प्रययुः सतरात्रेषु यत्र सन्धिः कृतोऽभवत् ॥ १४ ॥
 ब्राह्मणानाम्नु वचनाद् ब्रह्मबर्धाश्चकार सः ।
 शिष्यानद्य समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मबर्धाश्चरध्वं वै मत्कृते द्विजसप्तमाः ।
 सर्वे यूयं समागम्य ब्रूत मे तद्वितं वचः ॥ १६ ॥
 याज्ञवल्क्य उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्वमे ।
 बलक्षीर्यापयिष्यामि तपसा स्वेन भावितः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तस्ततः क्रुषी याज्ञवल्क्यामथान्वीत् ।
 उवाच यस्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ १८ ॥

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः ।
 रुधिरेष तथाक्तानि छदित्वा ब्रह्मविश्वभः ॥ १८ ॥
 ततः स ध्यानमास्थाय सूर्यमारोधयद् द्विजाः ।
 सूर्यब्रह्म यदुच्छिन्नं(१) खण्डत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्मूर्च्छं यजूंष्यादित्यमण्डलं ।
 तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरतीये ।
 अश्वरूपाय मार्त्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ॥
 यजूंष्यऽधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैस्त्रीर्षा चरणाचरकाः स्मृताः ।
 वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः । २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्ताम्रिबीधत ।
 याज्ञवल्क्याय शिष्यास्ते कण्ववैधेयगालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनश्च प्रापेयी विदिग्धद्याप्य सहस्रः ।
 तान्प्रायश्च वात्स्यश्च तथा गालवशैषिरी ।
 षाटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमेकाधिकं कृतञ्च यजुषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः ।
 सुमन्तुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

१ तत् सूर्यब्रह्म-चन्द्रिमिति उ० ।

स सहस्रमधीत्याशु सुकर्माप्यथ संहिताः ।
 ग्रीवाचाथ सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८ ॥
 अनध्यायेष्वधीयानांस्तान् जघान यतक्रतुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९ ॥
 क्रुधं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्यीं शिष्यावनलवर्चसी ॥ ३० ॥
 अधीयानो महाप्राप्नो सहस्रं संहितावभो ।
 एतौ सुरो महाभागो मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा वासवः श्रीमान् सुकर्माथं यशस्विनं ।
 शान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा तन्नैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य शिष्यो भवेद्भीमान् पीष्यन्ती द्विजसत्तमाः ।
 द्विरण्यनाभः कौशिको द्वितीयोऽभूत्पराधिपः ॥ ३३ ॥
 अध्यापयत्तु पीष्यन्ती सहस्रार्दन्तु संहिताः ।
 तेनान्योदीष्यसामान्याः शिष्याः पीष्यन्निनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 यतामि पञ्च कौशिक्यः संहितानाञ्च वीर्यवान् ।
 शिष्या द्विरण्यनाभस्य अतास्ते प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥
 लोकांश्ची कुधुमिषैव कुशोती साङ्गलिस्तथा ।
 पीष्यन्निशिष्याद्यत्वारस्तेषां भेदान्विबोधत ॥ ३६ ॥
 राणायनीयः सहितण्डिपुत्र-
 स्तस्मादन्यो मूलचारौ सुविद्वान् ।
 सकतिपुत्रः सहस्रात्यपुत्र
 एतान् भेदान्वित्त लोकाक्षिपस्तु ॥ ३७ ॥
 नयस्तु कुधुमिः पुत्रा घोरसो रसपासरः ।

भागवत्सिद्ध तेजस्वी त्रिविधाः कौषुमाः स्मृताः ॥ १८ ॥

शौरिद्युः ऋद्धिपत्रश्च द्वावेतो चरितव्रतो ।

राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदी ॥ १९ ॥

प्रोवाच संहिताम्बिकः ऋद्धिपुत्रो महातपाः ।

चैलः प्राचीनयोगश्च सुरालश्च द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥

प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्यस्तु कौषुमः ।

आसुरायणवैशाख्यो वेदवृद्धपरायणो ॥ ४१ ॥

प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांस पतञ्जलिः ।

कौषुमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य षट्स्मृताः ।

लाङ्गलिः शालिहोत्रश्च षट्षट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥

भालकिः कामहानिश्च क्षेमिनिर्लीमगायिनः ।

कण्डुश्च कौहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ।

एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता येः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥

ततो हिरण्यनाभस्य कतशिष्यो नृपात्मजः ।

सोऽकारोश्च चतुर्विंशत्संहिताः द्विपदा वरः ।

प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ ४४ ॥

राड्श्च महवीर्यश्च पञ्चमो वाहिनस्तथा ।

तालकः पाण्डुश्चैव कालिको राजिकस्तथा ।

गौतमश्चाजवस्तश्च सोमराजाऽपतेस्ततः ॥ ४५ ॥

पृष्टन्नः परित्ताष्टश्च उल्लूखलक एव च ।

यवीयसश्च वैशालो श्रुत्तुलीयश्च कौशिकः ॥ ४६ ॥

सालिमञ्जरिसत्यश्च कापीयः कानिकश्च यः ।

पराशरश्च धर्मात्मा इति क्रान्तास्तु सामगैः ॥ ४७ ॥

सामगानान्तु सर्वेषां ऋष्टी द्वी तु प्रकीर्त्तिती ।
 पोथजिष्य कृतिश्चैव संहितानां विकल्पकी ॥ ४८ ॥
 अथर्वाणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरददद्विजाः ।
 कवन्वाय पुनः कृत्स्नं स च विद्यायथाक्रमं ॥ ४९ ॥
 कवन्वस्तु द्विधा कृत्वा पथ्यायैकम्पुनर्ददौ ।
 द्वितीयं वेदस्मर्गाय स चतुर्थाऽकरोत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च ।
 शौक्लायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ।
 वेदस्मर्गश्च चत्वारः शिष्यास्त्र्येते दृढव्रताः ॥ ५१ ॥
 पुनश्च त्रिविधं विधिं पथ्यानां भेदसुत्तमं ।
 जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु वञ्चवे ।
 द्वितीयां संहितां धीमान् सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्धवो सुप्लक्षेणाय भिक्षा सा च द्विधा पुनः ।
 नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्थोऽगिरसः कल्पो शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४ ॥
 अष्टस्वधर्वण्यो ज्ञेते संहितानां विकल्पनाः ।
 षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणमृषिसत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आचेयः सुमतिर्धीमान् काश्लपो ह्यजतमणः ।
 भारद्वाजोऽम्बिवर्चाश्च वशिष्ठो मित्रशुचयः ।
 सावर्धिः सोमदत्तिस्तु सुशर्मा शांघपायनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या भम ब्रह्मन् पुराणेषु दृढव्रताः ।
 त्रिभिस्त्रिस्तः कृतास्त्रिस्तः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शाशपायनः ।
 सामिका च चतुर्धा स्यात्सा चैवा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्षवाचिकाः ।
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शाशपायनिकाश्चते ॥ ५९ ॥
 क्षीमहर्षिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकास्तृतीयास्ता यजुर्वीक्षार्षपश्चिताः ॥ ६० ॥
 शाशपायनिकाचान्या नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 एताः पञ्चदशान्याश्च दशान्या दशभिस्तथा ।
 वानिचिख्याः समप्रैक्षाः (१) ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥
 षष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।
 आरख्यकं सहोमञ्च एतन्नायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥
 द्वादशैव सहस्राणि ह्यन्व आध्वर्यवं स्मृतं ।
 यजुर्षां ब्राह्मणानाञ्च यथा (२) व्यासो व्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 सग्राम्यारख्यकन्तेत्यात् समन्त्रकरणं तथा ।
 षतः परं ह्यध्वानान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥
 ग्राम्यारख्यं समन्त्रञ्च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतं ।
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।
 तत्रैव तैत्तिरीयाणां परं ह्यद्रा इति स्मृतं ॥ ६६ ॥
 हे सहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।
 ऋग्मणः परिसंख्यातो ब्राह्मणन्तु चतुर्युगं ॥ ६७ ॥

अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टौ

अशीतिरन्यान्यधिकस्य पादः ।

एतत्प्रमाणं यजुषामृचाञ्च

सशक्तियं साखिलयान्नवक्यं ॥ ६८ ॥

तथा चरणविद्यायां प्रमाणं संहितां मृशु ।

षट्साहस्रमृचामुक्तमृचः षड्विंशतिः पुनः ।

एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥

एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।

ऋषान्दश सहस्राणि अशीतित्रिंशतानि च ॥ ७० ॥

सहस्रमेकं मन्त्राणामृचामुक्तं प्रमाचतः ।

एतावद्भृगुविस्तारमन्यञ्चाथर्विकं बहु ॥ ७१ ॥

ऋचामथर्व्यां पञ्च सहस्राणि विनिश्चयः (१) ।

सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिविश्रुतिं विना ॥ ७२ ॥

एतदङ्घ्रिरसा प्रोक्तन्तेषामारण्यकम्पुनः ।

इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥

कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च ।

सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

प्राजापत्या सुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्रिमे स्मृताः ।

अनित्यभावाद्देवानां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिश्चयः ।

हापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्त्तिताः ॥ ७६ ॥

एवं वेदस्तदान्यस्य भगवानृषिसत्तमः ।

(७७वाचीति निश्चय इति ३० ।)

शिष्येभ्यश्च पुनर्दस्त्वा तपस्तप्तुं गती वने ।
 तस्य शिष्यप्रशिष्यैस्तु शाखाभिदास्त्वमे कृताः ॥ ७७ ॥
 अङ्गानि वेदाद्यत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यास्वेताञ्चतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वेदी धनुर्वेदी गान्धर्व्वश्चैव ते त्रयः ।
 पर्यशास्त्रं चतुर्थं तु विद्यास्वष्टादशैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वन्तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।
 राजर्षयः पुनस्त्येभ्य ऋषिप्रकृतयस्तथः ।
 तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः संगितव्रतैः ॥ ८० ॥
 कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरीऽतिषु
 पञ्चस्वतेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ।
 यस्माद्दृषन्ति ब्रह्माणन्तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मस्त्रीषु पुलस्त्यस्य कृतीञ्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निबोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखिल्याः कृतीः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुबेरश्चैव पीलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद् देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैषये वंशे ऐहवंशे च ये ऋषाः ।
 ऐह्या ऐह्याकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥ ८६ ॥
 ऋषन्ति रश्मनायस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७ ॥
 देवलोकप्रतिष्ठा च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८ ॥
 अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा ।
 एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९ ॥
 देवर्षयस्ताद्याऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥
 सम्बुद्धास्तु स्वयं ये तु सम्बुद्धा ये च वै स्वयं ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनोदितं ॥ ९१ ॥
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्यास्सर्वगाश्च ये ।
 इत्येते ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजन्तृपास्तु ये ॥ ९२ ॥
 यतान् भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः ।
 समैते समभिश्चैव गुणैः समर्षयः स्मृताः ॥ ९३ ॥
 दीर्घायुषो मन्त्रज्ञत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
 बुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाश्च ये ॥ ९४ ॥
 षट्कर्माभिरता नित्यं शालिनी गृहमेधिनः ।
 तुल्यैर्व्यवहरन्ति सा षट्ष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥
 अग्रान्यैर्वर्त्तयन्ति सा रसैश्चैव स्वयं ज्ञतैः ।
 कुटुम्बिन ऋषिसन्तो वाङ्मान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥
 ज्ञतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।
 वर्षाश्चमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥
 प्राप्ते चैतायुगसुखे पुनः समर्षयश्चिह्नह ।
 प्रवर्त्तयन्ति ये वर्षानाम्नाश्चैव सर्वशः ।

तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्याविच्छेदाद् वत्संयन्त्यायुगक्षयात् ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्धेऽन्तो दक्षिणा ये तु पित्रयानं समाश्रिताः ।
 दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥ ९० ॥
 गृहमेधिनाश्च संख्येयाः स्मशानान्याश्रयन्ति ते ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ ९१ ॥
 ये अयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो शूर्ध्वरेतसः ।
 मन्त्रब्राह्मणकर्तारो जायन्ते ह युगक्षये ॥ ९२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 कल्पानां भाष्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः क्षये ॥ ९३ ॥
 भविष्ये द्वापरे चैव द्रोणिर्होपायनः पुनः ।
 वेदव्यासो ह्यतीतेऽग्निम् भविता सुमहातपाः ॥ ९४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येषु शाखाप्रणयनानि तु ।
 तस्मै तद् ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययं ॥ ९५ ॥
 तपसा कर्म सम्यासं कर्मणा हि ततो यशः ।
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥ ९६ ॥
 अव्ययादमृतं शुक्रममृतात् सर्वमेव हि ।
 भुवमेकाक्षरमिदं स्वात्मन्येव व्यवस्थितं ।
 वृहत्त्वाद् वृहत्त्वाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवः स्वरिति स्मृतं ।
 ऋग्यजुःसामाथर्वरूपिणे ब्रह्मणे नमः ॥ ९८ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितं ।

महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥

अगाभापरमच्यं जगत्कर्मोद्भवालयं ।

सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥

साङ्ख्यज्ञातवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमात्मनः ।

यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिब्रह्म शाश्वतं ॥ १११ ॥

प्रधानमात्मयोनिश्च गुह्यं सत्त्वश्च शब्दयति ।

अविभागस्तथा शक्तमक्षरं बहुवाचकं ।

परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥

ज्ञते पुनः क्लिया नास्ति कुत एवाज्ञतक्लिया ।

सकृदेव ज्ञतं सर्वं यद्वै लोके ज्ञताज्ञतं ॥ ११३ ॥

ओतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।

ज्ञातव्यञ्चाथ मन्तव्यं स्पष्टव्यं भोज्यमेव च ।

द्रष्टव्यञ्चाथ ओतव्यं ज्ञातव्यं वाद्य किञ्चन ॥ ११४ ॥

दर्शितं यद्नेनेव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणां ।

यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ।

सर्वाणि सर्वान् सर्वाथ भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५ ॥

यदा यत्क्रियते येन तदा तस्मोऽभिमन्यते ।

येनेदं क्लियते पूर्वं तदन्येन विभावितं ॥ ११६ ॥

यदा तु क्लियते किञ्चित्केनचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।

तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥

विरक्तञ्चातिरिक्तञ्च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं सत्युवाचतमेव च ।

खर्षन्तिर्यगधीभागस्तस्यैवाद्दृष्टकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायम्भुवोऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्ये कविव्यभवति द्वेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 व्यस्यते द्वेकविव्यन्तद् द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 ब्रह्मा चेतदुवाचादौ तस्मिन्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवर्त्तमाना ऋषयो युगास्थासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता ह्येते जायमानाः परस्परं ॥ १२१ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता ह्येते आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 त्रिंशत् दक्षिणपन्थानं ये ब्रह्मशानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 द्वापरेष्विह सर्वेषु संहिताश्च श्रुतर्षिभिः ।
 तेषां गोत्रेष्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः शाखास्तत्र कर्त्तारो भवन्तीह युगक्षयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानागतेष्विह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्प्रतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्वर्वर्ष्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥ १२६ ॥
 पूर्वेषु पयिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चीभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७ ॥
 एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च ये ।
 मन्वैः सहोर्द्ध्वं च्छन्ति ह्यावर्त्तन्ते च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जननीकारसुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) सम्प्राप्ते सम्भूता नैव नस्य तु (२) ॥१२८॥

अवश्यम्भाविनार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते ।

ततस्ते दोषवज्जन्म पश्यन्ते रागपूर्वकं ॥ १२० ॥

निवर्त्तते तदा वृत्तिस्तेषामादोषदग्नात् ।

एवं देवयुगानीह दश कृत्वा निवर्त्तते ॥ १२१ ॥

जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्त्तनं ।

एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥

निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिश्चह ॥ १२२ ॥

न शक्यमानुपूर्वेषु तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।

अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।

मन्वन्तराण्यतीतानि यानि करुपैः पुरा सह ।

पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्धं सप्तर्षिभिश्च वै ।

कालेन प्रतिच्छटानां युगानाञ्च निवर्त्तनं ॥ १२४ ॥

एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।

सप्तशानि व्यतीतानि शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ १२५ ॥

मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।

देवतानामृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ॥ १२६ ॥

न शक्यमानुपूर्वेषु वक्तुं वर्षशतैरपि ।

विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।

मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेषु निबोधत ॥ १२७ ॥

देवतानामृषीणाञ्च संख्यानार्थविशारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति ७० ।

२ पाठोऽर्थं आदर्शसकलतो मुद्रितः परम्यं न सनीचीकः ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजेः ॥ १३८ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥ १३९ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्येषा मानुषेण प्रकीर्तिता ।
 वक्षरेषैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरम्नोः ॥ १४० ॥
 अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं ।
 द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्दशगुणो ज्येष्ठ काल आहृतसंभवः ।
 पूर्वं युगसहस्रं स्यात्तद्द्वर्द्धयत्तः स्मृतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः ।
 ब्रह्माचमयतः कृत्वा सह देवर्षिदानवैः ।
 प्रविशन्ति शुरत्रेष्ठं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥
 स स्मृष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सह ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसन्धिं निबोधत ।
 युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवास्मिन् मया तव ॥ १४५ ॥
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणं परिवृत्तन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एवं मन्वन्तराणाम्नु सर्वेषामिव लक्षणं ।
 अतीतानागतानां वै वर्तमानेन कीर्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायम्भुवस्य ह ।
 प्रतिसन्धिन्तु वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वमृषिभिर्देवतैः सह ।
 भवश्श्रद्धाविनार्थेन यथा तद्देवैर्निवर्तते ॥ १४८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येध्वरास्तु ये ।
 समर्षयश्च देवास्तो पितरो मनवस्तथा ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णं साधकास्तथा ॥ १५० ॥
 चीषाधिकाराः संहत्ता बुद्धा पर्यायमात्मनः ।
 महर्षीकाय ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तस्मिन् प्रचीषा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णं स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पद्यन्ते भस्त्रिष्याश्च यावन्मन्वन्तरेध्वराः ।
 देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णं यद्यन्यद् वै कलौ युगे ।
 सम्पद्यते कृतं तेषु कलिशिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा कृतस्य सन्तानः कलिपूर्वः स्मृतौ बुधैः ।
 तथा मन्वन्तरान्तेषु ऋदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 चीषे मन्वन्तरे पूर्वं प्रवृत्ते चापरे पुनः ।
 सुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥
 समर्षयो मनुश्चैव कालावेक्षास्तु ये स्थिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतीच्यन्ते चीयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थश्च सर्वशः ।
 पूर्ववत् सम्प्रवर्तन्ते प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने ॥ १५८ ॥
 हन्तेषु सम्प्रवृत्तेषु उत्पन्नास्त्रीषधीषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु कश्चित् कश्चित् ॥ १५९ ॥

वार्त्तायान्तु प्रवृत्तायां सहर्मे ऋषिभाविते ।
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥
 अग्रामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तीह धार्मिकाः ।
 सप्तर्षयो मनुश्चैव सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतान्तेषां तपः परमदुस्तरं ।
 सत्यद्यन्तीह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पित्रगणा मुनयो मनवस्तथा ।
 सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३ ॥
 ततस्तेषाम्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्पुष्यते ।
 सप्तर्षयो मनुश्चैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ।
 प्रारभन्ते च कर्माणि मनुष्या दैवतैः सह ॥ १६४ ॥
 मन्वन्तरादौ प्रागेव चेतायुगमुखे ततः ।
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिते धर्म्यं तु सर्वशः ॥ १६५ ॥
 ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण गत्वाऽनृष्यन्तु वै ततः ।
 पितॄणां प्रजया चैव देवानामिव्यया तथा ॥ १६६ ॥
 शतं वर्षसहस्राणि धर्म्यं वर्णाश्रमे स्थिताः ।
 ऋषीं वार्त्तां दण्डनीतिं धर्मान् वर्णाश्रमास्तथा ।
 स्थापयित्वाश्रमाश्चैव स्वर्गाय दधिरे मतीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च ।
 पूर्वं देवास्ततस्ते वै स्थिता धर्मेण कृत्स्नशः ॥ १६८ ॥
 मन्वन्तरे परावृत्ते स्थानान्यःसृज्य सर्वशः ।
 मन्त्रैः सहोषङ्गच्छन्ति महर्षीकमनाययं ॥ १६९ ॥

विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 अवेक्षमाणा वधिनस्तिष्ठत्याभूतसंग्रहं ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्थानेषु त्रैलोक्ये तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इष्टैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।
 सत्येन ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 समर्षीणां मनोश्चैव देवानां पिबन्निः सह ।
 निधनानीह पूर्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छिन्नं इह मन्वन्तरक्षयात् ।
 एवं पूर्वानुपूर्व्येण स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंग्रहं ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणाम्नु प्रतिसन्धानसञ्चयं ।
 अतीतानागतानाम्नु प्रोक्तं स्थायश्रुतेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याद्यान्तु साधनं ।
 एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंग्रहात् ॥ १७६ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 एकान्ततस्तानि महर्गतानि ।
 महर्जनश्चैव जनन्तपथ
 एकान्तगानि स्य भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥
 तद्भाविनां तत्र तु दर्शनेन
 नानात्वदृष्टेन च प्रत्ययेन ।
 सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥ १७८ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 सुचन्ति सत्यन्तु ततोऽपरान्ते ।
 ततोऽभियोगाद्द्विषमप्रमाणं
 विद्यन्ति नारायणमेव देवं ॥ १७९ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनेषु ।
 चिरप्रवृत्तेषु विधिस्त्रभावात् ।
 अथ रसं तिष्ठति जीवसोकः
 क्षयोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ १८० ॥
 इत्युत्तराण्येवमृषिस्तुतानां ।
 धर्मात्मनां दिव्यदृशां मनूमां ।
 वायुप्रणीतान्युपसभ्य दृश्यं
 दिव्यीजसा व्याससमासयोगैः ॥ १८१ ॥
 सर्वाणि राजर्षिसुरर्षिमन्त्रि
 ब्रह्मर्षिदेवीरगवन्ति चैव ।
 सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशै-
 र्युक्तानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ १८२ ॥
 उदारवंशाभिजनयुतीनां
 प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ।
 कीर्त्तिच्युतिख्यातिभिरन्वितानां
 पुण्यं हि विख्यापनमीश्वराणां ॥ १८३ ॥
 स्वर्गीयमेतत् परमं पवित्रं
 पुत्रीयमेतच्च परं रद्वयं ।

जप्यं महत्पर्वसु चैतदद्यं

दुःस्रप्रशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥

प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां

पुण्यप्रसूतिं प्रथितामजस्र ।

ममापि विख्यापनसंयमाय

सिद्धिं शुषध्वं सुमहेशतत्त्वं ॥ १८५ ॥

इत्येतदन्तरं प्रीक्षं मनीः स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेषानुपूर्वार्गा च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥१८६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं
नामैकषड्यध्यायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डं ।

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, Park Street, Calcutta,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, Messrs. TRUBNER & Co.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.
Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.	1 14
S'ranta S'útra, A'svaláyana, 11 fasci.	6 14
----- L'átyáyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rúpa, 3 fasci.	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-sátra, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittiríya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Saṁhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya A'ranyaka, 11 fasci.	6 14
Máitri Upaniṣad, 3 fasci.	1 14
A'svaláyana Grihya S'útra, 4 fasci.	2 8
Mimáṁsá Darśana, 14 fasci.	8 12
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 4
A'tharvaṇa Upaniṣads, 5 fasci.	3 2
Agni Puráṇa, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Saṁhitá, 37 fasci.	23 2
Gopála Tápam, 1 fasci.	0 10
Nrisiṅha Tápam, 3 fasci.	1 14
Dhaturvarga Chintámaṇi, 35 fasci.	21 14
Ābhilya Grihya S'útra, 10 fasci.	6 4
Piṅgala Chhandah S'útra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Pr'tiśákhya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.	2 8
Rájatarangini,	4 4
Jahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
'uráṇa Sangraha	1 0
'áli Grammar, 2 fasci.	1 4
Vitareya A'ranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Bhándogya Upaniṣad, English, 2 fasci.	1 4
śákhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
śhítíya Darpaṇa, English, 4 fasci.	2 8
brahma S'útra, English,	1 0
Sátantra, 6 fasci.	6 0
Sámandakíya Nítisátra, 4 fasci. (Fasc. 1, out of stock.)	2 8
Bhámati, 7 fasci.	4 6
Aphorisms of S'aṇḍalya, English, 1 fasci.	0 10
'áyu Puráṇa, 5 fasci.	3 2